

AZƏRBAYCAN

11'2019

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ

Baş redaktor müavini: Südabə AĞABALAYEVA

Məsul katib: Vüsal NURU

REDAKSİYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Vilayət Quliyev, Firuzə Məmmədli,
Məmməd Oruc, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz, Seyran Səxavət, Saday
Budaqlı, Əli Əmirli, Yaşar, Asim Yadigar, Elçin, Əjdər Ol, Musa Yaqub,
Afaq Məsud, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu,
Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu, Paşa Əlioğlu, Əli İldirimoğlu

Redaksiyanın ünvani:
Bakı - Az1000
Xaqani küçəsi, 25

Çapa imzalanıb:
05.11.2019
Sifariş 3682

E-mail:
intiqam.gasimzade@gmail.com
sudabe334@mail.ru

Telefonlar:
Redaksiya –
498-78-10
493-28-32
493-28-34
Mühasibat –
493-29-41

Tiraj 600
Kağız formatı
70x108 1/16 - 6,5
kağız vərəqi
13 çap vərəqi
18,2 şərti çap vərəqi

Qiyməti
1 manat 50 qəpik
Bakı şəhəri,
“Azərbaycan”
nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap olunur

Çap olunmuş yazılar qəbul edilmir.
Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.

BU SAYIMIZDA:

P O E Z I Y A

AY BƏNİZ ƏLİYAR – Şeirlər.....	3
AVDI QOŞQAR – Şeirlər.....	78
BARAT VÜSAL – Şeirlər.....	100
QƏDİMƏLİ ƏHMƏD – Şeirlər.....	135
CAVAD ZEYNAL – Şeirlər.....	152
ƏLİRZA HƏSRƏT – Şeirlər.....	158
SABİR YUSİFOĞLU – Şeirlər.....	180
FƏXRƏDDİN TEYYUB – Şeirlər.....	185
SAHİB CAMAL – Şeirlər.....	189

N Ə S R

VÜSAL NURU – Qaraqashlı (roman, əvvəli).....	13
TƏRANƏ VAHİD – Uçan buludlar; Hittə; Küp yazısı; Barelyef (hekayələr).....	85
VAQİF İSAQOĞLU – Kor kişinin alim oğlu; Narkoz Zeynal (hekayələr).....	140
MÜZADİL AQİL – Dərd qapısı; Çəpər (hekayələr).....	148

M Ə M M Ə D İ S M A Y I L I N 8 0 Y A Ş I

RÜSTƏM KAMAL - "Öndə bir ümid yanır..."	95
---	----

P U B L İ S İ S T İ K A

DİLARƏ ADILGİL - Şərqdə 36 gün.....	110
-------------------------------------	-----

E S S E

SÜDABƏ AĞABALAYEVA - Tanrılaşmaq qədərincə birlikdə susmaq.....	161
---	-----

D Ü N Y A , S Ə N D Ə N K İ M L Ə R K E Ç D İ ...

NATƏVAN FAİQQIZI - "Ürəyin döyüntüsü, əfsus, əbədi deyil".....	168
--	-----

Ə H M Ə D B Ə Y A Ğ A O Ğ L U - 1 5 0

MƏDİNƏ KARAHAN - Şuşadan Ankaraya.....	193
--	-----

Ə D Ə B İ P O R T R E T L Ə R

PAŞA ƏLİOĞLU - Nəsiminin böyük tədqiqatçısı.....	200
--	-----

Ə D Ə B İ K A L E Y D O S K O P .....

204

K İ T A B R Ə F İ .....

207

◆ P o e z i y a

Ay Beniz OLIYAR

BALACA DAXMA

Yaman yuxalıbdı ürəyim bu gün,
Rəngli xəyallarım gəlmir haraya.
Bütün xatirələr ağ-qara olub,
Necə qatmışamsa ağı qaraya.

Qəlbimi oxşadı bahar yağışı,
Tutub buludları ilməyə hördüm.
Bir ovuc dumandan çəkdim başıma,
Bir çımdık bənövşə etiri dərdim.

Təzə nimçə ilə süd çəkdi anam,
Ana əllərində başqa ruzu var.
Atam at belindən əl etdi mənə,
Yüyürdü üstümə təzə quzular.

Getdiyi hər evdə xonça-xələtlə,
Anam oğulların öyməyib hələ.
Hələ yol gözləyir qız cehizləri,
Qapını elçilər döyməyib hələ.

Necə şad, firavan deyib-gülürük,
Nədən böyüdük ki, düşünürəm mən.
Hamımız təzədən uşaq oluruq,
Nə ərə gedən var, nə də evlənən.

Bir süfrə başına cəm olduq yenə,
 Dörd bacı, üç qardaş, doldu boş masa.
 Həsədlə baxırdı eşikdən günəş
 Balaca daxmadan boylanan yaza.

VƏTƏN QOXUYA

Bir gül əkəsən bağında,
 Gülüstana tən qoxuya.
 Uca dağdan ev tikəsən,
 Duman ala, çən qoxuya.

Çala, susmaya tütəyin,
 Boşala, dola ətəyin.
 Adına Vətən dediyin,
 Qucağı Vətən qoxuya.

Ümid ola saxladığın,
 Kədər ola doğradığın.
 İçin-için ağladığın
 Saçların da dən qoxuya.

Bəxti yolundan siləsən,
 Haqqa Tanrıdan gələsən.
 Öləndə elə ölüsən
 Torpağın da sən qoxuya.

KÖTÜK

Gül açıbdır dodağında tumurcuq,
 Tügyan edir yağışları Baharın.
 Tellərinə kəpənəklər düzübdür,
 Rəngbərəngdir naxışları Baharın.

Quşlar qonub bir kötüün üstünə,
 Quşlar sanki gül açıbdır kötükdə.
 Papaqlanıb koğuşunda göbələk,
 Mamır çıxıb hər dəlmədə-deşikdə.

Kötük yenə unudubdur özünü,
 Xəbəri yox, qırılıbdır budağı.
 Yuvasızdır qanadları, qolları,
 Hərdən bomboz sərçələrdir qonağı.

Gəzdirirlər bu yerlərin sorağın,
Quşlar göydə dil-dil ötən xəfiyyə.
Yaşıl otlar qucaqlayıb kötüyü,
Elə bil ki, "qalx" deyirlər kötüyə.

Danışıram, kötük məni dinləyir,
Eh, görəsən anlayırmı dilimdən?
Kötükdür ki, belə sakit dayanıb,
Adam olsa, durub qaçar əlimdən.

KƏSDİYİN AĞAC

Sənin kəsdiyin ağacın
Hələ yarpağı yaşıldı.
Fidan-fidan budaqların
Evi başına uçuldı.

Sən kəsirdin ağac kimi,
Dili yox idi danışa.
Gözü yox idi, ağlaya,
Əli yox idi savaşa.

Kəsib atdın, kəsildikcə
Qanadı yox idi uça.
Sənin o iti baltandan,
Ayağı yox idi qaça.

Nə olsun, kəsdiyin yerə
Axmadı bir damcı qanı...
Günahına günah qatdı
Tumurcuqların fəğanı.

HARA GEDİR

Hara gedir bir belə ah?
Fağırın yoxmu Allahi?
Gecə-gündüz "Allah, Allah!"
Çağırır, yoxmu Allahi?

Kim tutacaq haqq çırağın
Bu yerdəki zülmətlərə?
Açın göylərin tabağın,
Bir az işıq düşsün yerə.

Əlləri qandalda qalib,
Ayaqları məngənədə.
O buluda kim əl salıb?
Gözü su içmir yenə də.

Dağ üstdə yenə dağ gəlir
Ədəb görklü adamlara.
Bu dünya oyuncaq gəlir
Adam yüklü adamlara.

Hara gedir bir belə ah?
Fağırin yoxmu Allahi?
Gecə-gündüz "Allah, Allah!"
Çağırır, yoxmu Allahi?

MƏNİ

Bir sevgi verib əlimə,
Elə güldürdülər məni.
Əvvəl qəbrimi qazdılar,
Sonra öldürdülər məni.

Yerdən dizimi oydular,
Yoldan izimi oydular.
Sonda gözümü oydular,
Belə söndürdülər məni.

Ruh idim, ətir saçirdım,
Göylərdə çiçək açırdım.
Uçurdum, elə uçurdum,
Yerə endirdilər məni.

Bir az sevgi qiymadılar,
Əzabımdan doymadılar.
Qəbirdə də qoymadılar,
Gəlib dindirdilər məni.

ASIN BU QIZI

Göydə bir qız asıb özün,
Saçları buluddan uzun.
Yaxşı ölməyib, deyirlər,
Çıkarın, təzədən asın!

Səpib yenə göy üzünə
Ulduz kimi hər tükünü.

Təzədən qəm verin ona,
Təzədən çatın yükünü.

"Eşq" yazılıb ürəyinə,
Onu silin, "ölüm" yazın.
Əllərinə boy vermeyin,
Ayağından daşlar asın.

Kəm baxdı gün işığına,
Taleyinə olmadı ram.
Gözlərinin işığını,
Çıxarıb söndürün tamam.

Günəşə meydan oxuyur,
Saçındakı hər təzə dən.
Dünyanın gözü önündə
Asın bu qızı təzədən.

MEYDAN AÇMIŞAM

Hər günümü, gündüzümü bürüyüb aha,
Xəyalına dizin-dizin iməkləmirəm.
Dəli kimi gözləmirəm yolunu daha,
Şeir deyib kitabını vərəqləmirəm.

Adın üçün gələmmirəm imana, dinə,
Şəkillərin verə bilmir o tər iyini.
Aşıq kimi baxmayıram şairliyinə,
Şair kimi görməyirəm aşiqliyini.

Düşünmürəm ümidiłrim harada qaldı,
Qürur adlı silahımla yaraqlanmiram.
Heç sormuram, hara getdi, kimlərin oldu,
Əllərinin taleyiylə maraqlanmiram.

Bilirəm ki, məni daha əzizləmirəsən,
Yaxşı etdin, özüm sevəm gərək özümü.
Gözlərinin çuxurunu təmizləmirəsən,
Əksim düşüb, toz basıbdır qəmli üzümü.

Yuyunmuram göz yaşımıla gecələr daha,
Yuxuda da səni deyib, səndən qaçmışam.
Mənə sənin həsrətini verən Allaha
Səni sevən qəlbim boyda meydan açmışam.

SƏNİN

Dərdindən öldüyüm adam,
Daşmıdır qucağın sənin?
Nə olsun yanır gözlərin,
Sönübdür ocağın sənin.

Gömgöydür sinəndə dağın,
Rüzgarları qoymur yaxın.
Yuyulmur gözün, yanağın,
Öpülmür dodağın sənin.

Quşsansa, yarpaqdı evin,
Daşsansa, torpaqdı evin.
Deyəsən çılpaqdı evin,
Boşalıb yatağın sənin.

Bəxtini kəm yazdırımsan.
Xəyalını azdırımsan.
Qazıb nələr basdırımsan?
Qəbirdir otağın sənin.

TƏNHALIQ

Özünə çəkilir tənha adamlar,
Dolur ayrılıqlar boş küçələrə.
İndi qərib-qərib yağışlar yağar
Göylərin kölgəsi düşməyən yerə.

Fəsillər təkləyib tənha qovağı,
Acı küləklərə dözür birtəhər.
Sınıb-tökülübdür qolu-budağı,
Beləmi görünür tənha kişilər?

Yenə ehtirasla söndürür Bahar
Payız yatağında gül nəfəsini.
Tozlu sinəndə basdırır yollar
Tənha qadınların addım səsini.

Üstümə çəkmişəm ağ saçlarını,
Sanki işıqlanıb günüm-gündüzüm.
Eləcə dənlənən saçların kimi
Getdiyin yollarda ağarır gözüm.

GEDƏR

Bu qadından o qadına,
O qadından bu qadına
gedər, əlləri gedər...
Mənə özü çatınca
bütün illəri gedər.

Ümidlər bir xoş yuxu,
Qucağına ha sığın.
Beynindən cavanlığın
Dəli yelləri gedər.

Boşa verər həyatın,
Unudular hər qadın.
Ağ dənlər alar satın,
Qara telləri gedər.

Sabahına oyanar,
Zülmətinə boyanar.
Ayaqları dayanar,
Amma yolları gedər.

KƏPƏNƏK EŞQİ

Bu necə sevdadır qonub çəmənə?
Qəlbi də qızdırır gül, çiçək eşqi...
Deyəsən xəbərdən yoxdur xəbəri,
Bitib son baharın kəpənək eşqi.

Daha pərvazlanıb sıgallanmayır
Əlində, ovunda tel ləçəkləri.
Dəli küləklərin sözünə baxmir
İnciyib küsəndə gül ləçəkləri.

İndi ümidi üzüb çəməndən,
Güllərə üz tutmur sevənlər daha.
Nə gözlər tab edir, nə də ürəklər,
Ruhu dirəyirlər çəkilən aha.

Ayrı-ayrılıqda kimik, nəçiyik?
İki nəfərlikdir bir eşqin odu.
Könuldən uzaqda yanın bu sevda
Nə qəlbi isidər, nə də vücudu.

DİLİNİ-DODAĞINI

Bir həsrətli buz yalayıb,
Buz, dilini-dodağını.
Təslim olma,
bu kədərdən
Üz dilini-dodağını.

Şeir deyim gecə-gündüz,
Dinlə məni, darıxma, döz...
Bir qədəh şərab kimi söz,
Söz dilini-dodağını.

Çox ömür vermişəm qəmə,
Daha mənə "sevmə" demə.
Gəl çıx, ağappaq sinəmə
Düz dilini-dodağını.

Qüvvə olum qanadında,
Çöksün yerə inadım da.
Bu çözülməz həyatımda
Çöz dilini-dodağını.

ÖLMÜŞƏM

Bu vüsala necə çataq?
Xəyalınla dolub otaq.
Bir kəndir var, bir də yataq,
Üşüsən, bil ki, ölmüşəm.

Pərdələrin batar yasa,
Çarpayın dolar ayaza...
Üstünü örtən olmasa,
Üşüsən, bil ki, ölmüşəm.

Bu dərdində, ələmində,
Söz olmasam qələmində.
Donsa qanın damarında,
Üşüsən, bil ki, ölmüşəm.

Yatağında başqa qadın,
Sənintək arzun-muradin.
Lal eyləsə eşqin odun,
Üşüsən, bil ki, ölmüşəm.

ON İLDİ ÜŞÜYÜR

Yenə yolum düşdü qəbiristanlığa,
Durmuşuq, bir mənəm, bir də qəbirlər.
Ağlaya bilmirəm heç kimi daha,
Göydən Allah görür, yerdə qəbirlər.

Bir uşaq qəbrinə zillənib gözüm,
On il bundan qabaq bətnimdə idi.
Necə uşaq idi, balaca, şirin,
On ildi eləcə körpə qəbirdi.

Mənim bətnim kimi istidi yəqin,
Ona təzə evdi köhnə qəbiristan.
On ildi üşüyür toppuş əlləri,
Yəqin qulağı da ağrıyır yaman.

Hərdən diksinirəm vurulmuş kimi,
Üstümdən ölümün qamçısı getmir.
Torpağın döşündən əmir südünü,
Mənim döşlərimin sancısı getmir.

Qurtula bilmirəm düşüncələrdən,
Çox keçib, əlbəttə, deyirlər, nə var....
On ildir saçını daramıram mən,
Yəqin ki, bir xeyli uzanmış olar.

KİŞİYƏ

Tanrı özü də kəm baxar
Gözün yaşlayan kişiyyə,
Sürükləyib ayağından,
Haqqı boşlayan kişiyyə.

Baxar dağların qarından,
Baxar pəncərə dalından,
Bir sevdanın kandarından
Ömrü başlayan kişiyyə.

Çözülməz ki, bu kor düyüñ,
Soyuq-soyuq baxar hər gün.
Bir qadının xəzi üçün
On ay işləyən kişiyyə.

Keçib keşməkeşlərindən,
Baxar göyün işlərindən,
Canın asıb dişlərindən,
Canın dişləyən kişiye.

QADINA

Allah, kəm baxma, amandır,
Yolunu azan qadına.
O əyri-üyrü yol ilə
Taleyin yazan qadına.

Baxma ətirdir üst-başı,
İslaq çətirdir üst-başı,
Dərddən betərdi üst-başı,
Donundan bezən qadına.

Bax nə qopur dillərindən,
Bax nə sizir tellərindən.
Bir kişinin əllərindən
Əlini üzən qadına.

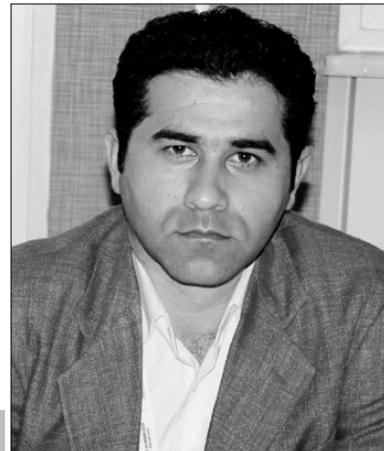
Baxma təkdir otağında,
Layla bitməz dodağında.
Hər gecə yad yatağında
Qəbrini qazan qadına.

Sabran

Vüsal NURU

QARAQASLI*

◆ Roman

---

*Müharibə siyasətçilərin oyunu,
dövlətlərin qazancı, ailələrin faciəsidir.*

- I -

Dağlardan əsən meh Dağdağan ağacının budaqlarına bağlanmış rəngli parçaları əsdirirdi. Kimin əli hansı budağa çatmışdı, paltarının ətəyindən, şalının yelənindən bir şıvrim cırıb bağlamışdı, ağaca dil vermişdi. O tərəfin də, bu tərəfin də qadınları Dağdağana inanırdı. Onların Dağdağanı tanrılarının elçisiydi. Onların Dağdağanı məsciddən də, kilsədən də müqəddəs idi. Nə erməni dilində danışırkı, nə türk; hamının anasıydi Dağdağan ağacı; bircə ana dualarını biliirdi. Yalvarırdı ki, araya qan düşməsin. Araqarışdırılanları göylərin hökmünə tapşırırdı.

Onların Dağdağan ağacı elə onlar kimiydi; səksəkəli, nigaran, gözləri yolda... Bu qollu-qamətli Dağdağan ağacından beş yüz metr sonra yol haçalanırdı, hərəsi bir kəndə gedirdi. Yanını basa-basa gələn beli şallı nənələr, başı örpəkli gəlinlər bu haça yolu qovuşağında görüşdülər. Dallarınca düşüb gəlmış itlər də bir-biriyle iyləşdi, qoxlaşdı...

– Sabahın xeyir, ay Nora!

– Aqibətin xeyir, Firuzə can.

– Fatma can, bu sizin köpəy axşam bizim həyətə yenə gəlmışdi. Nə qədər qovdum, getmədi.

– Haykanuş xala, bu da qancığın orda tapıb. – Gülüşdülər. – Gör onun balaları nə qəşəng olacaq.

– Küçükleyəndə ikisini bizim oğlana verərsən. – Firuzə nənə arxaya çevrilib dedi. – Bizim iti hansısa əliqurumuş ağacdan asıb. Deynən, ay ciyariyanmış, beş-altı qoyunu uşağın əlindən alıb aparmışan, haramın olsun, bəs itin nə günahı var?

– Odey, o əsgərlərin işidir. Həyətdə toyuq-cüçə qalmayıb. Guya bizi qorumağa gəliblər. Bizi kimdən qoruyullar?

---

* – Əvvəli

– Nora xala, sizinkilər nə deyir? Beş-altı oğru-quldurdu, milis tapa bilmir bunları?

– Deyir o başıxallı kişini qovan kimi bu ayı potaları da rədd olub gedəcək.

– O vaxta qədər qancıq da doğar, – Haykanuş onun qoluna vurdu, – oğlan gələr, hansını istəsə, aparar.

– Allah balanı minbudaq eləsin, ay Haykanuş. – Fatma nənə dedi.

– Amin. Amin. Sənin də balalarını...

Dağdağan ağacına çatanda Fatma ciynninə düşmüş örpeyini başına örtdü. Dağdağanın gövdəsini öpdülər.

Boş budaq qalmamışdı.

– O yekə budağı aşağı qanır, qadan alım.

Cavan gəlin tullanıb yuxarı budaqdan sallanan şaldan tutdu, ehməlca aşağı dardı.

– Ziba can, bu şal yadına düşürmü? – Bayaqdan bəri ağızını açmayan Aqnes arvad yeləni qırmızı butalı, qıraqı saçaklı güllü yaylığı qoltuğundan çıxaranda köksünü ötürdü.

– Boy, həmin şaldı dana. Rəhmətlik kişi Ağdamnan almışdı. Hərəmizə birini. – Ziba şala baxıb ərinin xatırladı.

– Dua eləyirəm, bu söz-söhbət buralardan yiğışın, araya qan-qada düşməsin, balalarımız sağ-salamat olsun...

– Amin. Ara qarışdırınan başı özünə qarışın. Bizə müharibə-zad lazıim deyil.

Qadınlar kəndə qayıdanda qırmızı güllü şal Dağdağan ağacının yuxarı budağında yellənirdi. Ele bil yalın döşündən hamiya görünməyə çalışırdı, amma hərənin başı özünə qarışmışdı. Bəziləri bir bəhanə tapıb kənddən köçürüdü. Yükünü traktorun lafetinə, "QAZ 51"-in kuzasına doldurur, üstünə də arvad-uşağı mindirirdi. Ev-eşiyi itə, qonşuya tapşırıb, gedirdi.

– Bir şey bilməsə, İsfəndiyar getməz. Qardaşı Moskvadadı.

– Deyəsən, ara qarışır axı.

– Nolasıdı? On-on beş qoduğa görə adam da yerindən-yurdundan olarmı? Bəlkə də köçənlərin ayrı bir dərdi, azarı var. Evin içini bilmək olmaz.

– O gün Karapet deyirdi ki, xaricdən nə qədər erməni gəlib.

Əmirxanın çayxanasında hərə eşitdiyini danışındı.

Mövsüm kişi üçtəkərli motosikleti çayxananın həyatindəki çəkil ağacının kölgəsində saxlamışdı. Kim onu gördü, çayxanaya gəlib Mövsüm kişiyyə yaxın əyləşirdi.

Hərə bir tərəfdən soruşturdu:

– Mövsüm qaşa, sən yaxşı bilərsən, yəni mənim sinif yoldaşım o Baqrat, Qurgen bu kəndə girib mənə güllə atar? Rəhmətlik anam pendir dürməyinin birini mənə düzəldəndə, ikisini də o qardaşlara düzəldərdi. Deyərdi onların yolu uzaqdı.

– Atar, e, niyə atmır? – Yanındaki kişi Mövsüm kişidən əvvəl dilləndi. – Bu qədər uşaq qırılır. İrvanda iyirmi tələbəni öldürübələr; bizim uşaqları. Odəy, srağa gün də Fazılın kiçik gədəsini getirdilər. Qıvlə haqqı, nə qədər döymüş-dülərsə, adam sıfətindən çıxmışdı.

– Mövsüm qaşa, sən hər gün dəyirmana gedib-gəlirsən, rayonda nə danışırlar? Kənddən apardıqları uşaqları niyə qaytarırlar?

– Biz köpəy uşağını adam sayan yoxdu də... – Kişi yenə səbrini cilovlaya bilmədi.

– Hökumət var? Hamısı kreslo davası döyür. Camaat da burda qalıb əl-ayaq altda. Sən qıvlə, düz demirəmmi, ay Mövsüm?

– Ov tufengimizi də əlimizdən alıblar. Almadılarımı, Mövsüm? Evinə gəlib sənin tufengini aldılarımı, almadılarımı?

Mövsüm kişi içini elə yaniqli çəkdi, hamının bağrının başına od düşdü. Tərini dəsmala silib başını yavaş-yavaş tərpətdi:

– Aldılar, – dedi. – Apardılar. – Qarşı stolda oturub domino oynayan milis Arifə gözucu baxdı.

Milis Arif elə bil bu gərgin oyunun içində, bu qədər səs-küyün arasında Mövsüm kişinin baxışlarını yanağında tərs şillə kimi hiss elədi. Başını qaldıranda göz-gözə gəldilər, o saat da yanağı pörtdü.

Mövsüm kişinin qapısına rus zabitləriyle girdiyinə görə Arif özünü cənnətdən qovulmuş hesab edirdi, işinə də, rəisinə də, sovet hökumətinə də həmisi tövürdü. Arif Mövsüm kişinin üçtəkərli motosikletindən də utanırdı. O, uşaq olanda bu motosiklet onların doqqazının qabağında hər həftə dayanardı; Mövsüm kişi dəyirmandan gətirdiyi çuvalın birini doqqazdan içəri qoyub, başqa qapiya gedərdi. Onda kim deyərdi ki, yetim Arif bir gün Bakıda oxuyub, kəndə ciynipaqonlu gələcək? Anası həmişə deyirdi: "Mövsümə canım qurban, onun əli üstümüzdə olmasaydı, Arifdən adam olmazdı. Onun bərəkəti oxutdu oğlumu".

Milis Arif bir az yana sürüdü, qarşısındaki adam aralarına girdi.

– İndi nə deyirsən, ay qaşa, biz neynəyək?

– Kəndi qoyub getmək olmaz. – Mövsüm kişi əminliklə dedi. – Camaati qızışdırıb, aranı qatmaq isteyirlər.

– Yanı deyirsən qalın burda, ölüñ?

Mövsüm kişi başını ağır-agır tərpətdi:

– Ölməyə burdan yaxşı yer varmı?

– Hələ o BTR... Sürüyə girən çəqqal kimi gəlir kəndə. – İxtiyar kişi çəliyini yerə vurdu. – Nə qədər ki biz qoyunuq, onlar da çəqqal olacaq. Elə deyirik erməni fağırdı, erməni qorxaqdı... Erməni onu eləməz, bunu eləməz. Bir də baxırıq, budey, yenə bıçağı saplıyıqlar kürəyimizə. Biz tarixdən dərs almırıq də. Dədəmizi, babamızı öldürüb'lər, yenə demişik erməni qardaşdı. Əşşİ, dəymə, fağır millətdi...

– Deyirsən neynəyək, ay İxtiyar kişi?

– Bu dəfə bağışlamaq yoxdu. Partlatmaq, dağıtmak lazımdı. – O, əsasının başını stolun qırğıına döyəclədi. – Üstünə hürən iti vaxtında qorxudub qovmasan, bir gün səni qapar.

– Onlar da bunu isteyir.

– İstəmir. – Mövsüm kişi dedi. – Camaat müharibə istəməz. Nə onlar, nə biz. Amma başda oturanlara bir bəhanə lazımdı.

– Hökumət dərdimizi desin, biz də başımızın çarəsini bilək.

İxtiyar kişi razılaşmırıldı:

– Çarə odur ki, ilanın başını vaxtında əzməliyik. Bu günə qədər bir üzümüzü görüblər, indi o biri üzümüzü də görsünlər.

– İxtiyar kişi düz deyir də... Bu nə deməkdi, kəndlərin başına post qoyub, sovetin gədə-gündəsini gətirib yiğiblar ora. Kəndin gəlini var, qızı var. Hərəyə bir söz atırlar. Niyə axı məni bu qibləsizlər qorunalıdı? Məni qorumur ey, erməniyə qorxma-qorxma deməyə gəliblər. Hamısını qovmaq lazımdı.

Mövsüm kişi armudu stekandaki çayından bir-iki qurtum alıb durdu. Papağını başına qoysdu.

– Kənardan heç kim bizə heç nə eləyə bilməz. – Mövsüm kişi onun ağızına göz dikmiş adamlara dedi. – Aramızda düşmən olmasın. Satqın olmasın,

pərxəşlik qatmasınlar. Bu gün gəlib evindən tūfəngini alan, sabah hər şeyini alar. Kişinin ya tūfəngi getdi, ya papağı – eynidi.

Hər dəfə “Qaraqaşlı” tūfəngi Mövsüm kişinin yadına düşəndə belə sarsılırdı, pərt olurdu, içində çəkilirdi, bulana-bulana çıxıb gedirdi. Yollar bir yana aparırdı, xəyallar bir yana. İllərin o üzündə dayısını görürdü, gənciyini tapirdi.

...Dayısıyla Çırışlı dağın ətəyində ova çıxmışdilar. Kəklik kolun dibindən qanadlanmağa peşman olurdu.

– Bacoğlu, ovçunun təkcə gözü yox, hissiyyatı da gərek iti olsun. Bilsin kəklik hansı tərəfə meyillənir.

– Bilirəm, dayı.

– Bilirsən? Bilirsən, lap yaxşı! Al! – Tūfəngi ona uzatdı. Başını qaldırıb göyə baxdı, sonra əlini uzadıb dedi: – Odey, o göyərçinləri görürsən? Birini vura bilsən, tūfəng sənində.

– Bəlkə ağı vurum? – Mövsüm göyərçinlərin içində qarışmış ağ göyərçini süzdü.

Dayısı gülümşəyib, başını buladı.

– Hələ birini vur görüm...

Söz kişinin ağızında qaldı. Mövsüm ağ göyərçinin sinəsindən vurdu. Təsadüfdənmi, qismətdənmi, göyərçin dayısının iki addımlığına düşdü. Ölü quşu götürüb aşağı sallanan başına baxdı.

– Özü də lap qara qaşlı quşdu ha.

Dayısı sözünə bütöv kişiydi. Elə həmin gün tūfəngi Mövsümə bağışladı:

– Atamın yadigarı. İndi sənində, oğul! Sən tūfəng ata bilirsən.

Həmin gün Mövsüm kişi tūfəngin adını “Qaraqaşlı” qoydu. Fərqli tūfəng idi, yüzlərlə tūfəngin içindən Mövsüm kişi onu tanıydı. Lap elə gözü bağlı, əlini sürtüb bilərdi. Lüləsindən qundağına kimi əl işiydi. Mövsüm kişi o tūfəngi ciyinə taxıb atın belinə qalxanda elə bilirdi ondan bəxtəvər adam doğulmayıb, bu yerlər ondan igidini görməyib...

Bayaqdan bəri boğuq gələn bağırtı aydınlaşdı. Hami uşaq səsinə tərəf boylandı. Mövsüm kişi motosikletin üzünü döndərmişdi, adını eşidib dayandı. Mühərriki söndürdü.

Uşağın üzü görünəndə səsi aydınlaşdı:

– Mövsüm qaşa, Mövsüm qaşa... vurdular... Öldürdülər...

On iki, on üç yaşlı oğlan gəlib özünü çayxananın çəpərli qapısına yaralı quş kimi çırpdı. Əllərini dizinə qoyub tövşüyə-tövşüyə udqundu.

Sonra başını qaldırıb ağlaya-ağlaya dedi:

– Vurdular, Mövsüm qaşa... Atamı vurdular... Atamın canı... özüm gördüm... Getdilər getirməyə.

Uşaq geldiyi kimi də qaşa-qaşa qayıtdı.

Milis Arif hamidan əvvəl durdu. Kimin əlində nə vardı, yerə qoyub uşaqın dalınca götürüldülər.

– Bunlar qudurdular.

– Hər gün biri ölü... Hara baxır ey bu hökumət?

– Bizim əlimizdən silahı alır, o it uşağına verirlər.

– Yox ey, bunların dərsini vermək lazımdı... Mən deyirəm də... İtnən yoldaşlıq elə, çömağını yerə qoyma... – İxtiyar kişi çəliyini silkələdi.

Mövsüm kişi onların dalınca gedirdi. Elə hey beynində çək-çevir edirdi: “Son vaxtlara qədər bu kəndlərdə, bu torpaqlarda heç kimə fərq qoyulmazdı. Laləli örüş də, yalın ətəyi də, gədik də, əriyin altı da, moruq kolları da, Çırışlı dağ da, bulaqlar da hamının idi. Kim kimin ağızından “sən o millətdənsən, mən bu millətdən” sözünü eşidərdi? “Bizim Qarik” deyirdik... “Ayaqqabını kim tikib? Bizim Qarik”. “Sarımsaq

turşusu... Mane xalanındı”, “Bizim Arevik nənə rəhmətə gedib...”, “Ara, Yaşar gələndə düzəlcək”, “Ara Xasan, ev də, mal-qara da sana amanat. Qapını bağlamadıx. Biz getdix Yerevana. “Kim çeynədi keçdi bu doğmali?”

Mövsüm kişinin başında səslər bir-birinə qarışmışdı. Bir də onda ayıldı ki, gəlib çatıb kəndin ortasına. Elə bil kişi çayxanadan bura gələnəcən on il qocalmışdı. Hay-haray necə çasdırılmışdısa onu, motesikletini də unutmuşdu.

Sadayın qara xəbərə açılan darvazasında milis maşını dayanmışdı.

Özünü yetirən kənd camaati boynunu büküb üç-üç, beş-beş həyətdə durmuşdu. Zənciri burulub-burulub ağaca dolaşmış it boğula-boğula ulayırdı. Qadınların vay-şivəni kişiləri də kövrəltmişdi.

– Nə vaxta qədər meyit basdırmałyq? Dəstə toplamaq lazımdı. Cavab verməliyik. – Mövsüm kişi oğlu Əbülfətin üzünü bir topa adamın arasında görməsə də, səsindən tanıdı. Onlara yaxınlaşdı.

Əbülfət milis reisindən silah tələb edirdi.

– Yığdığınız tüfəngləri qaytarın! Heç olmasa kənd özünü qorusun. Gündə biri ölü. Gəlib aparıb döyürlər. Neynəyə bilirsən, rəis? Get tut də! Demirsən cinayətdi? Ağdamda özünümüdafıə dəstələri yaradıblar. Könüllülər taboru var. Bir köpəyoğlu kəndlərə yaxın düşə bilmir. Biz burda hər gün qonum-qonşunu, dost-tanışı basdırırıq...

– Düz deyir Əbülfət. Sabah kəndə girib hamını qıracaqlar. Bakıdan kömək yoxdur də. Görmürsüz? Sən qabağın ala bilirsən?

– Kəndin kişiləri kəndi qorurnalıdı. – Hərə bir tərəfdən Əbülfətə hay verirdi.

– Əsgəranda, düz şəhərin ortasında bizimkiləri öldürdülər. Yataqxanada üç tələbə qızın dərisini soydular. Hərə bir tərəfə yozdu. Dedilər, bu şəxsi məsələdi, o mübahisədi, ay nə bilim, nədi. Milis araşdırır, prokuror baxır. Kolxozun həyətində Qrişaya bir şillə vurmüşdum, milis on beş gün məni içəridə saxladı. Bir paçka da pulumu aldı.

– Ayə, ay bala, elə danışib cavanları qızışdırma.

– Kəlbəcərdə, Laçında camaatın evinə girib yandırdılar, onda da dedilər ki, hökümət var, cinayəti cəzasız qoymaz.

– Ay kişi, odu körüklemə...

– Bəlkə yalan deyirəm?! Ağdama gedib-gələ bilmir ey bu camaat, daşa basırlar. Buna da gah deyirlər uşaq-muşaq işidi, gah deyirlər, cinayətkar dəstədi, milis axtarır. Yatın fil qulağında. – Kişi danışa-danışa hirsindən pörtmüşdü. Sözünü deyib daşın üstündə oturdu. Siqaret yandırdı.

Əbülfət dedi:

– Bu müharibədi, rəis... Bu xılıqanlıq-zad deyil. Şəxsi məsələ belə olmur. Camaatın başın qatmayıñ, qoyun vaxtında cavab verək. Arxanızda duraq.

– Silah lazımdı. Ordu qurmalyq. Milis də kənd camaatına kömək eləməlidid. Gərək o BMP kəndə bir də girməsin.

– A bala, bəsdirin, hökümət var, qanun var...

Əbülfət atasını görəndə susdu. Hamı çevrilib Mövsüm kişiye baxdı. Elə baxdılar, elə bil onlar da Mövsüm kişinin birdən-birə qocaldığını görürdülər.

Milis rəisi adamların arasından aralanıb Mövsüm kişiye yaxınlaşdı.

– Sən nə deyirsən, Mövsüm dayı? – Rəis astadan soruşdu.

Mövsüm kişi ağır-ağır başını yırğaladı:

– Əbülfət haqlıdı. – dedi. – Camaati qorumaq lazımdı.

Əbülfət kimi hamının gözü Mövsüm kişinin ağızındaydı. İstədikləri cavabı alanda rəisin sözüne qulaq asan olmadı. Əbülfət əlini qaldırıb hamını arxasında çağırıldı. Kəndin cavanları elə həvəslənmişdilər ki, İrvana qədər getməyə hazır idilər.

* * *

Üstünə ağı boyayla xaç çəkilmiş BMP kəndə girəndə həmişəki kimi nigaran baxışlar pəncərələrdən, qapıların arasından boylandı. Maşının üstündə oturan iki zabit əllərindəki "Ağdam" konyakını arabir başına çəkib qurtumlayır, aralarında nəsə danşır, kiminsə anasına söyür, saymazyana gülüşürdüler.

Sadayın matəm çökmüş həyətinə qonşulardan stol-stul daşıyan cavanları görəndə zabit altında çaplığı atı şillələyirmiş kimi, dəmiri danqıldadıb, saxlamağı əmr elədi. BMP dayandı. Zabit uzun skamyanın başından-ayağından tutub aparan iki oğlanı yaxına çağırıdı. Nisbətən hündür, dolu bədənlı oğlan yaxınlaşdı. Zabit dili dolaşa-dolaşa stolları hara apardıqlarını soruşdu. Aldığı cavaba istehzayla güldü, boğazını arıtlayıb oğlanın qarşısına tüpürdü. Başını çevirib maşının üstündəki yoldaşına baxdı:

– Odin baran umer!¹ – dedi. Özünü gülməyə məcbur elədi. Üzünü oğlana çevirəndə çənəsinə dəyən yumruqdan yixildi. Gülüş qəfil kəsildi, birdən-birə araya gərgin sükut çökdü. Maşının üstündəki zabit elə bunu gözləyirmiş kimi, söyə-söyə ayağa durdu, avtomatın çaxmağını çəkib buraxdı. Havaya gullə uçurdu. Lyukdan iki silahlı əsgər çıxdı. Zabitə kömək elədilər, o qalxdı, söyə-söyə əmr verdi. Oğlanı BMP-yə mindirməyə çalışdılar. Qolunu qanırıb kürəyinə yiğdilar. Zabit avtomatını səs-küyə qaçıb gelənlərə tuşlamışdı. Hədələyirdi, deyirdi bir adam qabağa çıxsa, öldürəcək. Hərə bir tərəfdən zabitin dilə tutur, xahiş edirdi ki, oğlanı buraxsın, bir qələtdi eləyib. Oğlanı lyukdan maşına girməyə məcbur elədilər.

BMP gedəndə oğlanın anası əli yerdən, göydən üzülmüş halda yolun ortasında yerə çökdü. Gah dizini dövdü, gah başını. Milis rəisi söz verdi ki, elə indi dallarınca gedib danışacaq, oğlanı qaytaracaq. Ananı birtəhər inandırıb yerdən qaldırdılar.

Rəis biliirdi ki, getməyin heç bir mənası yoxdu. Əbülfətə haqq qazandırırdı. Kəndə girib adam qaçırtmaq quldurluq idi. Onun gücü, hökmü bu quldurlara çatmırırdı. Özünü hamının yanında alçalmış hiss edirdi. Elə buna görə də BMP-nin arxasında gedirmiş kimi, dərhal camaatın arasından uzaqlaşdı. Camaat Sadayın həyətindəki yas çadırında axşama qədər çaydan içib əsəbiləşə-əsəbiləşə danışdı.

Gecənin bir aləmində Mövsüm kişi arvad-uşaqdan xəbərsiz Xocavəndə gəldi. Rayonda komendant saatı çoxdan başlamışdı. Boş küçələrdə sovet əsgərləri, hərbi maşınlar, saqqallı erməni zabitləri göze dəyirdi. Mövsüm kişi arxa küçələrdən hərlənib Arakelin ikimərtəbeli evinə gəlmışdı. Eyvana qalxan tənək ağacının salxım-salxım üzümü yola boylanırdı. Mövsüm kişi yerdən çıñqlı götürüb qapını danqıldıdatdı. Əlini saxlayanda ucadan çağırıdı:

– Arakel! Arakel!

Zəncirdəki it hürməkdən boğulurdu. Bağlandığı ağacı az qalırdı kökündən çıxara. Budaqlar, yarpaqlar hasarın üstünə sürtülürdü.

Darvazanın başındaki işq yandı. Dabarı çıñqlı sürtülən ayaqqabının səsləri yaxınlaşdı. Qapının rəzəsi şaqqıldayıb geri siyrildi. Arakel Mövsüm kişini gecənin bu vaxtı qarşısında görəndə əvvəl duruxdu, sonra darvazadan çıxb sağa-sola boylandı. Mövsüm kişinin qolundan tutub içəri dartdı. Tez qapını örtüb rəzəsini vurdu:

---

¹ - Bir qoyun ölüb

– Ara, Movsum can, san hara galmisan?

– Necə yeni hara gəlmışəm? – Mövsüm kişi bozardı.

Arakel onun sualını dərhal anladı. Qoluna girib evə tərəf dardı. Eyvanın işığı yandı. Arakelin arvadı Haykanuş aşağı boylandı:

– Yeqoğı ov e, Arakel?²

– Ners ari.³ – Aşağıdan yuxarı bağırdı. – Mövsüm kişini içəri dartdı. – Gal, gal, Movsum can. Xoş galmisan.

Taxta pilləkənle yuxarı qalxdılar. Pilləkənin başına çatanda Haykanuş evdən çıxdı.

– Xoş gəldin, Mövsüm can. Bu gecə vaxtı...

Arakel Haykanuşu qapının ağızından kənara itələdi.

– Qna, nor tey badrasti.⁴

İçəri girdilər. Arakel cilçırığın bütün işqlarını yandırdı. Stolun başındakı stulu dala çəkdi. Mövsüm kişi əyleşəndə qarşı divara vurulmuş xalının üstündə Arakelin qoşalülə tüfəngini gördü. Mövsüm kişi bu evə gələndə o tüfəngi həmişə yerində görüb. Amma indi o tüfəngin yerində olması ona ağır gəldi, pərt oldu. Arakel də gördü ki, Mövsüm kişi həmişə gördüyü tüfəngə bu dəfə ayrı gözlə baxır.

Arakel onun sağında oturdu:

– Bura neca galdin, Movsum? Demirsən sani tutarlar? Demirsən...

– Arakel, – Mövsüm astadan dedi. Arakel sözünü kəsib diqqətlə ona baxdı. – Niyə mən öz elimdə-obamda qorxmalıyam?

– Movsum... sana qurban bu can, ara. Manı ayının ağızından almışan. Hamaşa uzumu galan-gedan qonağın qabağına aq çıxartmışam. Sana gora. Biz qardaşiq. Amma indi...

– Nə indi, Arakel?

– İndi bizi uz-aza qoyullar. Bax ha, park astcu,⁵ san yena manim qardaşımsan. Astcu yetvumem⁶ onlar bizi da saymırlar. Hokumati da. Aranı qarışdırılanlar var, ara. Duşman qoyurlar bizi. Man bilmiram. Amma kilsada danışırlar...

– Nə danışırlar?

– Muxariba... Qarabağda dovlət qurmaq istayırlar. Bizimkilar da yox ha... bu galanlar. Moskvadakılar, Suriyadakılar, Livandakılar, ela Fransadakılar da... Birlaşıblar...

– Nə dövlət? Nolub Azarbayan dövlətinə?

– Vallah, man bilmaram. Baxma ki, buraların komsomol katibiym. Siyaset manım girdiyim kol deyil ha. Onu biliram ki, bir neçə dasta var. Harda turkları gorurlar, oldururlar. Yerevandan qovurlar. Araya qan salırlar, Movsum. Onlara ela amr olub. Kima lazımdı muxariba?

– Kəndə bu gün də bir cənəzə gəldi. Cavan oğlunu örüşdə vurublar. Çobanı. – Mövsüm kişi əlini qaldırıb barmaqlarını açdı. – Bir həftənin içində beş nəfər... Sabah dəfn olunacaq. Hara gedirsən, kiminlə danışırsan, bilmirəm. Lap elə get kilsədə denən. Dəfn vaxtı bir adama güllə atsalar, məndən incimə. – Mövsüm kişi stuldan durdu. – Bir cavan oğlunu da BMP apardı. Onu da tap, kəndə göndər.

² - Kimdi gələn, Arakel?

³ - İçəri gir

⁴ - Yeri, təzə çay qoy.

⁵ - Allaha şükür

⁶ - Allaha and içirəm

Haykanuş stəkanları, qənddanı qoyduğu siniylə içəri girdi. Gördü Mövsüm ayağa qalxıb getməyə hazırlaşır, dayandı.

– Mövsüm, hara gedirsən? Çay gətirirəm...

– Qalsın gələn dəfəyə. Zəhmət çəkmişən, sağ ol.

Arakel Haykanuşa baxdı. Başıyla işarə elədi ki, çekilsin. Əl atıb tüfəngini divardan götürdü. Pencəyini qapının arxasına vurduğu mixdan alıb çıynının atdı. Pilləkəni tələsik düşüb Mövsüm kişinin dalınca darvazaya yaxınlaşdı.

– Sən hara? – Mövsüm onu darvazanın qarşısında dayandırdı. Pencəyinə, əlindəki tüfənginə baxıb soruşdu.

– Geda bilməzsan. Komindat çəstdi. Movsum... Gormadin kopak uşaqları kuçalarla tokulub?

– Məni öz elimdə, obamda yaddardan sən qoruyursan?

– Yox ara, adam olsayırlar çıxmazdım. Bunlar adam da deyil ha, heyvan da deyil... Heç man da bilmirəm nadir... Tufangın hanı? Heç olmasa onu goturaydin.

Mövsüm kişi istədi desin: “Nə tüfəng? Sizə görə ət baltamızı da, dəhrəmizi də hökümət əlimizdən alıb” – demədi.

– Ova çıxmamışam.

– Movsum can, san manım canım imkan ver birlikdə gedək. Hamışaki kimi. Man da darıxıram... Yolda bir az da danışarıq. Ha? Sabah başımıza na oyun galacax, bilmirik.

– Sən get, gör oğlan hardadı. Buraxsınlar. Kəndə ötür. Özüm gedərəm.

Mövsüm kişi darvazadan çölə çıxdı. Arakel onunla dabənbasma yeridi. Yolların kölgəliyinə qarışdırılar.

* * *

Tabut kişilərin çıynində yırğalana-yırğalana kəndin başındakı məzarlığa yollanırdı. Yeniyetmə oğlan atasının qara çərçivəli şəklini tutmuşdu, arabir gözünün yaşını ovcuya silirdi. Hamidan küsmüş qara xallı iti onun yanınca qulağını, quyuğunu sallayıb gedirdi. Onlardan qabaqda gedən molla həvəslə dua oxuyurdu. Elə bil istəyirdi səsi onlara düşmən çıxmış adamların qulağına dəysin, dindən-imandan qorxsunlar. Molla heç kimin anlamadığı dildə hamını arxasında aparır, arxayı salmağa çalışırdı. “Qorxmayıñ, – deyirdi, – Allah Taalanın kitabı oxunan yerdə, müqəddəs kələmi səslənəndə Ağam Əbəlfəzə atılan oxları mələklər göydə yandırıb, külünü küləklər sovurub. İnşallah ki, Xudavəndi aləm dualarımızı eşidər...”

Qəbiristanlığa bir az qalmış, qarşı tərəfdən iki gülə açıldı. Qeyri-ixtiyari hamı çıynını dartsa da, tabutu buraxmadılar. Başqa vaxt olsayıdı, bəlkə də, kimsə ağızına gələni söyərdi. Cənazəyə görə heç kimin cinqiri çıxmadi.

Molla ürəklənib ağacın arxasından çıxbı yerinə qayıtdı.

– İnşallah hamı salamatdı? – soruşdu.

– Havaya atdırılar.

– Qorxutmaq istəyirlər.

– Səbr eləyin... Səbr Allahın adıdır. – Molla dedi.

İt üzünü qarşı kəndə tutub hüründü. Hamının əvəzinə ya söyürdü, ya da hədələyirdi.

Üçüncü gülə səsi eşidiləndə itin səsi birdəfəlik kəsildi. Onda camaat dəfndən qayıtdırdı, elə həmən yerdə, qəbiristanlıqdan bir az aralıda.

– İti vurdular. Köpəy uşağı iti vurdu... – Sabir bağırdı.

– Mollanı qaldırın...

Molla suyu təzəcə qurumuş arxa uzanmışdı.

Oğlan hamının arasından keçib özünü itin üstünə atdı. Bayaqdan bəri özünü tox tutmağa çalışsa da, indi hönkürə-hönkürə ağladı.

– Qada-bəla dördayaqlıya gəlsin. Adama bir şey olmasın. – Qoça kişi əsəbləri soyutmağa çalışdı.

– Bu, qada-bəla deyil ey, düşmən gülləsidir. Bu, alçaqlıqdır. Bu, yerə-göyə siğmayan hərəkətdi.

Hamı deyinirdi.

Mövsüm kişi susmuşdu. Deyiləsi sözləri dilinə gətirə bilmirdi. Gecədən bəri qovrula-qovrula qalmışdı. Nə vaxt gözünü yummusdu, xalçanın üstündə Arakelin tüfəngini görmüşdü. Səhərə qədər gah eyvanda oturub-durmuşdu, gah bağda gəzinmişdi. Bir tərəfdən də Arakelə inanmaq istəmişdi. “Heç olmasa o xəyanət eləməz. Dəfndə ciyni tabutlu adamlara bir şey olsa, ahanalə yeri-göyü yandırar. Onda bu qonşudu, bu doğmadı, bu sizində, bu bizimdi olmayıacaq”. Mövsüm kişi səhərə qədər hər şeyin ağını-bozunu fikirləşmişdi. İndi itin qəfil vurulmayı onun arına gəldi, heysiyyatına toxundu. Bilmədi pərtliyini necə gizlətsin.

– Nə deyir, ə, bunlar? – Kişi bar-bar bağırırdı, – Yəni istəsək sizi də it kimi öldürərik?

– Kiri, bala, kiri... Onların Allahı yoxdu. Dinmə.

– Bizim var, ona görə itimiz də ölüür, igidimiz də.

– Bunların anasını ağlatmaq lazımdı. – İxtiyar kişi əsəbiləşdi. – Mən deyirəm də... Nolub bu kəndin kişilərinə? Niyə bu köpəy uşağının əlində aciz qalmışdır? Hamısını sürüyüb bu torpaqlardan çıxartmaq lazımdı... Bir erməni küçüyü buralarda qalmasın. Bəsdirin humanist olduq. Bu, humanistlik deyil, bu, artıq qorxaqlıqdır. – O, sözünü yerə çəliklə möhürlədi.

İti yoluñ başında basıldılar, başına iri bir daş qoydular. Oğlanı yasalaya-yasalaya kiritməyə çalışdılar. Hərənin başında bir fikir var idi. Hərə bir yol axtarırdı qisas almağa. Bir plan da oğlanın başında dolaşındı. Sınıf yoldaşının anası Mayranuşun erməni olduğunu indi anlamışdı. Həmişə getdiyi ev, oturduğu süfrə, o gülərz gəlin indi onun üçün başqalaşmışdı, erməni olmuşdu. Oğlan gecəni gözləyirdi.

Milis bölməsinin qarşısına yiğilan adamlar silah tələb edirdilər. Deyirdilər, heç olmasa camaatın ov təfənglərini qaytarınlar.

Rəis and-aman eləyirdi:

– Ayə, niyə məni başa düşmürsüz? Mən Köpəy oğlu, kiməm axı? Əmr qulu. Andıra qalsın bu forma, mirata qalsın bu paqonlar. Ayə, mən də sizin kimi o murdar olmuşdari tutub mələtmək istəyirəm dana. Qoymurlar. Mən size silahı hardan verim? Necə verim? – Belindəki qoburdan tapançasını çıxarıb alnına dayadı. O, bir neçə dəfə tətiyi çekdi. Çəqqılıtları hamı eşitdi. – Görürsüz? Özümə vurmağa da gülləm yoxdu. – Camaati arxayı sala bildi, dedi çalışıb ordan-burdan silah tapacaq.

– O milisdi, heç vaxt camaatın əlinə silah verməz.

– Verər, niyə vermir? Görmür kəndin camaatı nə gündədi? Özü də bacara bilmir.

– Bu, qodux-modux işi döyük, tutub sutqalığa basa. Müharibədi!

Kim təfəngini gizlədə bilmışdı, üzə çıxartdı. Patronaşını belinə bağladı, gedib durdu Eyvazın, Əbülfətin arxasında. Kəndin başındakı söyüdlükdə gecə-gündüz növbələşib keşik çekdilər. Yoldan bir az aralıda çuvalları torpaqla doldurub üst-üstə yiğmişdilər. Kimin həyətində köhnə təker var idi, gətirmişdi. On-on beş butulkaya nöyüt doldurub ağızına əski

tixamışdilar. Deyirdilər BMP bir də kəndə gəlsə, bu dəfə yandırıb atacaqlar lyukdan içəri.

– Əbülfət, belə olmaz. – deyirdi rəis, – Bizim o BMP-yə gücümüz çatmaz. Rusundu.

– Çatmasa da, gücümüzü göstərərik. Könüllülərdən dəstə düzəldəcəm.

– Burda təcrübə olmalıdır. Döyüşün sırlarını bilən zabitlər lazımdı...

– İbad gəlir. Balaca qardaşım. Rusiyada əsgərlidədi. Məktub yazıb.

– Zabitdi?

– Yox, əsgər.

– Əsgər gəlib neynəyəcək? Budey, bunların hamısı bir əsgərdi də. Dəstəyə komandır lazımdı. Camaatı qırğına vermək olmaz.

* * *

Həmin gün gecə Mayranuşun həyatindəki ot tayası yandı. Alovu buludların üzünü qızardı. Mal-qoyun qorxudan dil açdı.

Əslində, evi yandırmaq istəmişdi oğlan. Pəncərədən baxıb Mayranuşu görmüşdü, yuxulu körpəsinə süd əmizdirirdi. Azər dərs oxuyurdu. Bir az baxmışdı, ordan gedib tövlənin ağızını açmışdı, dananın hörüyünü kəşmişdi. Sonra əlindəki nöyülü əskiyə od vurub, atmışdı saman tayasına. Nə samanlığı söndürmək oldu, nə də pəyənin çardağındakı quru yonca preslərini. Oğlan pilləkəndəki qaloşları, çəkəlekkləri, zivədəki paltaları da yiğib tayanın üstünə atmışdı. Bircə körpənin əskilərinə, bələyinə dəyməmişdi.

Heç kim soruşmadı Mayranuşun tayasını, pəyəsini kim yandırıb. Heç Mayranuşun əri Sabir müəllim də söhbəti böyükütmədi. It vurulanda ordaydı, elə iri daşı tapıb gətirən də Sabir idi. Söz-söhbət başlayandan bəri o özünə yer tapmırı. Nə kəndə əvvəlki kimi çıxırdı, nə də evdə otura bilirdi. Hər ölüən kənd uşağına görə özünü söyülmüş, alçalmış hiss edirdi.

Mayranuşu qovsaydı, Azəri də, hər gecə qucaqlayıb yatdığı körpə Azərini də götürüb, birdəfəlik gedərdi. Döze bilməzdi Sabir, ürəyi tab gətirməzdi. Onun həyatı Mayranuşla başlamışdı. Tələbə vaxtlarından bir-birlərini sevirdilər.

Qonum-qonşu tez dağılışdı.

Mayranuş gəlib onun yanında çömbəldi.

– Uşaqların yanında ağlama.

– Ağlamıram. – Sabir burnunu çəkib dedi. – Tüstü gözümü deşir...

– Bağışla... – Mayranuş piçildədi.

– Sənin günahın deyil. Bunu sənə görə yandırmadılar. Mən dalaşmışdım...

– Sabir ağızından tökülen yalana Mayranuşu inandıra bilmədiyini hiss elədi.

– Bəlkə gedək burdan? Atamlı danışaram...

– Evimiz buradı, Maya. – Sabir sərt dedi sözünü. Qızının başından öpüb, ayağa durdu. -Mənim ermənilərin içində bir işim yoxdu. Bir də... – Sabir ağızından çıxan sözü tuta bilmədi. Ox olub Mayranuşun ürəyinə saplandığını, dəlib keçdiyini gördü. Mayranuş sadəcə udqandu.

– Bağışla... – Sabir onun yanından keçəndə piçildədi.

Səhər axırıncı dərs Sabir sınıf girəndə duruxub qaldı. İçəridə bircə Azər idi, o da arxa partada oturmuşdu. Qızarmış gözlərindən bilinirdi ki, ağlayıb.

– Uşaqlar hanı?

– Getdilər. – O, qəhərləndi. Başıyla lövhəni göstərdi.

– Niyə? – Sabir çevrilib lövhəyə baxdı. İri hərflərlə “Arvadı erməni! Oğlu erməni!” yazmışdilar. Silgini götürüb tez-tələsik yazıları sildi. – Dur get evə.

Axşamtərəfi məktəbin direktoru Saday da, müəllimlər də Əmirxanın çayxanasına yiğışırdılar. Sabir əmin idi ki, Saday müəllim oğlunun qisasını ondan almaq istəyir. Yoxsa, bir uşağın hünəri nəydi tarix dərsinə girməyə?!

Sabir çayxanaya girəndə özünü kökləmişdi. Gəlib uzun dəmir stolun ayağında durdu. Yanındakılar aralaşmaq isteyəndə, qoymadı:

— Ay qonşular, — ucadan dedi. — Bəli, Mayranuş erməni qızıdır. İndi bu mühəribədə onun nə günahı var? O, axı, kimə gülə atıb? Erməni qızı olanda nə olar? O da adamdı axı. Ya mənim nə günahım var? Sevmişəm, evlənmişəm də. Burda hamınız bizim toyda yeyib-içib oynamısız. Arvadım erməni qızıdır deyə indi mən pis adamam? Yaxşı, körpələrimin nə günahı var? Bu günə qədər erməni sizin də süfrənizin başında otururdu axı. İş yoldaşınız, kirvəniz, ustəniz, qohumunuz... Kolxozdə hamı bir yerdə işləmər? Bu günə kimi bizimlə ermənilər qaynayıb-qarışmışdı. — O, əlini birləşdirib, barmaqlarını bir-birinin arasından keçirdi. — Bax belə. İndi kimdi düşmən?

Sabiri məzəmmətlə süzən qonşu kişi ucadan:

— Qayınların! — dedi.

— Əgər qayınlaram əlinə silah alıbsa, o, səndən əvvəl elə mənim düşmənimdi.

— Onu görərik, Sabir müəllim. — Kişi istehzayla dedi.

Sabir səhər məktəbə getmədi. Tövləyə girib dananın ikisini də hörüydən açdı. Döyə-döyə haylayıb çölə çıxardı. Mayranuş itin səsinə çıxanda ərinin də hirsini-hikkəsini gördü. Bir neçə dəfə ondan nə etdiyini soruştı. Sabir cavab vermədi. Danaları doqqazdan çıxardıb getdi. Getdi, bir də şər qarışanda gəldi. Üstündən yolların tozu-torpağı töküldürdü. Qoltuğunda çuvala bükülü uzun nəsə var idi. Qapının ağızına qoyub içəri girdi. Oğlu ağlayırdı. Onu görən kimi səsini kəsdi. Durub o biri otağa getdi.

O, yuyunub gələnə qədər Mayranuş stola təndir çörəyi, pendir, göy soğan düzmüdü. Sabir oturanda dolu nimçəni onun qarşısına qoydu.

— Azər niyə ağılıyır?

— Fikir vermə.

— Çağır bura...

— Məktəbdə dalaşıblar.

— Çağır, Maya.

Mayranuş oğlunu qapıdan çağırıldı.

— Sabir, xalam Bakıdadı... Şura xalamı deyirəm. Bəlkə...

— Biz heç yana getmirik. — Onun nə deyəcəyini bilməmişdi.

Oğlu qapıda görünəndə çağırıb qarşısında oturdu. Uşaq başını qaldırmırdı, üzünü atasından gizlədirdi.

— Niyə dalaşmışan? — Sabir cavabı təxmin eləmişdi.

Atası bir də soruşanda o mızıldandı:

— Erməni oğlu dedilər. Mən də vurdum.

— Nahaq vurmusan. Eşşəy oğlu, donuz oğlu deməyiblər ki. Erməni də sənin, mənim kimi insandı də. O, bir millətdi, biz bir millət. Anana görə utanırsan?

— Yox.

— Bəs niyə elə bilirsən səni söyüblər?

Evin üstünə daş düşdü. Şiferlə üzü aşağı diyirləndi. Sonra biri də danqıldı.

Sabir durub çölə qaçıdı. Qapıdan çıxan kimi bağırdı:

— Kimdi, o? Bura gəl görüm! Kimsən? Nə isteyirsən?

Qaranlıqda kölgələr, ayaq səsləri çəpərin qırğından qaçıb uzaqlaşdı.

Onun dalınca Mayranuş da, oğlu da çıxmışdı.

– İçeri girin.

– Biz axı bu adamlara neynəmişik?

– Uşaqlardı. Qanmırlar. – Sabir ayaqqabalarını geyinib qapınının dalına qoyduğu bükülüünü götürdü.

– Biz də gedirik. – Mayranuş da ayaqqabalarını tez-tələsik geyindi.

– Hara?

– Sən hara, biz də ora.

– İçeri girin.

– Qorxuram. Birdən girib məni də, uşaqlarımı da öldürdülər?! Sən də evdə yoxsan...

Sabir susdu. Mayranuş onun razılışdığını anlayıb uşağı qucağına aldı. Azər onlardan qabaq atasının qaloşlarını geyinib, həyətdə hazır dayanmışdı. Qapını örtüb çıxdılar.

Sabir Mayranuşu haqlı hesab elədi. Onun dediyi kimi ola bilərdi. Fikirləşə-fikirləşə gəlib çıxmışdı Mövsüm kişinin darvazasına. Yerdən çıraqıl götürüb qapını döydü. Sonra qapını aralayıb başını içəri saldı.

Çağırıldı:

– Əbülfət. Ay, Əbülfət! Eyvaz!

– Gəl. Ay oğul, gəl içəri. – Mövsüm kişinin səsi eyvandan gəldi.

Sabir:

– Burda gözlä...

– Birdən burda...

Sabir içəri girdi. Mövsüm kişi aynabənddə oturmuşdu. Qolunu sürəhiya qoyub aşağı baxındı.

– Yuxarı qalx, müəllim.

Sabir pillələri iki-iki qalxdı.

– Axşamın, xeyir, qağa! Əbülfətdən, Eyvazdan kim var evdə?

– Gəl otur.

Mövsüm kişi adam sərrafiydı. O, Sabirin halını qırımdan bildi.

Sabir bükülüünü stolun üstünə qoyub açdı:

– Bu gün aldım.

Mövsüm kişi tüfənglərdən birini götürüb baxdı. Nömrəsi silinmişdi.

– Məni də dəstəyə alsın. – Sabirin səsi ilk dəfəydi bu qədər acizanə çıxındı.

Çayçı Əmirxan Mövsüm kişiyə bir-iki kəlmə piçildamışdı.

– Get uşaqları çağır, evə gəlsinlər. – Mövsüm kişi adəti üzrə sözü bir dəfə deyərdi. Sabir durub həyətə düşdü.

Mövsüm kişi üzünü evin qapısına tutub içəridəkilərə səsləndi:

– Ay bala, ay gəlin, süfrə aç, qonağımız var.

Mayranuş pillələri utana-utana qalxırdı.

– Gəl bala, həmişə gəldiyin evdi. Darvazada niyə qalmışan?

– Axşamınız xeyir. – Mayranuş sıxlırdı.

İçəridən gəlin çıxdı. Salamlaşdırılar. Gəlin uşağı qucağına alıb əzizləyə-əzizləyə içəri girdi.

– İbad da bir-iki həftəyə gəlir. – Mövsüm kişi dedi.

Sabirin qırışığı açıldı.

Bir az keçmiş, gəlin eyvana çıxdı:

– Yemək hazırlıdı.

Mövsüm kişi Sabiri içəri dəvət elədi. İri qazanın qulpundan tutub aşağı düşürdülər. Motosikletin yüklüyünə qoyub kəndirlə bağladılar.

Sabir tüfengləri də qazanın yanına uzatdı. Kənara çekildi.

– Apar, uşaqlar yesin. – Mövsüm kişi Sabirin kürəyinə ehmalca vurdu.

Sabir bir Mövsüm kişiyə baxdı, bir motosikletə. İnana bilmirdi. Kişi heç vaxt heç kimə motosikletini verməzdi.

– Soyutma bala, uşaqlar acdi.

Sabir motosikleti həyətdən çıxaranda, ürəyində inandığı bütün müqəd-dəslərə yalvarırdı, istəyirdi indi hamı – daş atan uşaqlar da, Əmirxan da, göz-qas oynadıb aradan çıxan qonşuları da, Saday müəllim də onu Mövsüm kişisinin motosikletində görsün. Bundan sonra kimin hünəri nəydi o gələndə durub sivişə?!

* * *

Amaras Monastırında Baş keşiş Mxitar Manukyan havaya xaç çəkib sözünü “Amin”lə möhürləyəndən sonra məşvərət bitdi. Hamı durub yavaş-yavaş dağılışdı. Mxitar səlahiyyətli qonağa xüsusi ehtiramla yanaşdı. Bayaq kürsüdən dediyi sözləri qapıya qədər bir də təkrarladı. Onun kimi bir rus podpolkovnikinin erməni xalqına göstərdiyi xidmətə görə tanrıya minnətdar olduğunu, erməni xalqının yaxşılığı heç vaxt unutmadığını dedi. İstədi ona daha səmimi olmaq üçün adıyla müraciət eləsin, rütbəsini iki dəfə təkrarlayıb dayandı, Levonun bayaq dediyi ad onun yadına düşmürdü:

– Aleksandır Qarçakov. – Podpolkovnik onu çətin vəziyyətdən çıxardı.

Mxitar adı özü xatırlayırmış kimi, təkrar elədi. Onu monastırı gəzib tanış olmağa dəvət elədi. Qorxurdu ki, birdən Qarçakov fikrini hansıa səbəbdən dəyişər, bu günə qədər niyət qalmış monastırda yenə tək qalar. Qarçakov monastırı gəzib bütün gizlin giriş-çixışını görmək istədiyini deyəndə, o, sevinib dua elədi. Çölə çıxdılar. Arakel fürsətdən istifadə edib Mxitara yaxınlaşdı. Qoluna girib kənara, binanın qarşısındaki yoğun gövdəli tut ağacının altına çekdi. Dedi ki, bu adamların niyyətini əvvəldən öyrənməyib monastırı gətirdiyimə peşmanam. Mxitarı da qınadı ki, o, gərək Levonun da, Qarçakovun da, Montenin göndərdiyi adamın da təklifini qəbul etməyəydi, kilsəni hərbi məqsəd üçün istifadə eləmək olmaz. Mxitar ona əsəbiləşsə də, biruzə vermədi, bir az təmkinli, bir az da çarəsiz görünməyə çalışdı. İstəyirdi Arakel də inansın ki, burda heç bir günah yoxdur, kilsə həmişə dövlətin yanında olub. Belə çətin bir vaxtda, xalqını qoruyacaq əsgərlərin üzünə qapılarını bağlaya bilməz. Arakel onunla razılaşmırı. İstəyirdi kilsə də, məscid də, keşş də, molla da xalqların güdəzə getməyinə imkan verməsin. Heç olmasa indi birləşsinlər, dinlərin niyə müqəddəs olduğunu göstərsinlər, öz xalqlarını qorusunlar, yoxsa işləri hər gün meyit yola salmaq olacaq. Mxitar başını bulayıb onu sadəlövhəlkə qınadı, aralaşmamış onu da dedi ki, bu adamları monastırı gətirməsəydi, belə yaxşı bir yeri gizlətmış olsayıdı, dövlətinə xəyanət eləmiş olardı. Təklif elədi ki, Qarçakovu monastırla tanış eləməyə o da gəlsin, yoxsa Monte ondan narazı qalar.

Arakel onların dalınca ayaqlarını sürüyürdü. Mxitarın onun Monteylə hədələməsi gözünü qorxutmuşdu. İndi fikirləşirdi ki, bu adamı nə qədər yaxşı tanışa da gərək güvənməsin. Arakel fikirləşirdi ki, görəsən, doğrudanmı sadəlövhədür? Doğrudanmı dinlər birləşib müharibənin qarşısını ala bilməz? Onlar məsciddə, bunlar da kilsədə, camaati yiğib deyə bilməzmi silahlanmayıñ, aldanmayıñ, uşaqlarınızı ölümə göndərməyin? İndi daha yaxın olmaq vaxtı deyilmi? Suallarına cavab tapa bilməyəndə özünü sadəlövhəlkə qınadı, düşündü ki, axı dinin əsas işi elə cənazə yola salmaqdı.

Mxitar turist bələdçisi kimi qabağa düşüb hərbiçiləri gəzdirirdi. Monastırın iki divarı, iki həyəti var idi. Birinci divar adam boyundan hündür tikilmişdi. Künclərdəki topdağıtmaz dairəvi bürclər dörd tərəfə baxırdı. Həyətə bir tağlı qapıdan girmək olurdu, o da yarıya qədər. İçəridən bütün divar boyu tikilmiş otaqların üstüylə iki at yan-yana gedə bilərdi. Otaqların tağlı pəncərələri həyətə baxırdı. Mxitar deyirdi ki, həyəti ikiyə ayıran otaqlar əvvəllər monastırda yaşayan rahiblərin olub. Qarçakov qalaqapısından girəndə həyətin belə ikiyə ayrılmışını çox bəyənmişdi. Düşünmüştü ki, birinci qapıdan keçən heç vaxt ikinci qapıdan keçə bilməz. Otaqların başındakı arakəsmədəki daş pilləkənlə hasarın üstünə qalxmışdılar. Qarçakov divardakı dəlikdən uzaqlara, qarşidakı keçəl təpələrə, meşə zolağına, qura-ma kimi yan-yana salınmış əkin yerlərinə baxdı. Mxitar fürsətdən istifadə edib dedi ki, tut meşəsi də, xırman da monastırındı.

Qala qapısının karşısından keçən torpaq yol Cütçülər kendinin ürəyindən keçirdi, ordan yapışındı Şuşukəndin ayağına, ordan da birləşirdi Güneyçartara gedən əsas yola.

Qarçakov yaxındakı kəndləri soruşanda Levon Dağlıvənd məzarlığını, Azixi, Qacarları, əliylə qoymuş kimi, istiqamətini göstərirdi.

— Xoroşoye mesto.⁷ — Qarçakov başını yırğalaya-yırğalaya dedi. Mxitardan soruşdu ki, burası Alban monastırıdır mı? Arakel hamidan əvvəl cavab verdi. Mxitar onun sözünü saymazyana kəsdi, Qarçakovun qoluna girib onun üzünü Arakeldən çevirəndə təklif elədi ki, məbədin zirzəmisinə ensinlər.

Trapes tikilmiş məbəd həyətin ortasındaydı. Başındakı göy papağın üstünə ağ boyanmış xaç taxılmışdı.

Mxitar onları monastırın zirzəmisinə gətirdi, əlini divara sürtüb tavandan asılmış təkgöz lampanı aydınlatdı. Alaqqaranlıq darısqal otağın ortasındaki tək məzəri göstərib dedi ki, burada ataları hesab olunan Müqəddəs Qriqori yatır, qəbri də Mikel Ter-İsraelyan tiki. — O, and içirmiş kimi, tez-tələsik xaç çəkib məzara təzim elədi. Sonra da Qarçakova tam ciddiyətlə bildirdi ki, o vaxtlar ermənilər olmasayıdı, heç Qafqaz Albaniyası da olmazdı, monastırlar da. Bu gün bizim məbədlərimiz qalır, amma türklər məscidlərə qayıdır. Dilimiz də, əlifbamız da göz qabağındadır, amma onların heç öz əlifbaları da yoxdur. Levon təklif elədi ki, indi tarixdə eşələnməsinlər. Qarçakov etiraz elədi, dedi ki məqsədi monastırı tanımaqdır. Əgər burası Alban kilsəsidirsə, bundan azərbaycanlıların da xəbəri var, deməli, onlar da sənin qədər buraların giriş-chixışını bilir. Əgər burada yerləşmək fikrimiz varsa, qarşı tərəfin də nəyi bilmədiyini hesablamlıyük. Mxitar onu əmin elədi ki, buradakı müsəlmanlar heç vaxt kilsəyə ayaq basmır. Odur ki, lap arxayı ola bilər.

Arakel boğulduğunu hiss elədi. Onların dalınca düşüb tuneli axıra qədər getmədi, geri qayıdır havaya çıxanda üstündə bir yüngüllük hiss elədi. Nəfəsi genişləndi.

Qalanın girişində xidməti maşınlar sıralanmışdı. Arakelin sürücüsü Madix başına yiğdiği əsgərlərin karşısındada danışdıqca əl-qolu havanı kəsib-doğrayırdı. Kənardan baxanda adama elə gəlirdi ki, o fikrini demir, sözlərini əsgərlərin üzünə, başına çırır.

Arakel onlara yaxınlaşanda Madix söhbəti dərhal dəyişdi, yanındakı praporşiki göstərib, sevincək təqdim elədi. Fəxrle dedi ki, Tatos Muradyandı, — Qrişa əminin oğlu. Xatırlatdı ki, onu axırıncı dəfə məktəbdə oxuyan vaxt gör-müşdülər. Arakel Qrişanı dərhal xatırladı. Haykanuşun atasıyla əmizadəydi-

⁷ - Yaxşı yerdi

lər. Arakel görüşdən o qədər də məmənun görünmədi, Tatosu başıyla salamlayıb Madixdan sıqaret istədi. Yandırıb maşına oturdu. Məbəddən bir az aralananda Madix dilini dinc saxlamadı, təəssüfləndi ki, gərək bir yarım saat da orda qalaydilar. Gələn malları görsəydi, heç də pis olmazdı. Arakel marağını gizlətmədi. Hətta təəccübəndi də. Madix Tatosdan eşitdiklərini deyəndə Arakelin əhvalı dəyişdi. Bir neçə dəfə sözü çöndərib dəqiqləşdirdi. Madix təklif elədi ki, istəyirsə qayıtsın, bir azdan kəndlərdən tutduqları qadınları getirəcəklər. Bura hərbi baza yox, əsir qadınların düşərgəsi olacaq. Madix maşını yolun kənarına verib saxladı, Arakelin bircə kəlməsini gözləyirdi ki, sevincək geri qayıtsın, Tatosun təriflədiyi qızlar, gəlinlər gələndə o da görüsün. Həvəsi ürəyində qaldı.

Arakel kilsədə olub-bitən hər şeyi axşam Haykanuşun ovcuna qoydu. Le-vondan, Montedən, Mxitardan şikayətə getdiyi yerdə sıxıb suyunu çıxartmışdilar. Pərtliyindən hələ də özünə gələ bilmirdi. Eləcə deyinirdi. Ona deyilən sözləri ağızını əyə-əyə təkrarlayırdı. İstəyirdi heç olmasa arvadını inandırsın ki, bu, vəhşilikdir. Kəndlərdən gəlinləri, qızları tutub monastırda inkubator kimi saxlamaq fikri dəhşətdir. Haykanış soruşanda ki onlar nə cavab verdi, Arakel bir anlıq duruxdu, elə bil yaşıdagı səhnəni indi gözünün qarşısından keçirirdi. Pərtliyi yenə üzünə vurdu, dedi ki, nazir tapançasını çaxarıb tətiyi çəkdi, verdi əlimə, dedi lüləni sox ağızına. Arakel baş barmağıyla, işarət barmağını açıb əlini tapança kimi tutmuşdu, Haykanuşa göstərirdi. Tez də əlavə elədi ki, üstümə iki dəfə bağırsa da, ağızımı açmadım, o da silahı əlimdən alanda tapşırıdı ki, ağızımı həmişə, bax, belə tutum. Haykanış ərinə məktəbdə döyüllüb gəlmış uşağı kimi yanaşındı. İstəyirdi başa salsın ki, o, düz edib. Bundan sonra da nazirin dediyi kimi eləməlidir. Heç kim onun canından artıq deyil. İstəyirdi Arakel başa düşsün ki, silahı verən üçün onun canı o qədər də dəyərli deyil, istədiyi vaxt ağızını açar, satqın kimi güllələyər. Müharibədə hər kəs əvvəl özünü düşünməlidir. Qonşulara görə ölmək axmaqlıqdır. Haykanış bunu ayaqlarına gəlmış fürsət hesab elədi. Arakelin beynini doldurdu ki, indi o, nazirin, Montenin yanında dursa, müharibədə ac qalmazlar, monastırda gələn ərzaq onun əlindən keçər, buna bir iş kimi baxsın, həm də yaxşı xidmətə görə gələcəkdə böyük vəzifə ala bilər. Arakelin beyni qarışmışdı. Hipnoz olmuş kimi, key-key arvadına baxırdı. Haykanış da onun gah bu, gah o qulağına danışır, harada necə çıxış edəcəyini öyrədirdi.

Səhər Haykanış Arakeli səliqəli geyindirib İravana yola saldı.

* * *

Dağdağan ağacı budaqlarını qadınlara elə inamlı, elə ümidiłə əyirdi, medalını alan qalib kimi başını elə vüqarla dikəldib göye baxırdı, deyirdin bəs elə indi duan qəbul oldu. Qulağını gövdəsinə söykəsəydi, bəlkə də Dağdağan ağacının bu torpaqların dərin qatına uzanmış köklərindən gələn səsini eşidərdin.

Əvvəller uzaq-yaxın kəndlərdən gələn maşınlar yolun qıraqına təsbeh dənələri kimi düzülərdi. Arvad-uşaq Dağdağanın kölgəsinə dağlışardı. Dili açılmayan uşağı da, iflic olmuş qocanı da, başı ağrıyanı da, uşağa qalanı da ağaca tapşırardılar. Kim nə vaxt gəlsəydi, niyyəti qəbul olmuş adamların ehsan verdiyini, ağacın dibinə qənd, konfet qoyduğunu, bir az aralıda qurban kəsib, ət payladığını görərdi. Kişiər budaq tapardı yerdən, bölüşərdilər, hərə barmaq boyda çöpü maşının ya güzgüsündən asardı, ya da günlüğün üstünə taxardı. Arxayın olardı ki, bundan sonra nə maşına qonum-qonşunun, dost-

düşmənin gözü dəyər, nə də qada-bəla yaxın durar. Ziyarətdən qayidan elə bilirdi üstündən dünyanın ağırlığını götürübələr, bədəninə girmiş cin çıxıb, ruhu paklaşır. İndi ziyarətə gələnlər ya uzaq səfərə çıxanlar idi, ya da müharibəni lənətləyənlər. Heç kim Dağdağandan özü üçün heç nə istəmirdi. Bircə yalvarırdı ki, müharibə olmasın, araya qan düşməsin.

Bu dəfə haça yoldan dörd qadın gəlmışdı.

– Nə deyirlər, ay Nora? Nə eşitmisən?

– Bizi düşmən eləmək istəyirlər.

– Ay onların ciyəri yansın. Dağdağan qənim olsun... Bəs bizim uşaqlar yaziq deyil?

– Boş sözdür, inanmayın. – Ziba nəsə bilirmiş kimi, əminliklə dedi. – Qoymazlar müharibə olsun.

Haykanuş:

– Olacaq. – Hamı susdu. – Arakeli İrvana çağırılmışdır. Orda deyiblər. Ağdamda silahlı dəstələr düzəldiblər. Sizinkilər aranı qarışdırır.

– Ola bilməz, Haykanuş! Yalandı! Bu ağaca kor baxım, yalandı. Mən eşitmişəm ki, sizinkilər də avtobusları daşa basıb. Hələ İrvandakıları da qovurlar... Xankəndində camaati qırıblar.

– Elə hadisə olsayıdı, Arakel evdə danışardı.

Nora Haykanuşa haqq qazandırdı:

– Bizim camaat elə iş tumaz. Bax biri elə mən, ay Ziba, səninlə nə düşmənciliyim? Bir-birimizdən nə pislik görmüşük?

Hər ziyarətinə gələn olanda elə bil Dağdağan ağacı bir boy da artırdı, kölgəsi bir az da genişlənirdi. Təzə dəsmallar, yaylıqlar üçün budaqlanırdı. Dörd qadın gedəndən sonra Dağdağan ağacı tək qalmış intizarlı bir ana kimi uzaqlara boylandı.

Tozanaq qaldıran yük maşını kənd yoluna döndü. Bir ananın qəbul olmuş duasını aparırdı. Günəşin şəfəqləri maşının şüşələrində bərq vururdu.

“QAZ-51” bir az da yaxınlaşanda söyüdülü postundakı kişilər maşını tanıdlar; qonşu kəndin dükanlarına həmişə un daşıyırırdı.

Maşın, adətən, bulağın yanından üzüyuxarı burular, dərələrin arasında itərdi. Təpənin arxasındaki kəndə gedərdi. İndi düz onların üstünə gəlirdi. Hamı kirimişcə boylanırdı. Hərənin ağılından yüz fikir keçə də, səbrlə gözlədilər. “QAZ-51” dayandı. Arxasında qalxmış tozanaq yayıldı. Un kisələriyle yüksəlmış taxta kuzada bir nəfər ayağa durdu. Üzü-gözü, üst-başı tanınmaz haldaydı, elə bil çuvalın içində çıxmışdı. Bircə gözləri parıldayırdı. Yerə tullandı. İki əlini də qaldırıb güzgündən ona baxan sürücüyə təşəkkür elədi.

Oğlan üst-başını yüngülvari çırpıb kəndə doğru yeridi. O yaxınlaşdıraqca hamının marağı bir az da artırdı. Bir-birindən gələn adamın kim olduğunu soruşturular. Hələ ki, heç kim unlu adamı tanış birinə bənzədə bilmirdi.

– Əbülfət!

Əbülfət adını eşidən kimi qeyri-ixtiyari qabağa yeridi. Qardaşını səsindən tanımışdı.

– İbad!

Bir-birlərinə çırplılıb görüşdülər. Əbülfət onu bağırna basmışdı. İki əliylə kürəyini vurduqca paltalarından un səpilirdi.

– Unluyam, üstünü batırma.

– Bərəkətdi. – Əbülfət qardaşına fərəhlə baxdı.

İbadın adını eşidən Əbülfətin dalınca gəlmışdı. Bir-birlərini haylayıb xəbər verirdilər.

– İbad gəldi!

– Ayə, ay uşaq, ayə heey, qaç ordan Mövsüm qağamı müştuluqla. Dey-nən gözün aydın, qağa, İbad gəldi ey, İbad. – O, isteyirdi səsini kol-kosun arasında ilana dönmüş kim varsa, eşitsin. Xəbəri gəldiyi yerə aparsın.

Ortalıqda qaynaşan kənd uşaqları müştuluq üçün bir-birini ötməyə çalışırırdı, bəziləri də İbadla Əbülfətin dalınca düşmüştü.

– Bulaqda əl-üzünü yu. Üst-başını çirp.

– Dəyirmənçi Mövsümün oğluyam də. Üstümdən un tökülməlidid. Mamam öyrəşib.

– II –

Avtobus dayananda hamı pəncərələrdən boylandı. Silahlı beş əsgər yolun ortasında durmuşdu. Div boyda zabit yaxınlaşış avtomatının qundağıyla qapını döydü. Sürücü qapını könülsüz açdı. Zabit dabanını dəmir pilləyə zərbə vurub salona qalxdı. Ondan gələn kəskin spirt qoxusunu qabaq sıradə oturanlar dərhal hiss elədilər.

– Nu şto, barani, na vixod!⁸ – Açığını çeynəyə-çeynəyə dedi.

Onun dediyini başa düşənlər də yerindən tərpənmək istəmirdi.

– Nə deyir bu? – Yaşlı qadın yanındakı kişidən soruşdu.

– Düşün deyir.

Zabit ikinci dəfə elə qışqırkı ki, hamı səksəndi. O, avtomatın çaxmağını çəkib şaqqlıdatdı. Rus dilini bilməyənlər də bu şaqqlıtinın mənasını anladı.

Sürücü yerindən durub salona çevrildi:

– Deyir hamı düşsün.

Sürücünün arxasında düşənlər avtobusun böyründə sıraya dururdular. Cavan gəlin iki balaca qızını özünə sıxmışdı.

Avtobusdan hamidan axırdı İbad düşdü. Arıq sarışın əsgər avtomatiylə onun ciyindən itələyib tələsdirdi. Özü avtobusa qalxdı. Oturacaqlarda qalmış çantaları eşələdi. Götürdüyü pulları üst-üstə çinləyib arxa cibinə yerləşdirdi.

Zabit bağıra-bağıra danişırırdı.

– Nə deyir bu ayı balası? – Qoca qadın yanındakı kişidən xəbər aldı.

– Deyir, biz burda sizə xidmət edirik. Sülhü qoruyuruq. Siz bizim üçün nə edirsiniz?

– Yalançının atasına lənət. Siz gəlməmişdən bizi dəyib-toxunan varydı? Bizi kimdən qoruyursan denən, ay köpəy oğlu? Aranı qızışdırın elə sənsən də.

Avtobusdan düşən əsgər tələb edirdi ki, hamı cibində nə varsa çıxartsın.

– Ver bala, ver! Haramları olsun. – Yaşlı kişi əsgərlə üz-üzə durmuş İbada dedi. – Görmürsən, hamısı lülqəmbərdi. Silahın qabağında neynəyəsən? Ver, qadan alım, arvad-uşaq var.

İbadın qolları boşaldı. Onun biləyindən tutan əsgər dartıb əlini cibindən çıxartdı. Sonra özü əlini onun cibinə soxub eşələdi...

Əsgərlər bir-birindən aralı dayanmışdılar. Camaata baxıb öz aralarında ucadan danişır, kimlərisə göstərib ələ salır, gülüşürdülər. İbad yaxınlaşış qız uşaqlarından birini qucağına aldı, gəlinin qarşısında dayandı.

Zabit söyə-söyə bağırdı. Onun dediyi heç kimin ağlına batmadı. Sonra anlamaq istəmədilər. Üçüncü dəfə ağızı köpüklenə-köpüklenə bağıranda, güllə hamının başının üstündən uçdu. Uşaqlar ağlaşdı. Gəlin cikkə çəkdi.

⁸ - Qoyunlar, çölə

– İndi nə deyir?

– Deyir, iməkləyə-iməkləyə avtobusun başına fırlanın.

– Nə?

– İməkləyə-iməkləyə?

– Allah-Taala bunları görmür? Bu haqsızlığa nətəhər dözür bəs? Niyə bunları zəlil günə qoymur?

Sürücü:

– Hamısı zəhərlənib, haramları olsun. Vallah baxmaqlar uşağı, arvada, – deyib yerə çökdü.

Kişi İbadın qolundan dartıb dizi üstə durmağa məcbur etdi.

– Tı çəvo, blin? – Əsgər onunla burun-buruna dayanmışdı. Əsəblər gərilmişdi. Bir-birlərinin bəbəyinə baxırdılar. Əsgər itələnmək istəyirdi ki, arxaya çəkilib daraqdakı bütün gulləni onun qarnına boşaltmağa bəhanəsi olsun.

Hamı bir-birinin dalınca iməkləyə-iməkləyə avtobusun başına söyüş-qarğış doladı. Başlarına əsgərlərin sərəxoş qəhqəhələri töküldü. Dizi ağrıyanı təpiklə tələsdirir, lüləylə itələyirdilər.

– Eybi yox, bala, buna da dözmək olar. Təki hamı sağ-salamat olsun. İzal olub getsinlər... – Yaşlı kişi yasalaya-yasalaya iməkləyirdi. Pərtliyindən, arından özünü boğan kişilər aralarında danışındı ki, qəfil durub hərəsi birinə cumsun.

– Baranı! Nu, baranı!

– Axmaq olmayıñ, onlar silahlıdır. Biri hamıya bəsdi. – Sürücü dedi. – Uşaqlar var.

Dövrə qurtaranda zabitin əmri onları qaldırdı. Arxa qapıdan avtobusa mindilər. Minən oturmağa məqam tapmamış, yenə zabit bağırdı ki, qabaq qapıdan düşün. Yaşlı adamların gücü tükənmişdi. Ağır-ağır nəfəs alır, ləngiyirdilər. Avtobusa girmiş əsgər onları avtomatın lüləsiylə itələyirdi.

İbad fürsət tapan kimi quçağındakı qızı oturtdı:

– Gizlən. Səsini çıxartma. Anan da gələcək.

Uşaq oturacağa əyildi.

Hamı yenə cərgəyə durmuşdu.

– Bunların məqsədi nədi?

– Hələ bilməmisən?

Zabitin ratsiyasında səslər xışıldadı. O cavab verib, əliylə əsgərlərinə işarə elədi. Yamacla yuxarı qalxdılar.

Avtobusa doluşdular.

– Sür, tez sür bu cəhənnəmdən uzaqlaşaq.

Gelin qızlarını sınsəsinə sıxbıq için-için ağlayırdı. Birdən hönkürdü.

– Dəymə, qoy aqlasın, ürəyi boşalsın.

– Allahın da ədaləti qalmayıb. Belə haqsızlıq olar? Belə biabırçılıq olar?

Kişilər ölüb yerə girmişdilər. Xəcalət dillərini möhürləmişdi. Gelinin hönkürtüsü, gözünün yaşı hamının başına daş kimi yağırdı.

İbad arxa şüşədən geriyə baxırdı. Bir kilometrdən sonra çölün düzündə avtobusu saxladıb düşdü.

Avtobus gedəndə o, bir neçə dəfə çölliyyə bağırdı. Bağırdıqca yüngülləşdiyini hiss elədi. Geri qayıtdı.

Məktəbdə yerləşən hərbi qərargah yoldan, təxminən, beş yüz metr yuxarıdaydı. Məktəbin yarıcuq hasarından həyətə boylandı. Sağ tərəfdə taxta tualet iylənirdi. Onun solunda odunxananın qarşısında iri kötüyə balta saplanmışdı.

İbad hasardan həyətə tullandı. Baltanı götürüb odunxanaya girdi. Qapının arasından çölü güddü. Nə edəcəyini hələ dəqiq bilmirdi. Gözləyirdi axşam düşsün, əl gözdən itsin, onda ortaya çıxbı hərbi hissəyə əməlli-başlı ziyan vursun.

Tualetin qarşısındaki lampa yandı. Bir az keçmiş tualetə yaxınlaşan əsgər göründü. O, avtomatını tualetin böyrünə söykədi. İşığın altında İbad onun üzünü tanıdı, həmən zabit idi. Kəmərini, kitelini çıxarıb qapının üstünə atdı. Şalvarını soyunub qapının içindəki mismara ilişdirdi. İçəri girib qapını bir az aralı qoydu. İçəridən fit səsi gəlirdi.

İbad bir neçə dəqiqə gözlədi, ağılna nə gəldisə, baltanı qoyub, odunxana-dan çıxdı. Tualetin arxasına yaxınlaşdı. İçəridə zabit oxuyurdu. Arxayınlaşıdı. Avtomati götürüb lüləsinin altına taxılmış bıçağı ehtiyatla çıxartdı. Avtomati hasara söykədi, qapiya yaxınlaşıb, qəfil açdı. Zabit nə baş verdiyini anlama-ğa fürsət tapmadı. Bir az qalxmaq istəyəndə İbad sol əlində tutduğu bıçağı onun sinəsinə soxub sağ əliylə tiyesindən basdı. Bıçaq xırçılıyla onun sinə-sinə girmişdi. İbad özünü əllərinin üstünə yixib dayanmışdı. Onu divara sıxır-dı. Zabitin ağızından qan gəldi. Gözləri dirənəndə, bədəni boşaldı.

İbad tualetdən çıxan kimi avtomati götürdü, hasara dırmaşıb çölə tullandı. Üzü kəndə qaçıdı.

Yol ayrıcına çatanda dayanıb nəfəsini dərdi. Fikirləşdi ki, kəndə belə üstü, əli qanlı girməsin. Üzüm bağına getdi. Bıcaqla beton direyin üzünü qasıyıb işarə qoydu. Avtomati qanlı köynəyinə büküb direyin dibində basdırıldı. Arxda yuyunub kəndə getdi.

Qarşılaşanda Əbülfətin səsindən, təlaşından nigaran olduğunu anladı.

– Harda qalmışan? Ağdama gedib, qayıtmak bir günlük işdir?

– Axtarıldım.

– Deyir burdan gedən avtobusun qarşısını kəsibləmiş. Camaati soyublar...

– Mən gələndə əsgər görmədim. – İbad gözlərini qaçırtdı.

– Köynəyin hanı? Dalaşmışan Ağdamda?

– Bekara şeydi.

– Bir şey tapdın?

– Hə. Nə silah istəsən, almaq olar. Rusların özündən də olar, alvercidən də, amma tanışsan gərək. – İbad avtobusda eşitdiklərini dedi.

Səhər Arifin dalınca darvazadan sovet hərbiçiləri həyətə girəndə Mövsüm kişi eyvanda çay içirdi. Onları görüb təəccübləndi, durub həyətə düşdü.

– Sabahın xeyir, Mövsüm qaşa. – Arifin xəcalət çekdiyi üzündən bilinirdi.

Mövsüm kişi qarayanız, qılıqgöz zabiti, onun arxasında dayanmış iki sovet əsgərini qısqacı sözüb cavab verdi:

– Xeyir ola?

– Dünən axşam bir rus zabiti öldürülüb. – Arif dedi – Silahını da aparıblar. Bunlar da gəlib sizin evə baxsun. Mən nə lazımdı yolda dedim, yenə də görmək istədilər.

– Bizim evə niyə? – Mövsüm kişi təəccübləndi.

Zabit rusca danışındı, hadisəni bildiyi kimi dedi.

– Nə olsun? Bunun bizi nə dəxli var?

– Deyir guya İbad da həmin avtobusda olub. – Arif dedi.

– Nə olsun?

– Heç nə. Elə mən də bunu soruşdum. Deyir cinayət işi açılıb. Avtobusda olan hər kəsdən izahat alırlar. Evi axtaracaqlar. İbadla danışmaq isteyirlər.

– İbad yoxdu. Hara isteyirlər, baxsınlar.

Zabit əsgərlərlə birlikdə Mövsüm kişinin arxasında pilləkənə tərəf yeridi.

– Ortada bir cinayət var...

Mövsüm kişi Arifə tərs-tərs baxdı.

– Sadayın oğlu öldürüləndə hardaydılardı? Bunların burnu qanayanda yaxamızdan yapışırlar. Avtobusların qarşısını kəsib axtarırlar. Silahı olan avtobusda niyə aparır? Bunun o qədər yolu var ki...

Zabit əsgərlərə əmr elədi ki, həyətə baxsınlar. Hiss olundu ki, onları özündən uzaqlaşdırıldı. Mövsüm kişiye dedi ki, onu bura gətirən vəzifə borcudur. Zabitin ölməyi onun üçün maraqlı deyil. Buranın ünvanını da avtobusda olanlardan biri verib. Mövsüm kişi onu inandırdı ki, oğlunun harda, nə iş gördiyündən xəbəri yoxdu, amma bilir ki, İbad haqsız söz danışmaz, nəinki, adam öldürmək.

Zabit əsgərləri çağırıb küçəyə göndərdi.

– Bilirdim ki, İbadlıq bir iş yoxdu. – Arif sevincək dedi. Mövsüm kişi onun sözünü qulaqardına vurdu. Darvazaya gedən zabitə təklif elədi ki, qalib qonağı olsun, həyətdəki hinduşkanın birini onun üçün kəsər. Zabit gülmüşədi, qıçıq gözləri yumuldu. Təklif ürəyindən olmuşdu. Məruzə edib qayıdacağını dedi.

Mövsüm kişi onları ötürüb, aşağıdan yuxarı səsləndi.

– Bıçağı da götür gəl. Axşama qonağımız var.

Uşaqlar hinduşkanı tutub ona getirdilər. Mövsüm kişi hinduşkanın qanadlarını, ayaqlarını birləşdirib qaloslarının altında yerə sıxdı...

“Kimdi bu satqın qurumsaq? Kim olar?”. Hinduşkanın başını tutub, bıçağı onun boğazına siyirdi. Qan daşın üstünə fışqıldı.

* * *

Sabir səksənin yuxudan oyananda Mayranuşu yatağında görmədi. Durub otaqdan dəhlizə çıxanda mətbəxdən gələn səsləri, hicqırığı eşitdi. Qapının arasından boylananda Mayranuşu gördü. Başını aşağı salmışdı, ağlayırdı. Sabir qapını itələyib içəri girəndə, Mayranuş stuldan durdu.

Saqqallı iki erməni əsgəri mətbəxdəydi. Tatos stolun yuxarı başında oturmuşdu. Kürəyini divara söykəyib, ayağını da ayağının üstünə aşırılaşdı. Palçıqlı çəkməsinin altı görünürdü. Suren şkafları eşələyirdi. Tapdığını ağızına atırdı. Sabiri görəndə ikisi də gülmüşədi. Elə bil qəriblikdən gəlmış yeznələrini qarşıladılar.

– Bunların nə işi var mənim evimdə? – Sabir onun üstünə yeriyb qucaq açan Surenə məhəl qoymadı. Mayranuşa acıqlı-acıqlı baxdı.

Suren ağızındaki loxmanı çeynəyə-çeynəyə Sabirə nəsə dedi. Gülmüşədi. Səs Sabirə gəlib çatmadı. O düşünürdü ki, indi qarşısında duran adamlar erməni əsgərləridi, yoxsa qayınları? Onlarla necə danışmalıdır? Əvvəlki kimi görüşəndə əllərini şappıldadıb, qucaqlaşmalıdırı, yoxsa öldürməlidirmi?

Mayranuş ona xatırlatdı ki, qardaşları birinci dəfə deyil bu evə gəlir. Tatos hələ də əlini çənəsinin altına qoyub stolun başından ona çəpəki baxırdı. Suren huşunu itirmiş adama özünü xatırladırmış kimi danışındı.

– Bu haman Sorendi. İndi na dayışdı?

– Sənin əynin-başın. – İndi Sabirin ağısına gəldi ki, formalı iki erməni əsgəri postu necə keçib? Özlərinə niyə bu qədər arxayınlardı? Adı kənd adamı kimi yox, formalı, silahlı gəliblər. Sabir onların avtomatlarını da elə bil indi gördü. “Bəlkə kənddən görən olub? Di gəl inandır ki, Sabir qayınlarına sərr vermır, onlara işləmir.” Birdən onu soyuq tər basdı. Cılınib özündən çıxdı. Mayra-

nuş ərinin əsəbini bir-iki dəfə görmüşdü, həmin an Sabirin astarı üzünə çevrilirdi. İndi də nə Mayranuş onu sakitləşdirə bildi, nə Surenin xatirələri, nə də Tatosun baxışları.

– Rədd olun evimdən! Çıixin! – Yumruğunu düyünləyib bağırdı. – Yoxsa...

– Sabir nə edəcəyini hələ bimirdi. Mayranuş onun qarşısında dayanmışdı, az qala yalvarırdı, istəyirdi oturub bir-iki kəlmə sözə qulaq assın.

Sabir mətbəxdən qəfil çıxdı, bir necə saniyə keçmiş özünü içəri atdı, əlindəki qoşalülə tūfəngi onlara tuşladı. Çaxmağı çəkib barmağını tətiyə qoydu.

– Çıixin evimdən! Nə təhər gəlmisiz, elə də sürükün.

Tatosun üzü dəyişdi:

– Na qışqırırsan? Sandan qorxan var? Bura Mayanın da evidir. Biz bacımızı gormaya galmişik. Sana xoş deyil, get yat.

Mayranuş Sabirin biləyindən yapışmışdı. Qorxurdu ki, o, qardaşlarına hücum edər. Əlbəyaxaya çıxarlar.

– Niyə qulaq asmırısan, Sabir? Bunlar bizə görə gəlib.

– Qardaşlarına denən onlara əlim-ayağım dəyməmiş, getsinlər. Bir azdan səhər açılacaq. – Sabir onlara eşitdirdi. – Kənd xəbər tutsa...

– Onlar bizi aparmağa gəliblər. Atam göndərib. Deyib Sabir üçün də burda yaxşı olar...

– Nə mən, nə də mənim uşaqlarım heç yana getmirik.

Tatos:

– Ona Maya qarar verir.

Suren soyuducunu eşələyib toyuq budu tapdı. Soyuq-soyuq dişinə çəkdi.

– San da gal. Ham pul qazan, ham da yaxşı yaşa.

Mayranuş onunla qardaşının arasına girdi. Suren Sabirə məhəl qoymurdu, arın-arxayıñ budu yeyirdi.

– Burda sani da, uşaqları da sizinkilar olduracax. – Tatos ayağa durub onun qarşısında dayandı.

– Mən səni qoyub heç yana getmərəm. – Mayranuş Sabirə deyib qardaşına çevrildi: – Qnatsek. Yes qxosem. Dzez xabar qanem.⁹

Suren:

– Yezna, yaşamaq istasan galarsan. – dedi. – Man sani belə qarşılıram.

Tatos onu qapıya dartdı:

– Qnank!¹⁰

Suren cibindən çıxartdığı iki patronu əlində atıb-tutdu.

Evin qapısı çırılında Sabir onların getdiyini anladı. Tūfəngi qatlayıb lüləsinə baxdı, boş idi. Pərt oldu. Gedib içəridən patron dolu qatarı götürüb qayıtdı.

– Hara gedirsən? – Mayranuş onun qarşısını dəhlizdə kəsdi.

– Posta. – Pilləkənin başında ayaqqabılarını geyindi.

– Sabir, dayan... – Mayranuş ona evdən çıxmağa imkan vermedi.

– Məni ləngitmə. – Sabir onu kənara çəkmək istədi. Mayranuş onu qucaqladı.

– Sabir, bizim axı nə günahımız var? İçəridə yatan o iki körpəni fikirləş. Onların atası turkdü. Anaları ermənidid. Nə olsun axı?

– Məni ləngidirsən, Maya.

⁹ - Gedin. Mən danışaram. Sizə xəbər edərəm.

¹⁰ - Gedək

– Mən səni qoyub getmədim. Getmərəm də. Amma əlini qardaşımın qanına bulama. Qardaşımı öldürən adamlı mən necə yaşaya bilərəm? Əvvəl məni öldür. Mən də erməniyəm. Kimin qisasın alırsansa, məndən al. Uşaq-larından al.

Sabirin qolları boşaldı. İçini çekdi. Pilləkənin başında oturdu. Maya tūfəngi alıb divara söykədi.

* * *

Səhərin alatoranında İbad gəlib üzümlükde basdırıldığı avtomatı çıxardı. Hərlənib ovcu boyda ucu sıvri qara daş tapdı. Oturub, avtomatın üstündəki rəqəmləri daşa yedirdi. Öldürdüyü zabitin üzü gözünün qabağına gəlirdi, xırıltısını eşidirdi. Bir tərəfdən, adam öldürdüyü üçün vicdan əzabı çəkirdi, bir yandan da özünə haqq qazandırırdı.

Kənddən gələn partlayış səsi onu yerindən oynatdı. Durub boylandı, qapqara tüstünü görəndə kəndə qaçıdı.

Əmirxanın çayxanası havaya uçmuşdu. Çardağın quru taxtaları küləş kimi baş-başa verib alışındı. Yerindən səksənib duran qonşu haya gəlirdi. Gəlib görürdülər Əmirxan yoxdu, qapının ağızında ayaqları qalıb.

Hərə bir tərəfdən vedrələri arxdan doldurub, alovə atırdı. Qan beton döşəməyə yayılırdı.

İbad divarda qalmış qəlpəni bıçağın ucuyla çıxardıb Eyvaza göstərdi:

– Qranatdı. – Qapının qarşısında qalmış Əmirxanın ayağını göstərdi, – Qapiya “sürpriz” bağlayıblar. Açında partlayıb. İçəridəki qaz balonu da...

– Deyirsən, biz postda ola-ola erməni kəndə girib? – Eyvaz inanmaq istəmirdi. – Bəs orda necə durmuşduq?

– Nə qədər ki, uşaqların silahı yoxdu, hər gün belə olacaq.

– Bu hardandı? – Eyvaz İbadın əlindəki avtomatı indi gördü.

– Tapmışam.

Eyvaz bir necə saniyə onun üzünə baxdı. Sonra qardaşının qoluna girib kənara çekdi:

– Demək zabitin qisasını Əmirxandan aldılar.

İbadın ona acığını tutdu.

– İndi mənəm günahkar? Bizi alçaltsınlar, qız-a-gelinə girişsinsər, biz də biqeyrət olaq?

– Ruslar bunu bizə bağışlamaz. Sovet zabitini öldürmək, it vurmaq deyil.

– Rusa dəymək olmaz, ermənini də öldürməyək, xalq düşmən olar. Amma bizə nə istəyirlər eləsinlər. Hələ üstəlik yalvaraq da, qapılara minnətçi də düşək. – İbad başını yırğaladı. – Mən bunun üçün gəlməmişəm.

O, Eyvazın qarşısından keçib gedəndə Sabirin ortaçıda donuxub qaldığını gördü. Çiyninə vurub:

– Gəl, – dedi.

Sabire elə gəldi İbad hər şeyi bilir, bayaqdan qardaşıyla da elə onun haqqında danışırımış. Postda kimse onun qayınlarını yəqin ki, görüb.

İbad dalınca bir dəstə adam aparırdı. Bir-iki nəfərdən başqa hamısı ondan bir neçə payız böyük olardı.

Ayaqları Sabirin dalınca sürünürdü. Özünü edama gedən məhkum kimi hiss edirdi.

Posta gəldilər. Çayxananın qara xəbəri onlardan qabaq çatmışdı. Hərə bir tərəfdə yana-yana deyinirdi.

İbad:

– Döyüşməkdən başqa çarəmiz yoxdu. – dedi. – Bu hadisə göstərdi ki, zəifik. Düşmən bizi basıb keçir. Deməli, biz ölüyük. Uşaqlarımız ölüdü, anamız, bacımız, arvadımız erməni əsiridi.

– Bəlkə də kənddə onlara yol göstərən var?

– Camaatın yarısı elə erməniylə qohumdu də. Hamısını qovmaq lazımdı...

– Kəşfiyyat dəstəsi olmalıdır. Onların içində girməliyik. Postların yerini, planlarını öyrənməliyik.

– Bəs silah?

– Nə var, nə yox ortaya qoyub silah alınmalıdır. – Kişi əlini Sabirin çıynına vurdu, – budey, müəllim kimi. Birini özünə alıb, birini də mənə.

– Mən qoyunları satmağa hazırlam. Hökumətdən gözləməyə dəyməz.

– Düz deyir, milis heç vaxt əlimizə silah verməz.

– Kim kəşfiyyat dəstəsində olmaq istəyir, sağımı keçsin. – İbad bir az da ucadan dedi. – Mənə dağı-dərəni yaxşı bilən adam lazımdı.

Hamı bir-birinə baxırdı. Sabir sağ tərəfə keçəndə, bir neçə qonşusu da onun yanında durdu. Səkkiz nəfər sağda dayanmışdı. Nisbətən yaşlı kişiler tərəpənmədilər.

– Əbülfət bizi öz dəstəsinə çağırıb, – kişi dedi. – Hamımız döyüşməyə hazırlıq.

İbad sağ tərəfə keçənləri bir də gözdən keçirdi. Onların qarşısında dayandı.

– Kəşfiyyat dəstəsi gərək qorxunun nə olduğunu bilməsin. Nizamlı dəstə olmalıdır. Satqınlara, ölümündən, öldürməkdən qorxanlara aramızda yer yoxdu. Komandirin əmri yaşa, boy a baxmir.

Hamı başını tərpədib razılışdığını bildirdi. İbad avtomatını stola qoyub onlara göstərdi.

– Bu gündən məşqlərə başlayırıq.

Gün ağacların başına qalxıb dayanmışdı. Silahı söküb yiğə bilənlər İbadla birlikdə xəndək qazırdı. Bəziləri traktorun ağır dəmirlərini məşq meydançasına daşıyıb gətirirdi. Yerə tırlar basdırıldılar. Kəndirlər bağlanırdı. Un kisələrinə torpaq doldurub ağacın budaqlarından asırdılar.

İbad dəstəni bir cərgəyə yiğdi. Əsgərlükdeki, komandirlər kimi əli belində var-gəl edə-edə, dedi:

– Yorulan əsgər ölü! Tənbəl əsgər ölü! Qorxaq əsgər ölü! Düşmən gülləsində ölürsənse, demək qarşındaki adamdan zəifşən! Sən güclü olmali-san! Sən öldürməlisən! Sən qisas almalısan! Sən evini, kəndini, torpağını qorumaşan! Hamı güclü məşq eləməlidid, hər şəraitə hazır olmalıdır.

Gün əyləndə İbad yarım saatlıq istirahətə razı oldu. Söyüd ağacının altında samovar qaynatmışdılar. Hamı arxda yuyunub, yerə çökürdü. Boğazları elə qurumuşdu, çayı buğlu-buğlu içirdilər.

– Qırادan gələn erməni Əmirxanın çayxanasını, qaz balonunu hardan bilir? Demək ki, arada satqın var. – Müşfiq söz açdı. – Bayaq Əbülfət deyirdi, iki nəfər olublar. Yoncalıqda ayaq izləri tapılıb, palçıqda.

Fikir İbadın ağılına batdı:

– O kimdirse, məni də ruslara həmin adam satıb, – dedi. – Yoxsa o zabit nə bilir mən kiməm, evim hardadı? Avtobusda mən olmuşam, ya yox?!

Sabirin yadına Suren düşdü. Hər onlara gələndə gedərdilər Əmirxanın çayxanasına. Nərdtaxta xəstəsiydi. Oturan kimi də qırmızı beşliyi atardı stola. Uduzanları sıraya düzərdi. Hər zər atanda elə məzəylə danışardı ki,

camaatın kefi açılardı. Oyun axşamacan çekərdi. Suren udduğu pula qəsdən axıra qədər dəyməzdi ki, nə qədər mahir oyunçu olduğunu hamı görsün. Hərdən də zəri cüt düşəndə başını qaldırıb Sabirə göz vurardı. Əmirxan da çaynikin birini qoyub, o birini götürərdi. Hamı dağılışanda da deyərdi, nə vaxt qaynın geldi, götür gel. Sabir qəfil daldığı xəyaldan xəcalət çekdi. Elə bildi onun ağlından keçənləri hamı gördü.

– Deməli, həmin adam avtobusda da olub. – Elçin hamının ağlına saldı. – Yadına sal, orda kənddən kimləri görmüsən?

– Olmaya da bilər. – İbad çayını içə-içə dedi.

Sabir sözə qarışdı:

– İbad, silaha görə, bəlkə, Ağdama, Gəncəyə deyək?

– Eyvaz bir-iki adamla danışıb. Mən də axşam gətirəcəm.

– Hardan?

Hamı ona mat-məəttəl baxırdı.

– Forma da olacaq, – İbad əminliklə dedi. – Bizim kəşfiyyat dəstəsi çox güclü olmalıdır. Hər şeydən əvvəl, idmançı, ruslardakı kimi nizam-intizamlı, səliqəli. Kim siqaret çəkirsə, bu gündən tullasın. Gecə-gündüz məşq... Əməliyyata hazırlıq...

– Axıra qədər arxandayıq. – Biri dedi, hamı təsdiqlədi.

Bir uşaq səsindəki “İbad əmi, İbad əmi” çağırışı söyüdün altına gəldi. Çiyində uzun payalı bayraqlar var idi. İbad onu görəndə ayağa durub qarşısına yeridi.

– Gətirdim, İbad əmi. – Oğlan təngnəfəs dedi.

İbad alıb bayrağa baxdı. Gün üzü görməmişdilər.

– Əsil kişisən. – İbad oğlanın saçına əlini çekdi. – Hardan aldın?

– Polisin altından. Pəncərədən girdim. Orda bilirsən nə qədər bayraqlar, şəkillər var? Hələ Lenin baba da ordadı.

– Bizə çox lazım olacaq. – İbad məntəqənin qarşısına gəldi. Oğlanı çiyininə alıb qaldırdı. Oğlan məntəqənin beton günlüyündəki boru bayraqlığa payanı soxdu. Bayraq açılıb yelləndi. Hamı qeyri-ixtiyari yerindən durub bayrağa fərəhlə baxdı.

* * *

Mövsüm kişi hər gün Muğanlıdan Xocavənddəki dəyirmanına gəlirdi. Atasından necə görmüşdüsə, elə eləyirdi Mövsüm kişi, iri lay qapıları günəşin üzünə açırdı, hər layı bir tərəfə çəkib qoyurdu. Onun həririni eşidən göyərçinlər oyanırdı. Mövsüm kişi hər axşam göyərçinlərin payını saxlayır, səhər həyətə səpirdi. Kəpəkdən yal bişirib dəyirmana sığınan, gecə qapısında yatan itlərə verirdi. Ətrafında dörd dolanırdılar. Dəyirmanın səsini eşidən, qapısını açıq görən arxayınlarıdı. Hamı deyirdi Mövsüm kişinin dəyirmanı bərəkətlidir. Bir də görürdün lap uzaq kənddən at arabasında, eşşək daşqasında, maşınlarda çuval-çuval buğda gəlir. Kəndlərdə yaşayan ermənilər də bugdasını bu dəyirmando üydürdü. Bilirdilər ki, Mövsüm kişi işinə haram qatmaz. On çuvalın bir dənində gözü olmaz.

Mövsüm kişi, hər sabah olduğu kimi, yalı bişirib çöldəki dəmir qablara boşaltdı.

– İstidi, istidi. Yandın. Gözlə...

Ac itlərin gözləməyə səbri çatmırıldı, yala dillərini vurub çekildilər.

Mövsüm kişi dəyirmana qayıtdı. Paltarını dəyişdi. Qollarını çirmədi. Ürəyində ruzi-bərəkət duası oxuyub salavat çekdi.

Mühərriklərin səsi dərmə-deşiklərdən boylanan sərçələri uçurdu. Gecədən qalmış çuvalları qaldırıb bunkerə boşaltdı.

Qulaq batıran bu səsin arasında adını başqa ağızdan eşidəndə çevrildi. Arakel astanada dayanmışdı. Mövsüm kişi boş çuvalları iç-içə yiğə-yığa ona yaxınlaşdı. Onun ciyninin üstündən çölə göz atdı, Arakelin xidməti göy "Jiquli"si dayanmışdı. Madix onlara tərəf baxırdı.

Arakel əl uzatdı.

– Əleykum salam. Əlim unludu. – Mövsüm kişi çuvalı qatladi. Arakel pərtliyini üzə vurmadı. Əlini pencəyinin cibinə salıb siqaret çıxartdı. Dodaqlarının arasına qoyub kibritle yandırdı. Mövsüm kişi Arakeli oxumuşdu. Çətin bir sözün altında əzildiyini görürdü.

– Gel çölə, burda eşitmirəm. – Mövsüm kişi çuvalı iki taxtanın arasına salıb çölə çıxdı.

– Movsum, necasan? – Yersiz sual olduğunu Arakel özü də hiss elədi. – Havasin varsa, bir nard ataq.

Mövsüm kişi onun ala gözlərindəki təlaşı ilk dəfə görürdü.

– Nerd oynamaga gəlmisən?

– Ha. Bir az vaxtım var. Dedim, bir tas nard oynayım qardaşımla. Sonra gedaram işa. Nadir, hamışa oynamışq da. Yoxsa birinci dafadır? Axırıncı dafa san udmuşdun. Avazını çıxmaq istayıram.

Mövsüm kişi görürdü ki, Arakel özünü gizlətmək üçün birnəfəsə danışır. Adətən, gərgin olanda o, dilinin arxasına belə sığınardı.

– Gözləyir axı. – Mövsüm kişi sürücüyə işaret etdi.

– İki budur da. Gozlasın. – Bir anlıq özünü əla alıb dedi. – Movsum, biz axı illərin dostuyuq. Na olur-olsun, bunu yadından çıxartma. Ha?

Mövsüm kişi anlayırdı ki, Arakelin dili zər atanda açılacaq. Gedib gətirdi. Çöldəki dəmir stolun üstünə qoydu. Arakel həvəslə nerdə açıb daşları ayırdı. Mövsüm kişi kətilləri gətirdi. Arakel samovarı bulaqdan doldurdu. Hazır doğranmış cılıkları, fitili gətirdi. Mövsüm kişi samovara od saldı, başına dudkeşi qoydu. Gəlib üz-üzə oturdular. Hərəsi bir zər atdı.

– Hamışa bu vaxta samovarın da qaynayardı.

Mövsüm kişi onun üzünə baxmındı.

– Xeyirdimi?

– Xeyirdən keçib. İndi başımız oz alımızdan çıxıb, Movsum. – Bir az qabağa uzatdı boğazını. Kiminse eşidəcəyindən çəkinib fisıldadı. – İt olmuşuq, zancırimız başqalarının alındadı.

– Demək istəyirsən oğlanı buraxdırı bilmirsən? Kiminlə danışmaq lazımdırsa, mən gedərəm. Bu, elə-belə iş deyil, Arakel. İstədikləri vaxt gəlib kəndə girsinlər, dava salıb uşağı aparsınlar. Bu birinci dəfə də deyil. Özün bilirsən.

– Man o uşağı taparam. Narahat olma. Zabiti vurub axı...

– Arakel, inanmadığın şeyi danışma.

– Vaziyyat dayışır, Movsum. Bundan da pis olacax. Man o uşağı tapıb kanda gondararam. Amma san da, qohuma-dosta denan kanddan çıxsalar yaxşıdı. Uzaqlaşınlar. – Arakel zəri atdı. – Dunan hansıa cahannamdan bir maşın nayomnik galib.

Mövsüm kişi əlini diyirlənən zərlərin üstünə qoydu.

– Məni qorxutmağa gəlmisən? Göndəriblər ki, get qorxuz, kəndi boşaltsınlar?

– Movsum, qulaq as. Biz bir-birimizi indi tanımiriq. Bilsalar ki, bu barada sana nasa danışmışam manim başım gedar. Xaricdan dastalar galib deyi-

ram. Doyuşmaya. Biza muhariba-zad lazım deyil. Amma qarşısını da almağa gecumuz çatmır. Bu işlar lap yuxarıdanlı, Arakelin, Movsumun işi deyil.

– Ölüb bu millətin iyəsi ki, onun torpağını, kəndini əlindən alsınlar?

– Movsum, onlar üçün muqaddas dayar, ata-baba yurdu, vatan, kand yoxdur. San heç ASALA-nın adını eşitmışan? Terror. Onlar arvad-uşaq bilmir. Yeravan hokumati də bacarmır.

Mövsüm kişi nərdtaxtanı üz-üzə çırpıb Arakelin burnunun ucunda bağladı.

– Biz qonaq qarşılamağı da bilirik, düşmən qarşılamağı da.

– Movsum, man sani başa duşuram. Amma istamiram sana, ailana, bu kantların camaatına bir şey olsun. Yaxşısı odur bir az aralaşın. Qoy iki dövlət masalani hall elasin, dil tapsınlar. Sulh olsun. Sonra qayıdın. San da bura galma. Muvaqqati. Demiram ki, hamışalık.

– Arakel, gedə bilərsən. – Mövsüm kişi əsəbileşdi. – Yersiz gəldi, yerli qaçıdır?

– Biliram, askarlar bura da galacax. Sani incidentarlar.

– Bu günə qədər qorxduğumu görmüsənmi?

– Yox. Ela buna gora da get deyiram. Türklerin işladıyi har yera burunlarını soxullar. Man yanına dost galmışam, sani qorumaq üçün.

– Xidmeti maşınla, rəsmi geyimdə dost kimi... – Mövsüm kişi rişxəndlə gülümsədi. – Arakel, get səni göndərənə denən ki, camaat evini, kəndini sizə qoyub qaçmaz. Kimin hünəri varsa, gəlsin.

– Movsum, san mani duz başa duşmursan...

– Onda sən məni başa sal, bu kəndlərin o qızsevən, o bügi təzə çıxmış cavan uşaqları niyə ölməlidir? Bu vaxtacan bir-birimizə neynəmişik? Araya qan hardan düşdü? Dinc yaşıdagımız yerdə indi niyə düşmən oluruq?

– Biz da bunu istamirik.

– Bəs nədir bu müharibənin məqsədi?

– Qazanc.

– Ölümən gələn sərvət... Bəs niyə bildiyini öz camaatınıza demirsən? Niyə demirsən ki, düşmən biz deyilik, bizi üz-üzə qoyanlardı. – Mövsüm kişi durub nərdi götürdü. – Deyə bilmirsən. Qorxursan! – Mövsüm kişi dəyirmanına təref getdi. Arakel onu bir neçə dəfə çağırıldı, təəssüflə başını buladı. Sonra maşına oturdu. Götür “Jiquli” çıraqlı eşib uzaqlaşdı.

Bəlkə bu günə qədər ilk dəfəydi Mövsüm kişi Arakelin dostmu, düşmənmi olduğunu ayıra bilmirdi. İlk dəfəydi dəyirmanın səsi onun başına düşündü. İlk dəfəydi özünə dəyirmandan yer tapmirdi. Söyüd ağacının altındakı kötüün üstündə oturub arxdan burula-burula gedən suya baxırdı. Samovar qaynayıb onun səbri kimi daşırdı. Mövsüm kişi çayniki dəmə qoyub dəyirmanına girdi. Üyündülmüş unları çuvallara doldurub kəndirlə ağızlarını büzüb bağladı, sürüyüb qapının yanına yiğdi. Mühərrik sönəndə dəyirmanın başı dincəldi. Ətrafa kəpək tozuna qarışmış sükut çökdü.

Unun sahibi gəlirdi. Çəlimsiz, qoca kişiydi, elə bil sümüyüne nazik dəri çekmişdilər. Eşşəyin noxtasından tutub darta-darta daşqanı dəyirmanın qapısına çekdi.

– Ay kişi, evdə oğuldan, nəvədən yoxdu yenə sən gəlmisən? – Mövsüm kişi əl atdı.

– Var, var, niyə yoxdu? Amma bu başı batmışlar yolları kəsib, qadan alım, qollu-qanadlı cavan görən kimi tutub aparırlar. Nətəhər göndərim? Rus erməniyə qarışib, gəlib durub kəndin başında. Nə gedə bilirik, nə gələ bilirik.

Mövsüm kişi istədi Muğanının, Əmiranların halını desin, gördüyü postlardan danişsin. Kişi gəlib onun qarşısında durdu. Çuxura düşmüş gözləri sulanmışdı.

– Nolacaq bizim axırımız, qadan alım? Bura da güclə gəldim. Yolun o basın da kəsiblər. Nə qədər adamin buğdasını əlindən almışdır. Deyir, bu saat tök yerə baxım, içində silah aparırsan. Nə Allaha baxan var, nə bəndəyə.

– Buğdasını alıblar? – Mövsüm kişi təəccübləndi. – Deməli, camaati bura gəlməyə qoymurlar. Mövsüm kişi fikirləşdi ki, bəlkə bu, Arakelin işidi. Gedəndə elə tapşırıb. Fikirləşib ki, dəyirmana buğda getməsə, Mövsüm də gəlməz.

– Üzü qışa dönür. Nə unumuz var, nə dənimiz.

– Belə getməz, bu işləri yoluna qoyan tapılar.

– Deyir Suriyadan, Livandan nə qədər erməni gətiriblər. Özü də pullu döyüşçülər. Nəyə gətiriblər? Bizi öldürməyə? Bəs bunu mən bilirəm, bizim hökümət bilmir? Niye onların qəşərini kəsən yoxdu?

– Vəziyyət dolaşıqdı. Bizimkilər nə fikirləşir, məlum deyil. – Mövsüm kişi əvvalları sürüyüb çölə çıxartdı. Köməkləşib daşqaya qaldırdılar. Beş tayarı yan-yanı yığıdlar. – Bu saat stol davası gedir, kənd-kəsək hayında olan yoxdu.

– Gəl otur, bir çay iç. Samovarım indi qaynayıb. Uzaqdan gəlmisən.

– İçim, ağrin alım, içim. Gör, nə günlərə qalmışaq. Evimizdə dustaq olmuşuq. Malı, qoyunu örüşə də çıxarda bilmirik. İşıqları da kəsiblər. Dirəklərin çoxu yerdədi. Axşam düşdü, zülmət olur. Bunlar da içib, ağıllarını itirir. Kəndə girib gecənin bir aləmində göyə-yerə gülə yağdırıb camaatın yuxusuna haram-zəhər qatırlar.

Mövsüm kişi çayları stola qoydu.

– Kəndlərin hamısı eyni gündədi. – Mövsüm kişi dedi. – Bunların məqsədi bizi buralardan qaçırtmaqdı.

– Mən evimdə ölrəm, heç yana getmərəm. Hayana gedim? Bura mənim qəbir yerimdi. Heyfim o körpələrə, qadınlara gəlir. Gəlinə, qızə girişir bu binamuslar. Namusa, qeyrətə sataşırlar. Bizimkilər də əliyalın. Qabağa çıxanı vurullar. Bir gəlib deyən də yoxdur ki, ay küçük, ay binamus, bu fağırı niyə vurdun? Səni bura ara qarışdırıb, adam vurmağa göndəriblər? Bizdə bir Fərəməz var, arvadına sataşmışdır bulağa gedəndə. O da yabasını götürüb çıxmışdı. Yazıqın qanı qaldı kəndin ortasında. Kimin aralıda qohumu, tanışı var, cavan gəlini, qızı, uşağı kənddən çıxardır. Kimin də yoxdu, budey, elə bu vəziyyət. Bacara bilmirik, Mövsüm, mümkünəti yoxdu. Əliyalın neynəyəsən?

Kişi çayı içib durdu.

– Əppək yoxdu evdə. Aparım unu, təndirə çörək yapsınlar. Körpələr acdi.

– Apar, apar. Bərəkətli olsun.

Kişi cibini eşələyib pul çıxartdı. Sıxıla-sıxıla Mövsüm kişiyə uzatdı:

– Yarısını verə bilirəm, ağrin alım. Gələn dəfə gələndə də...

Mövsüm onun sözünü kəsib əlini geri qaytardı.

– Apar. Halal xoşun olsun. – Kişi nə qədər məcbur eləsə də, Mövsüm kişi pulu götürmədi. – Bu dəfə qoy oğul payı olsun. Gələn dəfə verərsən. Apar şəkərə, qəndə ver.

Kişi noxtanı dərtib eşşəyi yola tərəf çəkmək istəyəndə, dayandı. Dəyirmanın həyətinə hərbi UAZ girdi. Maşından Surenин dalınca əsgərləri düşdü.

– Kimdi dayırmançı? – Suren ayaqlarını aralı qoya-qoya onların üstünə gəldi.

– Mən.

Suren əsgərlərin ikisinə dəyirmanı axtarmaq əmri verdi.

– Haranı axtarırlar? Nə axtarırlar? – Mövsüm kişi qabağa yeriib Surenlə üz-üzə durdu. – Mənim dəyirmanımı axtara bilməzsən.

– Dayırmanda silah var? Ara qarışdırmaq! Sanin işin burda taxılın, unun arasında kandlara silah paylamaqdır?

– Silahım olsayıdı, indi meyidin ayağının altına sərilmüşdi.

Suren Mövsüm kişinin bir qarışlığına gəldi.

– Mani hadalayırsan? Deməli, ağlından mani vurmaq keçir. – Gözünü onun üzündən yayındırıb qoca kişiyə baxdı. Un çuvallarına işarə elədi. – İçindən var?

– Un! – Qoca kişi dedi. – Çuvalda nə olar?

– Çuvalda un olar, unun içində da silah, gulla. Siz çox tulku millatsız. Kandları silahlandırıb ermani camaatının ustuna qalxmaq istayırsız. Erməni soyqırımına hazırlıq. Ha?

– Bu sənin kimi erməninin ağılna gələ bilər. Bir adam tanımadığı, üzün görmədiyi adama niyə güllə atsın?

– Ağlını ozuna saxla. Baxarıq. – Suren arxaya çevrildi. Sürücü qaçaraq yaxlılaşdı. Belindən iri tiyeli hərbi bıçağı çıxarıb ona uzatdı. – Dadargir desnem, sra meç inç qa?¹¹

Çuvalın böyrünü yarılıb unu yerə boşaltdı.

– Ay bala, dayan. Ay bala, Allah evini yıxsın. Bərəkəti yerə tökməzlər. Əlin qurusun... – Kişi ona mane olmaq istəyəndə, Suren qolundan tutub qəfil arxaya çəkdi. Kişi səntirleyib yıldı. Mövsüm kişi özünü ona yetirdi, kişini qaldırmağa çalışdı.

Əsgər bir-bir çuvalların ortasını yarır, arxasından qaldırıb yerə boşaldı.

– Bolorı dadarq e, hramanadar.¹²

Suren yerdə təpələnmiş una işarə edib dedi:

– Gulla olar birdən, ayağınla dağıt gorum.

Əsgərunu təpikləyib yaydı.

– Net orujiya.¹³ – Dəyirmandan çıxan iki əsgər komandirə səsləndi.

– Mən demişdim axı.

Suren onun üzünə tərs-tərs baxdı. Sonra tapançasının darağını çıxartdı. Baş barmağıyla siyirib bir neçə gülləni un topasının içində atdı:

– Ha, bu da gulla! İstasam, ordan da silah çıxardaram. İkinizi da aparıb gullalayaram.

– Allah sizin bəlanızı versin. Mənim nəvələrim acdı. Onların yavan çörəyin dağıtdın. Allah çörəyinizi kəssin. Bərəkəti tapdalayan ayaqların qurusun...

– Kəs səsini! – Suren qoca kişiyə çəmkirdi. Güllələri unun içindən götürüb darağa taxırdı. Mövsüm kişi çarəsizlikdən susmuşdu. Susduğuna görə xəcalət çəkirdi. Özünə bu çarəsizliyi, susqunluğu yaraşdırmirdi. Gözləri dönmüş bu adamlara necə cavab verəcəyini də bilmirdi.

Suren darağı yerinə taxıb çaxmağı çəkdi, eşşəyin yanından keçəndə tapançanı onun başına sıxdı, tətiyi çəkdi. Eşşək yana yixılanda daşqanın bir təkəri havaya qalxdı.

UAZ tozanaq qaldırıb dəyirmanın həyətindən uzaqlaşdı. Mövsüm kişi ortalıqda qoluqurumuş kimi durmuşdu.

¹¹ - Boşalt görüm, bunun içində nə var?

¹² - Hamısı boşdur, komandır!

¹³ - Silah yoxdur.

Qoca kişi çinqılın üstündə iməkləyə-iməkləyə eşşeyinə yaxınlaşdı. Onun qanına bulanmış başını qucaqlayıb hönkür-hönlük ağladı. Sureni, hökuməti, zəmanəni söyüd, qarğıdı.

– Ac nəvələrimin haqqını yerdə qoyma, Allah. Bizim gücümüz çatmadı, sən bələsini ver... İndi mən hansı üzlə qayıdım evə? Gör bizi nə hala qoyular? Gör nə günlərə qalmışığ?

Eşşəyi daşqadan ayırdılar. Kişi gözünün yaşını saxlaya bilmirdi.

– Qoduxluqdan əlimdə böyümüşdü...

Mövsüm kişi dəyirmanın arxasındaki xəndəyi bir az da qazib dərinə saldı, boyun uzadı. Eşşəyi sürüyüb gətirdilər, xəndəyə sürüsdürüb uzatdlar. Kişi eşşəyin ayaqlarını qarnına yiğdi. Belləri götürüb hərəsi bir tərəfdən torpaq atdı...

– III –

Sovetliyin həyətinə yığılmış kişilər "Ural" hərbi təcili yardım maşınını görəndə, qırışqları açıldı.

Maşından hərbi geyimli, silahlı, dolu bədənli keçəl zabit düşdü. Sürəcү yerində gözlədi.

Eyvaz məntəqədən çıxıb ona yaxınlaşdı. Əl uzadıb görüşdü:

– Dedim, gəlməzsən.

– Mən hərbçiyəm. Sözüm sözdü. Başqa dəstələr də var. Onların da mənə ehtiyacı var.

– Nə gətirmisən?

– Silah yoxdu hələ. Paltar, batinkadı. – Keçəl Komandir maşının arxa qapısını danqıldatdı.

– Eybi yox. – Eyvaz dedi.

Maşının arxa qapıları içəridən çölə laylandı. Bir silahlı əsgər düşdü. Karton yeşikləri göstərdi.

– Boşaltsınlar.

– Tələsmə. – Keçəl Komandir Eyvaza astadan dedi. – Görək nəyə gücün çatır.

Eyvaz onun eyhamını dərhal anladı. Cibindən iki dəst pul çıxarıb ona uzadı. Keçəl Komandırın barmaqları dəstləri daradı, ortasına baxdı. Kitelinin iç cibinə qoydu. Əmr gözləyən əsgər qapıdan kənara çekildi. Eyvaz kişilərə işaret elədi ki, gəlsinlər.

– Mənə masxalat lazımdı. – İbad Keçəl Komandirə yaxınlaşdı. – Bir də "əfqanka". Neçəyə satırsan?

Keçəl Komandir İbadı süzdü. Onun ədalı duruşuna, özünə arxayınlığına baxdı. Sataşmağa daha yaxşı söz tapa bilmədi:

– Gullə hamisindən keçir. – dedi.

– Gullədən alverçilər qorxar.

Keçəl Komandir pərtliyini gizlətməyə çalışdı.

– Səndən bahadı.

– Gətir.

Keçəl Komandir gedib maşına oturub, dirsəyini pəncərədən çıxardı. Əsgər arxaya minib, qapıları çəkib örtdü.

– Bir-iki günə xəbər verərəm. Sağ qalsan, gətirərəm. – Maşın yerindən tərpənəndə Keçəl Komandir başını İbada uzadıb dedi.

UAZ sovetliyin həyətindən çıxdı. İbad məntəqəyə qayıdanda hamı özünə paltar seçirdi. Ayağına uyğun batinka axtarırdı.

İbad bir neçə formaya baxdı. Bəzilərinin üstündə qan ləkəsi qurumuşdu, bəzi batinkalar çırlımsıdı. Bəzilərindən kəskin qoxu yayılırdı.

– Bunlar təzə deyil. – İbad Əbülfətə dedi.

– Demişdi. Təzə tapmaq çətindi. – Eyvaz hamiya eşitdirdi. – Mən dedim, nə tapsan gətir. Camaatın ayağı yalın qalmasın. Əynində forma olsun.

– Ölən əsgərlərin paltarını satır.

– Hamımız bir gün şəhidik. – Sabir əynindəki kitelin sinəsindəki gülə deşiyindən barmağını çıxardıb tərpətdi. Onun bu məzəli hərəkəti otağın əhvalını dəyişdi.

– Düz deyir, olsun də. Yudurdub geyərik.

– Şərəfdi.

– Şəhidi gərək öz paltarıyla basdıralar.

– Silahları nə vaxt gətirəcək? – İbad soruşdu.

– Görək də.

– Bu nə murdar alverdi? Ağdamlılar orda şəhid olur, bu alçaqlar da gedib şəhidi qarət edib paltarını, silahını satır.

– Bəlkə ermənilərdən, ruslardan gətirir? O qədər qoyub qaçanlar var ki. Onlardan alıb bizim kimilərinə satır, könüllülərə. – Əbülfət onun əsəbini bir az yatırımağa çalışdı. – Bizə silah, geyim lazımdı. Hardan alır, necə gətirir, özü bilər. Məcburuq, alırıq. Uşaqların ayağı, əyni yalındı.

İbad paltarların üfunət iyindən başını götürüb otaqdan çıxdı. Pilləkəndə oturub harasa lap uzaqlara baxdı.

O gün kəndi ən müqəddəs yerindən vurdular. Mərmi Dağdağan ağacının iri budaqlarını budayıb yerə tökmüşdü. Şivrimlər, yaylıqlar, dəsmallar od aldı, ağacın gövdəsi yandı, quru budaqları alışdı.

Camaat dedi indi daş yağacaq, Allah dözməz bu ədalətsizliyə, bu haqsızlığı. Yağdı... Kəndə mərmi yağdı. Götürüb qopdu düşdü, adamların ayağının altından yer qaçıdı. Kiminin peyəsi, kiminin evi dağıldı. Kiminin mal-qarası qırıldı, kiminin də balası öldü. O gün hamının canı yandı. O gün ilk dəfə mərmi səsini tanıdlılar, gücünü gördülər, evlərində nə qədər çarəsiz olduqlarını anladılar. Kimi körpəsini qundaqladı, ayaqyalın qaçıdı. Qaçdıqca qaçıdı, amma nə qulaqlarından səs itdi, nə də gözlərindən o dəhşət çekilib getdi. Ölümü canlarında hiss elədilər. Uşaqların qorxudan ilikləri yandı. Müharibəni indi daha yaxşı tanıdlılar; kinolara bənzəmirdi, bu dəfə kənardan baxmirdılar. Yerlər göyün arasında qalmışdılar.

Səhər hərə bir söz dedi sovetliyin qabağında.

– Sovetlər Birliyi parçalanıb. Biz Moskvadan ayrılmışq. Ermənilər də fürsətdən istifadə edib Dağlıq Qarabağı əlimizdən almağa çalışır. – Eyvaz pilləkənin başında durub vəziyyəti bildiyi kimi izah etməyə çalışırı. – Hökumət hələ özünü formalasdırı bilmir. Moskvapərəstlər, ermənipərəstlər, avropapərəstlər ölkəni parçalamağa çalışır. Biz də onların döyüş meydaniyiq. Bizim gücümüz ancaq rayonu, kəndləri qorumağa çata bilər. Kiminsə köməyinə ümid yoxdu. Ya biz bu kənddə qalıb döyüşməliyik, qorunmalıyiq, şəhid olmalıyiq, ya da qaçıb getməliyik.

– Biz heç yana qaçmırıq!

– Erməni bizim kəndi ala bilməz.

– Axırıncı adama kimi döyüşməliyik. Nəyimiz var, satarıq. Silah da alarıq, maşın da...

– Heç kim kənddən çıxmır.

Mövsüm kişi pilləkəni ağır-ağır qalxanda, yerdən od püskürən adamlar susdular.

Mövsüm kişi əvvəl camaata baxdı. Həmin an Arakel onun beynində danışındı. Mövsüm kişi Arakeli beynində susdurdur:

– Kənddən getmək lazımdı! – Sözünü deyib dayandı. Hamı bir-birinə çash-baş baxdı, elə bil qulaqlarına inanmadılar. Bu gün ilk dəfə çox adam onun sözüylə razılaşmadı. – Kənddən uşaqlar, qadınlar, xəstə qocalar çıxmalıdı. Əli silah tutan, ürəyində təpəri olan qalib kəndi saxlasın. Mən də, oğlumun beşi də kənddə qalırıq. Amma körpə uşaqları qırğına verə bilmərik.

Sovetliyin qabağında söz bitdi. İndi hamının bir məqsədi var idi; silahlanmaq.

* * *

Sovet əsgərləri Xocavənddəki ən iri məktəbdən uşaqları pərən-pərən salıb, oranı herbi qərargaha çevirmişdi. Məktəbin həyətində iki BMP dayanmışdı. Üstündəki pulemyotu sarı tentin altında gizlətmüşdilər. Həyətə girib-çıkan maşınlar əsgərləri harasa aparır, hardansa getirirdi. Gənc əsgərlər çatlamış asfalta təpik döyür, söyüle-söyüle zabitlərdən təlim alırdılar. Bütün hasar boyuna növbətçi əsgərlər nəzarət edirdilər. Hər nəzarət qülləsində bir əsgər durmuşdu.

İbad günün günorta çığı məktəbin uzaq həndəvərini dolaşib kəndə qayıtmışdı. Onunla ölümə hazır olan əsgərlərə əlbəyaxa döyüşü öyrədirdi. Yoruldum deyən əsgərin belinə yoldasını mindirib həyəti çapdırırdı.

Cərgəni qarşısında sıraya düzəndə yenə əlini belinə qoyub dedi:

– Özünüze sığışdırımayın düşmən gülləsindən ölməyi. İmkən verməyin düşmən ananızı ağlatınsın, uşaqlarınızı yetim qoysun. Yadınızda saxlayın, döyüsdə ancaq qorxaqlar ölüür. O vaxt Öl ki, başqalarını ölümdən qoru. O vaxt Öl ki, bir dəstə düşmən öldür. Kəşfiyyat dəstəsi yorulmaz. Kəşfiyyat dəstəsi dayanmaz. Kəşfiyyat dəstəsi məğlub edilməz!

Kölgəlikdə, yataqda, süfrənin başında, samovarın qırğında hərədən bir avaz gəlirdi.

– Bilmirəm düşmən budu, yoxsa o tərəfdəkilər? Mən rayondan durub bura könüllü gəlmışəm...

– Bu da komandır olub. Uşaq kimi qaç, şillaq at, dəmir-dümür qaldır. Torba yumruqla... Belə kənd qorumaq olar?

– Burda yorulub ölməkdən sə, döyüşmək lazımdı. İmkən versinlər gedək... -Yerin qulağı, divarın, daşın ağızı xəbər yayırdı, gəlib İbadın qulağına çatırdı.

– Hazır deyilik. Hələ əməliyyata getmək olmaz. Mən ordan bura meyit daşıya bilmərəm. Düşməni sevindirmək olmaz.

Kim onun əmrinə tabe olmurdu, İbad onu bağlatdırırdı ağaçca, dörd bıçağı var idi, bir-bir atırdı, bıçaqlar ağaçca bağlanan adamin qolunun altından, ayağının arasından, qulağının dibindən gövdəyə sancılırdı. O da yalvarırdı, deyirdi ki, buraxsın, bundan sonra Öl desə, ölməyə hazırlı.

Sabir İbada o qədər inanırdı ki, məşq başlayanda, özü gedib söykənirdi ağaçca, İbadın gözünün içiñə baxırdı, deyirdi at. İbadın nə qədər sərrast olduğunu anlayandan sonra Sabir istədi bunu hamı görsün, ona canlarını etibar eləsinlər. İstəyirdi İbad da bunu bilsin. Bilsin ki, canını ona gözünü qırpmadan verə, teki özüylə kəşfiyyata aparsın. İstəyirdi qayınlarını tapsın, Əmirxanın, qonşularının qisasını Mayranuşun gözündən uzaqlarda alsın, vicdanı rahat olsun. İstəyirdi heç kim ona daldada: "Arvadı erməni oğraş qayına gülə atmaz. Qayınlarına işləyən satqın..." binamus..." deməsin. Sabir özünü sübut eləmək istəyirdi.

İbad təzə qərar qoymuşdu.

– Gündüzlər yatıb, gecələr məşq edirik. Kəşfiyyatçı canavar kimi görməlidir.

Məntəqədə qaldıqları otaqların pəncərələrinə qara adyal tutdu. Qoymadı içəri güneşin şöləsi girsin. Onlar üçün gecəylə gündüzün yerini dəyişdi. Kəşfiyyatçılar getdikcə qaranlıqda daha yaxşı görməyə başladılar. Postda səhərə qədər göz qırpmadılar.

Sabir fürsət tapan kimi evinə oğru kimi gedirdi, həndəvərə dolaşib yerdə ayaq izi axtarındı. Pəncərələrdən boyanırdı. Mayranuşu, uşaqları yerində yatılı görəndə arxayın olub geri qayıdırdı. Amma bilirdi ki, qayınları gec-tez yenə gələcək. Bu dəfə onların qanını qurbanlıq quzu qanı kimi alına çəkəcəkdi.

* * *

İbad məktəbin hasarına təref ele yavaş sürünenirdü, ilanın yanından keçsə ürkütməzdi, gəlib hasarın kölgəsinə uzandı. Nəzarət qülləsindəki iri projektorların işiq zolağı bir nöqtədə çarpzlaşıb ayrılanla İbad ağaça dırmandı. Budaqların arxasından məktəbin həyətinə baxdı. Hasar boyu addımlayan əsgərlərin addımlarını sayır, nəzarət etdikləri ərazinin məsafəsini ölçürdü. Onların hardasa bir-iki dəqiqə dayanmasını, aralarındaki intervalın uzanmasını gözləyirdi. Arxadakı əsgərin istixana binasının tinindən çıxıb onları görməsi iyirmi iki addımlıq məsafədəydi.

İbad budaqdan hasara tullanmağa hazır dayandı. Qarşidakı əsgər uzaqlaşanda işiq zolağı gəlirdi. İbad addımları saidı, işiq zolağı geri çəkilən kimi hasara, ordan yerə atıldı, qaçıb yaxınlıqdakı dirəyin dibinə uzandı. Növbəti on iki addımlıq boş məsafəni iyirmi beş dəqiqə yerindən tərpənmədən gözlədi. Bir-birinin arxasında gedən əsgərlərin dövrəsi məktəbin arxasına düşməliydi.

Məktəbin qabağında işıqlar yanındı. Yerindən durub qaçsaydı, qüllədəki əsgər onu dərhal görərdi. Binanın tinindəki şlyapalı lampanı külək saat kəfkiyi kimi ağır-ağır yırğalayırdı. Yan pəncərəyə düşən işığın arxasında kölgəsi qara quyruq kimi sürünenirdü.

On iki dəqiqəlik məsafə yaxınlaşırırdı. Qüllədəki əsgər qurcalındı. Siqaretini dodağının arasına qoymuşdu. Bir neçə dəfə kibrıt çekdi. Külək söndürdü. Bir künçə büküləndə, İbad şlyapalı lampanın kölgəsində qaçaraq şüşələri qırıq pəncərədən içəri girdi. Otaq istifadə olunmurdu, döşəməsini sökmüşdülər, qırıq qapısı yana düşmüştü, tavandan boş naqıl sallanırdı.

O, astanadan dəhlizə boylandı, bircə pilləkənin yanında işiq yanındı. Üzüze olan otağın qapısı aralıydı. Qaçıb otağa girdi, qapını arxasında örtdü. İçəridən yayılan kəskin sarımsaq, tünd spirt, iyənmiş ayaq qoxusu beyninə doldu. Gözü qaranlığa alışanda, çarpayılarda əsgərlərin yatışdığını gördü. Özünü itirmədi. Bir az dikəldi. Oyaq əsgər onu görədə də bu qaranlıqda tanımazdı. Çarpayıların yanında arın-arxayın addımladı. Göz gəzdirdi, başını qaldırıb ona baxan yox idi. Çarpayılara söykənmiş, kənarından asılmış avtomatları usduf-usduf götürüb kürəyinə keçirdi. Qapını aralayıb dəhlizə baxdı. Avtomatları döşəməsiz otağa qoydu, qaçıb pilləkənin altındaki boşluğa qıslıdı. Ordan giriş qapısı görünürdü. Çöldə, qapının ağızında iki əsgər mübahisə edirdi.

İbad pilləkənin altından çıxıb qapının lap yaxınlığındakı otağın qapısını ehməlca araladı. İçəridə işiq yanındı. Başını salıb baxdı. Stolun arxasında bir zabit yuxu aparmışdı. Ayağını karşısındaki stolun üstünə qoymuşdu. Qolları

qoynunda çarpezlanmışdı. İbad içeri girdi. Otağa göz gəzdirdi. Sol tərəfdəki divarın dibində gülə yeşikləri üst-üstə qalaqlanmışdı. Sağ tərəfdə iri dəmir seyf var idi. Zabitin arxasındaki rəfdə dəftərlər, kitabçalar, qovluqlar sıralanmışdı. Pəncərəyə çöldən barmaqlıq vurulmuşdu.

Zabitin boynu bir az arxaya düşəndə diksinib ayıldı. Gözünü açmağa məcal tapmamış, İbadın belindən çıxarıb atdığı bıçaq onun sinəsinə saplandı. Nə olduğunu beyni dərk eləmədi. İbad onun üstünə sıçrayıb ağızını qapadı, cənəsindən qəfil yuxarı çəkib boynunu qırdı. Zabitin ayaqlarını stoldan aşağı saldı. Başın stola qoydu. Gedib qapının cəftəsini siyirdi. Yeşiklərə yaxınlaşdı. Bir-bir qapaqlarını qaldırıb baxdı; avtomat, tapanca güllələriydi. Bir neçə yekində qumbara vardi.

İbad şalvarının balağını çəkmələrinin içində salıb bağı ayağına doladı. Kəmərini açıb şalvarının belini boşaltdı, güllələri dizinə qədər ayaqlarına doldurdu, kəmərini sıxdı. Ciblərinə, kəmərinə qumbara yerləşdirdi. Bir neçə güllənin barıtıyla yeşiklərin yanından qapıya qədər qarışqa yolu çəkdi. Stolun üstündəki sənədləri yeşiklərin ətrafına dağıtdı. Stolun üstündən zabitin alışqanını götürüb qapıya getdi, azacıq aralayıb dəhlizə boylandı. Sərxoş dəhliz mürgüləyirdi. Hardasa yuxarı mərtəbələrdən qadınların şəhvətli səsləri, güllüsləri divarlarda cılıklənirdi. Alışqanla barit yolunun başına od vurub qapını örtdü. Döşəməsiz otağa qaçıdı. Üstündəki güllələr bir-birinə dəyib şaqquidaşıyr, ucları dərisini cızır, ətinə batırdı. Döşəməsiz otağa çatanda, yanğın otağı bürüdü. Qapının ağızındaki əsgərlər həyəcanla ağızı yuxarı bağırdılar. Otaq partladı. Həyəcan siqnalı hamını diksindirdi.

Yeşiklər bir-birinin dalınca partlayanda alov pəncərədən, qapıdan çıxıb çölü qarsırdı. Dəhlizi tüstü bürümüşdü, göz gözü görmürdü.

İbad pəncərədən baxdı. Hasarın yanında keşik çəkənlər binanın qabağına qaçırdılar. Nəzarət qülləsindəki əsgər aşağı enirdi. İşiq zolaqları yerdə çəş olub qalmışdı. İbad avtomatları belinə aşırtdı. Pəncərədən düşüb kölgənin içiyə hasara qaçıdı, dırmanıb çölə düşəndə, ikinci partlayışdan binanın bütün şüşələri cılıklənib töküldü. İşıqlar söndü. Bircə pəncərələrdən qalxan alov görünürdü.

Həyəcan siqnalı lap uzaqlara gelirdi. Elə viyıldayındı, adamın ürəyi əsirdi. Alov ikinci mərtəbəni bürümüşdü...

* * *

Sabir bütün gecəni postda durub, səhər evinə gəlmışdı. Mayranuşu Bakıya göndərmək istəyirdi.

– Tez-tez gəlib sizi görərəm. – Mətbəxdə danışırdılar. – Həm də arxayı olaram ki, yaxşısız. Ara sakitləşsin, qayıdarsız.

– Mənim borcum sənin yanında olmaqdı. Dar gündə də, xoş gündə də.

– Gedin. Mən də sizdən arxayı olum.

– Qorxuram. Sənə bir şey olsa, mən neynəyərəm? Sən də gəl.

– Mənə heç nə olmaz. – İstədi desin ki, erməni nə köpəyoğludur ki, mənə nəsə eləsin. Sözünü dilinin ucunda dəyişdi. – Məni öldürən oğlanı hələ anası doğmayıb. Sən get, fikrim sizdə qalır. Bax, deyirəm, qardaşların yenə bura gələsə, araya qan düşəcək. Bu dəfə mən onları sağ buraxa bilmərəm. Özün də bilirsən onlar neylədi. Get, qardaşlarını da əlimdən qurtar, Maya.

Mayranuş kövrəlmışdı. Kətilə oturub ürəyini boşaltdı.

Azər qapıdan girib kirimişcə onlara baxırdı. Sabir geri dönəndə onu gördü. Oğluyla göz-gözə gəldi. Oğlanın ürəyindən nə keçdişə, başını aşağı saldı.

Sabir onun çənəsindən qaldırdı.

– Başını dik tut. – Alnından öpdü. – Bakıya gedirsiz. Anan da, bacın da sənə əmanətdi. Get hazırlaş.

Sabir dolmuş gözlərini oğlundan qaçırtdı.

– IV –

Postun girişində duran iki əsgər onlara yaxınlaşan UAZ-ın qarşısını kəsdi. Biri maşının pəncərəsinə yaxınlaşdı. Sürücüyə, onun yanında oturmuş orta yaşılı, çal saçlı mayora baxdı.

– Əbülfətin dəstəsi burdadi? – Sürücü soruşdu.

– Kim soruşur? – Əsgər cavab verməyə tələsmədi.

– Mayor Qasım Bayramov gəlib. Bakıdan. – Sürücü göz-qasıını oynadaraq yanındakı komandırı işaret etdi.

– Qaldırdırəyi, əsgər! – Qasım Bayramov əmr etdi.

– Açı. Mayor Qasım Bayramovdu. Bakıdan gəlib. – Əsgər gələn adamı tanıymış kimi, yoldaşına əminliklə bağırıldı.

Dirək qalxdı. UAZ xırıldaya-xırıldaya söyüdüyü girdi.

– Qasım Bayramov kimdi?

– Bakıdandı. Əbülfəti soruşdu. Bəlkə, satdıq gülle-zad gətirib...

– Başına dəysin. İbad onlardan qabaq gətirib. Bunlar hələ müştəri axtarır.

– Nə qədər olsa, yenə azdi. Bakıdan bura adam gəlibse, deməli, kiminsə yadına düşmüşük.

– Sən burda qal. Hərlənim görüm, nəyə gəlib.

UAZ məntəqənin qarşısında dayanmışdı. Mayor Əbülfətlə nəsə danışındı.

– Otağa qalxaq. – Əbülfət təklif etdi.

– Vaxt yoxdu. – Bayramov başını çevirib baxan kimi, sürücüsü işini bildi.

Komandirin çantasını maşından götürüb ona gətirdi. Bayramov çantanı alıb pilləkənin yanına qoyulmuş partaya yaxınlaşdı. Əbülfət gəlib onun qarşısında durdu. Əsgər pilləkənin başındaki stulu götürüb Bayramovun altına qoymayı.

– Çəsti qeydiyyata almaliyam. Neçə nömrəlidid?

– Nömrə yoxdu. Özünümüdafie dəstəsidir. Beş tabor var.

– Komandir kimdi? Neçə əsgər var? Silahlar, texnikalar? Ölən, yaralanan... hamisini yazmaliyiq.

Əbülfət dedikcə, Bayramov qasındakı kitabçanı yazıb doldururdu.

– Texnikamız yoxdu. Pal-paltarı ordan-burdan pulnan alırıq. Kəndin camaati mal-heyvanın satıb tūfəng, gülle alır. Xahiş edirəm, gedin orda deyin ki, burda bir Xocavənd adında rayon var, camaat ağır şəraitdədi. Eşidirsiz? – O, susub barmağını havada saxladı. – Əmiranları vurur erməni, bizim uşaqlar da köməye gedib. Onlar pulemyot atr, bizimki tūfəng. Xəberiniz varmı hər gün nə qədər adam ölüür? Düşmənə atmağa gulləmiz çatmır. Xocavəndin yuxarı kəndlərini yandırıblar. Gündə beş-altı kənd əlimizdən çıxır. Kömək lazımdı...

– Bir az dözün. – Bayramovun onu axıra qədər dinləməyə səbri çatmadı. Sözünü yarımcıq kəsdi. – Vəziyyət çətindi. Müharibə gedir. Mən də bura gəlmışəm qeydiyyata alam, kömək edəm. Kəşfiyyat dəstəsində neçə nəfər var?

– Səkkiz.

– Hanı əsgərləri? Əməliyyata gediblər?

– Yatıblar.

– Yatıblar? – Bayramov duruxdu. Alını qırışdırıb baxırdı. – Bu vaxt əsgər yatar? Deyirsən orda camaatın uşağı döyüşüb şəhid olur. Sənin uşaqların burda yatır? Axşam əməliyyatda olublar?

– Yox. – Bayramov arxadan gələn səsə çevrildi. İbad qolunu qoynunda çarpezlaşdırıb, ciyinini divara söykəmişdi. Bayaqdan bəri onları dinlədiyi arxayıñ duruşundan bilinirdi. – Məşqdən sonra yatırlar. – İbad Əbülfəti qabaqladı.

– Qardaşındı. İbad. Kəşfiyyat komandiri.

Bayramov İbadı süzdü. O, başına kokardası bozqurd olan qara beret qomyşdu. Əyninə təzə “əfqanka” forma geyinmişdi. Özü tikdiyi jiletin ciblərinə qoyduğu qumbaraların başları görünürdü. Çəkmələrini sürtüb təzə qaloş kimi parıldatmışdı. Bayramova yaxınlaşış hərbi salam verdi.

– Sənin əsgərlərin gedib orda döyüşməlidir. Şəhid olmalıdır. Yatmaq nədir? – Bozardı.

– Mən əsgərə ölməy üçün təlim keçmirəm. Gülləmiz də yoxdu, görmədiyimiz hədəfə niyə boş-boşuna ataq?

Bayramov ona acıqlı-acıqlı baxırdı.

– Bundan sonra bütün əməliyyatlardan birinci mənim xəbərim olsun.

– Bize başçı yox ey, güllə lazımdı. Maşın lazımdı. Yaralı uşaqları döyüşdən çıxarda bilmirik. Gecə Əmiranların özünümüdafıə dəstəsiylə birlikdə döyüşürdük. Yaralılar yerdə qalır. – Əbülfət içini çəkərək xəcalətlə əlavə elədi: – Yuxarı kəndlərdən qızları, gəlinləri əsir aparıblar.

Onun dediklərini Bayramov qeyd elədi.

– Ratsiya da yoxdur.

– Silahların yarısını İbad ermənilərdən gətirib. – Əbülfət əlini qardaşının ciyininə qoydu. İstədi Bayramov onu daha yaxşı görsün.

– Deməli, ermənilərdən gətirib. – O, düşüncəli halda başını silkələyərək İbada baxdı. – Kəndləri saxlamaq lazımdı. – Bayramov İbadın gətirdiyi silahların siyahısını yazandan sonra kitabçasını, qələmini çantasına qoyub stuldan durdu. Sürücüsü gəlib çantanı apardı. Bayramov onların qarşısında durdu. – Lənkəranda maşın var. Gedib götürmək lazımdı. Sabah gələrsən qərargaha, Ağcabədiyə. Tapşıraram, sənəd versinlər, gedərsən.

– Bu gün olmaz? Mən elə indi Ağcabədiyə gedərəm. Siz tapşırın. Mən də gedib axşama kimi maşını gətirim. Axşam yuxarıdakı uşaqlara köməyə gedəciyik. Maşın olsa, yaxşı olar.

Qasım Bayramov gözünü ondan çəkmədən başını silkələyib razılıq verdi.

– Burdakı vəziyyəti mənə məruzə etməmiş, qərar vermə. – Bayramov Əbülfətə tapşırıdı. – Bu, yuxarının əmdiridir. Ölüyü-diriyə sən cavabdehsən.

– Necə, cənab mayor? Erməni hücuma keçəndə deyək ki, dayanın, mayor Qasım Bayramova məruzə eləyək, icazə versə, sizə güllə ataq? Orda nə oyunlar qurulur, bilmirəm, amma burda müharibə gedir.

– Mən gəlib buranı nəzarətə götürəcəm. Sizə də sivyzə gətirəcəm.

Mayor maşına oturub uzaqlaşanda Əbülfət hiss elədi ki, deyə bilmədiyi sözlər ağızını yandırır.

* * *

Amaras monastırına avtobus gəldi. Qala divarlarının dəliklərindən baxan əsgərlər sevindilər, bir-birlərini hayladılar. Tatos qaçaraq aşağı endi.

İki əsgər avtobusdan zəfərdən qayıtmış komandir ədasiyla düşdü. Birinin dalınca avtobusdan enən qadınları əsgərlər itələyib cərgəyə qoyurdu. Qadınların bəziləri səntirləyib yanındakına dəyir, ayağı ilisən yixılırdı. Əsgər təpiyində qalxıb sırada yerini alırdı. Qadınların əksəriyyəti gecə köynəyində, ayaqyalın, saçları didilmişdi.

Levon gələ-gələ əsgərinə bağırırdı ki, qadınları vurmasın, ətləri göyərir. Sinirləri gərilmış qadınlar erməni kişilərini yaxına buraxmır, itələyir, cırmaq atır, söyürdülər. Tatos havaya gülle atıb hay-küyü kəsdi.

– Allah sizin bəlanızı versin. – Qoca arvad Levonu qarşıyib qarşısına tübürdü. – Tutub nəyə gətiriblər bizi, ay ciyərin yansın? Arvad dalında gizlənən köpəy uşağı!

– Yum ağızını! Yum! – Tatos əlinin dalıyla arvadın ağızına vurdu. Qadının dodağını dişi kəsdi. Qanlı tüpürçeyini onun üstünə püşkündü.

– Qeyrətiniz varsa, hamını burda gülləleyin.

Levon əsgərə baxıb başıyla işarə elədi. Əsgərlər qadınları həyətə gətirdilər. Məbədin qarşısında sıraya düzdülər.

Haykanuş məbəddən çıxbı onlara yaxınlaşdı. Yanında durduğu əsgərdən qadınları hardan gətirdiklərini soruşdu. Kəlbəcərin adını eşidəndə bir az arxayınlaşdı. Bildi ki, bu qadınların içində onu tanıyacaq adam ola bilməz. Duruşunu şaxladı, əllərini belinə qoydu. Zabitəli görkəm aldı.

Levon tələb edirdi ki qadınlar soyunsunlar. Tatos onun əmrini hökmətə təkrarlayır, tələsdirirdi. Yaxınındaki gəlinin yaxalığını dartıb cirdi. Gəlin dırnağını onun üzünə keçirə bildi. Tatos təpiklə gəlinin qarnına vurub yerə çırpdı.

Ortalıqda çılpaq qalan qadınlar özlərini büküb ayıblarını gizlətməyə çalışırdılar. Tatosu, Levonu məcbur edirdilər ki, onları öldürsünlər. Üzünün göynərtisindən Tatosun gözü ayağının altını görmürdü. Bir himə bənd idi ki, qadınları arzularına çatdırı. Levon onun əlindən silahı aldı.

Haykanuş istədi əsirləri aparsın, Tatos qoymadı, dedi gərək hamisinin gözələri burda qırıla. Harda olduqlarını bilsinlər.

Qadınlara bağırdı:

– Kişiləriniz sizi bizim alımızdan ala bilmaz. Onların buna qeyrati çatmaz. Ala bilsayıdilar, qabağında lüt olmazdınız. – Tatos özünü qəhqəhə çekib gülməyə məcbur elədi. Onların heysiyətinə toxunmaq istəyirdi.

Haykanuş Levonun sözlerini tərcümə elədi, deyirdi burda sağ qalmağın bir yolu var, əmrlərə tabe olmaq. Burdan çıxış yoxdu, amma yaşamaq imkanı var. Məqsədimiz sizi öldürmək deyil. Siz hər iki dövlətə lazımsınız. Bu gündən eviniz buradır, tanrıının evi.

– Allah sənin başına uğurtsun dünyani! – Qoca qadınlar bir-birinin ağızının üstündən qarşıdı. – Sizi görüm qanınıza bələnəsiz...

Levon tapançasını qoburundan çıxaran kimi, ağızialovlu qarının başından vurub yerə sərdi. Ortalıq yenə qaynaşdı. Sonra hamısı bir ağızdan qarğımağa başladılar. Levon tapançasını qoburuna qoydu.

– Siz doğmalısız. Gedin yaşayın! – Haykanuş ölməyə can atan gəlinlərə dedi.

Levon Qarçakovun yaxınlaşdığını görəndə iki çılpaq gəlinin arasına girib, onların qoltuğunun altına aldı, özünü göstərdi. Qarçakova təklif elədi ki, o da bu qadılardan birini seçsin.

Gəlin onun tapançasını qoburundan bir göz qırpmımda çıxardıb çaxmağı çekdi, Levon dirsəyi ilə onu geri itələməyə fürsət tapdı. Tətik sıxlığında gülə Levonun iri qarnını siyirdi, soldakı qadın yixıldı. Arxadan dəyən qundaq zərbəsi silahlı gəlinin süst bədənini yerə sərdi. Levon təpiklə tapançanı vurub

Qarçakovun ayağının yanına atıb özü də qarnını tutub aralaşdı. Tapançanı götürüb ona verdilər. Levon pərtliyini gizlədə bilmirdi, Haykanuşa tapşırdı ki, hamisini aparsın. Qarçakovu gülmək tutmuşdu.

Levon əlini qarnına qoyub məbədə getdi.

* * *

Mayor Bayramovun dediyi maşın İbadın xoşuna gəlmişdi. Avtoparkda gah kabinəyə baxırdı, gah kuzaya, gah da mühərrikə.

– Bir az yağ yeyir. – Çilingər dedi.

– Maşın da bir şey yeməlidir, ya yox? Əsas odur burdan Muğanlıya getsin. Lazım olsa, orda düzəltdirərik.

– Ağdaşdakı çəstdə bu maşını yaxşı bilən ustalar var.

Çilingər İbadı qarajın arxasında qalaqlanmış təkərlərin yanına çağırıldı. Təkərləri aşırıdib altda qalmış içi avtomat gülləsiylə dolu olan iki yeşik göstərdi:

– Ruslardan gətirmişik. Apara bilərsən? Rayon çıxışında rus postu var. Bir azdan komendant saatı başlayacaq. Tutsalar...

– Tutmazlar. – İbad yeşiyin birini götürüb, Elçinə də işarə elədi, maşının yanına gətirdilər. İbad maşına baxıb gülələri gizlətməyə yer axtardı.

İbad yanacaq çəninin qapağını açdı. Gülələri ovuclarına yiğib çənə boşaldılar.

Toranda yarasalar oynasanda onlar rayondan çıxdılar. Qarşısına keçən maşınların az qala üstündən keçirdilər. Ürəyinin yeri daralındı. Bilmirdi kənddə nə baş verib, kim ölüb, kim qalıb. Fikirləşirdi ki, əsgərə vaxtında gülə çatmasa, oləcək. İndi əsgərə sudan, yeməkdən çox, gülə lazımdı.

Posta bir neçə yüz metr qalmış silahlı iki sovet əsgəri yoluñ ortasına çıxdı. Biri əlini havaya qaldırıb dayanmayı işarə elədi, o biri avtomatını atəşə hazır tutdu.

– Dəli şeytan deyir bunları vur. – İbad ayağını qazdan çəkmirdi.

– Lazım deyil, komandır. Səbrini bas. Hamısı rədd olub gedəcək. İndi bizə lazımdı maşını sağ-salamat aparaq.

İbad ayağını qazdan çəkdi. Maşının nəriltisi azaldı. Əsgərlərə bir neçə metr qalmış İbad əyləci sərt basdı. Əsgərin hərəsi bir tərəfə tullandı. Qorxmuşdular. İbad onların üzünə gülümşəyərək baxırdı. Əsgər rusca nəsə deyir, bağırır, tələb edirdi. İbad maşından düşdü.

– Nə deyirsən? Başa düşmürəm. – Əsgər azərbaycanca qurduğu cümlənin qol-qanadın sindirdi. – Hə, bu maşın çəstində. Ala, bu da kağızı. – O döş cibindən sənədi çıxarıb uzatdı.

Kağızı alıb baxanda əsgər İbadı aşağıdan yuxarı süzdü. Sənəddəki şəkli görəndən sonra başını qaldırıb qarışındakı adamlı oxşarlıq axtarındı. Onun səliqəli hərbi geyiminə, şax duruşuna, qara qalın qaşlarının altından parıldayan zeytun gözlərinə qısqanclıqla baxırdı. Yanındaki əsgər maşının açıq qapısından kabinə boylanırdı. Oturacağı qaldırıb altını gördü. Axtardığı gözünə dəymədi, kuzaya tərəf yeridi. Bir ayağını təkərin üstünə qoydu, bortdan tutub özünü yuxarı dartdı. Kuzovun içində göz gəzdirib, düşdü. Elçin onun dalınca hərlənir, o neynidisə, kölgəsi kimi təkrarlayırdı.

İbad sənədi əsgərin əlindən dartıb aldı.

– Na apar?

– Başa düşmürəm, nə deyirsən? – İbad sənədi döş cibinə yerləşdirib düyməsini bağladı.

Əsgər yenə cümlə qura bilmədi.

– Maşın boşdu. Təmirə gedirəm. Xarabdı.

Bu dəfə əsgərin ikisi də maşının dəlmə-deşiklərinə burunlarını soxdu. İbad görürdü ki, onu qəsdən ləngidirlər.

– Axi, bu it uşağı burda nə axtarır? Bu ölkə müstəqil oldu də. Sovet əsgəri rədd olub getməlidii. Bu kimdi ki, məni axtarır? Mən bundan icazə almalıyam?

– İbad qəsdən eştidirirdi. Onlar anlamasalar da İbadın əsəbiləşdiyini hiss edirdilər.

– Çıx otur. – İbad Elçinə dedi. – Özü də qalxıb sükanın arxasına keçdi. Mühərrrik guruldadi. Əsgərin biri yenə kuzaya dırmaşmışdı. İbad bir neçə dəfə siqnal verib onları tələsdirdi. Ara qazıyla əsəbini göstərdi. Əsgərin biri qarşıya gəlib sürücü tərəfdən kabinin ayaqlığına çıxdı. Əlini güzgünün dirəyindən tutub dayandı. İbadı başa saldı ki, kəndin başına getsinlər. Komandir ordadı. İcazə alsınlar.

İbad üzünü çevirib Elçinə gülümşəyərək baxdı.

– Xoroşo.¹⁴

Əsgər girdiyi cəsur obrazında ayaqlıqda yerini bərkitdi.

– Otkroy, İqor!

Əsgər dirəyi qaldırdı. İbad maşını yavaş-vaşav sürüb postdan iki yüz metr uzaqlaşanda, ayağını qaz pedalına axıra qədər basdı. Maşın nəriləndədi. Ayaqlıqdakı əsgər özünü qapıya sıxdı. Hələ də nə qədər cəsur olduğunu göstərməyə çalışırdı. İstəyirdi içəridəki qara oğlanlar ondan yaxşı olmadıqlarını anlaşınlardı. Əsasən də “əfqanka” geyinmiş əsgər sovet əsgərinin cəsarətini görsün.

İbad yolun bütün çala-çuxurundan keçirdi. Maşın atılıb-düşdükçə əsgər də ayaqlıqda top kimi cılənirdi. Bir neçə dəfə az qaldı yixilsin.

Bağırbağır yolu izah edir, lazım olan yeri keçdiyini deyirdi. Tələb edirdi ki, bu saat maşını saxlayıb, geri dönsünlər. Komandirin qaldığı ev arxadadı.

– Nə deyirsən? Başa düşmürəm. – İbad təmkinini pozmurdu. Eləcə gülümşəyirdi.

Əsgər bir-iki dəfə silahını çıynindən əlinə almağa cəhd elədi, amma özünü iri təkərlərin altında gördü. Bağırmağa gücü çatırdı.

– Elçin, bunun avtomati xoşuna gəlir? Qundağı da qatlanır.

– Hə, komandir. Yaxşıdı. Beləsindən yoxdu bizdə.

– Onu sənə verirəm.

– Necə?

İbad maşını yolun soluna çıxardı. Qarşidan arabir gelən maşınlar siqnallayıb, ondan öz yoluna qayıtmağı tələb edirdilər.

Əsgər cəsurluğunu unutmuşdu. O, bir əlini güzgünün dirəyindən, bir qolunu da açıq şüşədən içəri kecirib, qapını qoltuğunun altına almışdı. Özünü dəmirə yapısdırmışdı.

Maşın hər dəfə atılıb-düşdükçə İbad şüşə qaldırani bir az fırlatdı. Qapının içindən çıxan şüşə əsgərin qoltuğunun altından yuxarı qalxırdı. O, başına gələcəkləri təxmin etəmişdi, indi o xahiş edirdi. Bir tərəfdən də ağırlığını verib şüşəni aşağı salmağa çalışırdı. Bir neçə dəfə yola boylandı. İstədi ayaqlıqdan atılıb bu axmaq hesab elədiyi adamdan canını qurtarsın. Qarşidan sürətlə gələn maşınlar, yolun kənarındaki daşlı-kəsəkli yerlər gözünü qorxutdu.

– Başa düşmürəm. Nə deyir, ə, bu? – İbad şüşənin arxasından ona baxırdı. – Tozdu ey. İçəri dolur. Toz. Toz! – İbad dedi.

Elçini gülmək tutmuşdu.

¹⁴ - Yaxşı

Əsgərin dirsəyi yarıya qədər qalxmışdı. İndi şüşəni aşağı sıxmağa güc vərə bilmirdi. Bir tərəfdən də sürətlə gedən maşının yardımı hava acığını onun üz-gözündən çıxırdı. Təkərdən qalxan tozanaq ağızına-burnuna dolurdu. Yuxarı qalxmış dirsəyində qan ləngidikcə heydən düşürdü. Şüşə onun qolunu yuxarı çərçivəyə sıxmışdı. İçəri sallanmış əli ağarmışdı. İbad onun səsini, yalvarışını qulaqardına vururdu.

Hava qaraldıqca çöllərin ayağı, başı görünmürdü. Bircə qarşidan gələn maşınların işıqları bərəlirdi.

İbad maşını qəfil saxladı. Əsgərin ağızı şüşəyə dəydi. Yerində laxladı. Özünü birtəhər tarazlaya bildi. İbad qapını açıb, itəldi. Əsgərin ayağı ayaqlıqdan sürüşdü. Şüşənin arasında qalan qolu dibindən dartıldı. O, quyruğu qopan donuz kimi çıçırdı. Çabalayan ayağını harasa ilişdirməyə yer axtardı, dartıb qolunu çıxartmağa çalışdı. İbad şüşəni aşağı saldı. Əsgərin qolu boşalan kimi yerə çırplıdı. Çiyindəki avtomat altında qalib kürəyini əzdi. Ağrıdan özünə gəlməmiş, İbad başının üstünü kəsdirdi. Dartıb ciyindən avtomati aldı. Düşüb ona yaxınlaşan Elçinə uzatdı.

– Bax, belə. – İbad bayaqdan bəri Elçinin havada qalmış sualına indi cavab verdi. Əsgər hələ də yerdə qırılırdı. Uyuşmuş qollarını rahat tərpədə bilmirdi.

İbad onun üzünə əyildi:

– Eta maya strana. Von otsyuda!¹⁵

Yol boyu ikisini də dəli gülmək tutmuşdu. Elçin əsgərin qorxmuş üzünü gördüyü kimi yamsılayırdı.

– Komandır, bu gecə onu çäqqal yeyər.

– Di get komandirini tap, gəlsin mənə icazə versin. Özünü bizə göstərməyinə bax. Guya bu idmançıdır. – İbad qəfil susdu. Nəyisə xatırlamışdı. Gözü yolda olsa da beynindən nələrsə keçirdi.

– Nə oldu, komandır?

– Bilirsən mənim ən böyük arzum nə olub?

– Nə? – Elçin marağını ifadə edən gözlərini İbadın qayğılanmış üzünə dikdi.

– Qalib olmaq. İdmanda. Birinci yerə çıxmaq. Medallar qazanmaq. Xarici ölkələrə gedib orda birinciliyə çıxmaq. Bayraq qaldırmaq. Uşaqlıqdan bu arzuyla böyüdüm. Özümə də inanırdım. Əsgərlilikdə də dayanmirdim. Orda da bir neçə dəfə dalaşmışdım. Özüm də göründüm ki, mən istədiyim kimi oluram. Hansı yarışa çıxsam, qalib gələrəm.

– Bəs nə oldu?

– Müharibə bu arzumu da əlimdən aldı. Bunu ermənilərə heç vaxt bağışlamaram. Mən o yarışa çıxacağım günlər üçün böyüyürdüm. Uşaq vaxtı, – hələ məktəbdə oxuyanda, deyirdim, elə bir şey olsun ki, lap nağıllardakı kimi, qəfil böyüyüm, istədiyim yaşa çatıım. İstədiyim yaşa çatdım, indi də erməni imkan vermir.

– Ürəyini sıxma, komandır. Müharibə qurtaranda yenə yarışa çıxarsan. Bunlar bizim qarşımızda çox dura bilməz. Erməni it qorxağıdı.

– İt qorxağı... – İbad onun sözünü istehzayla təkrarladı. – Bu it qorxaqları, dağlardan aşağı kəndləri ala-alalı gəlirlər. Qulağımızın dibində ordu düzəldib, silahlanıb. Biz də hələ silah axtarıraq. Texnika dilənirik. Sovetin əsgərləri də gəlib oturub başımızda. Yolumuzu kəsir, bize icazə verir.

¹⁵ - Bura mənim ölkəmdim. Rədd ol burdan!

Bir neçə kilometr yolu ikisi də susdu. Qabaqda bir topa işiq yolu kəşmişdi. İşıqların qarşısından kölgələr keçirdi. İbad sürətini azaltdı. Yaxınlaşanda dayanmağa məcbur oldu. Köç aparan iri yük maşını yoldan çıxıb aşmışdı. Bir evin köçü dağılmışdı. Köçiyəsi bir qadın özünü qaldırıb yerə çırkırdı. Bir kişi yumaq kimi bükülmüşdü, hönkür-hönkür ağlayırdı.

Köməyə dayanan adamlar yolu açmağa çalışırdılar. İbad bir neçə qadını indi gördü. Üzlərini dırnaqlarıyla cirmişdilər, saçları yun kimi didilmişdi. Onlar yerə uzanmış iki körpənin üstünə sərilib ağlaşırdı. Uşaqların yerdəki qanı hələ qurumamışdı.

– Bura təcili yardım gələnə kimi biz qospitala çatarıq. – Kimsə bağıra-bağıra deyirdi. – Mən apararam... Durun...

Qadınlar eşitmirdi. Yaşlı qadın sinəsini cırırdı. Yerə, göyə, bəndəyə, Allaha qarşıyırıldı, söyürdü:

– İki qızımı erməni apardı. Ərimi diri-diriyandırdılar. Ordan bura oğlumun iki yetimini qaçırtdım. Bunlar da burda qaldı... – Özünü şillələyirdi. – Hanı Allahın ədaləti? Budu?..

Gəlinlər uşaqlara yalvarırdılar ki, dursunlar, gözlərini açsınlar. Silkələyirdilər. Yerdən götürüb sinələrinə basırdılar, bir də yerə qoyurdular.

– Kəlbəcərdən qaçıblar. – Elçin kimdənsə eşidib İbada dedi.

Hərə bir tərəfdən köməkləşib yolu boşaltdı. Maşını yedəyə çəkib yoldan çıxartdılar. Xəstəxanaya xəbər aparmış adam təcili yardım maşını göndəmişdi. Uşaq cəsədlərini, dalınca da qadınları maşına mindirib viyoldaya-viyildaya uzaqlaşdı.

Kişi hələ də quruyub qalmışdı.

– Dəyməyin, qoyun ürəyini boşaltsın. – Kimsə dedi.

İbad maşına oturanda rəngi qaçmışdı. Yol boyu qadının sözü qulaqlarından getmirdi: “İki qızımı ermənilər apardı... əlimizdən aldılar...” Səs onun beynində dolaşırdı. Kimsə ara-sıra deyirdi: “O boyda yolu qaçırt, gəl burda uşaqlar ölsün... bizi kimin qarşışı tutub?”

Gəlinlərin uşaqları sinələrinə basıb yerde necə yırğalandığı, uşaqların qanına bulaşmış üzləri gözünün qabağına gələndə əli sükandan boşalırdı. Maşın yoldan çıxırdı.

– İbad, bəlkə mən sürüm?

– Yox.

Ağcabədi yolunun sağını da, solunu da köç maşınları tutmuşdu. Adamlar çöllərə səpələnmişdi. Yerə salınmış döşəklərin üstündə uşaqlar yatmışdı. Yaşlı qadınların üzleri al qanın içindəydi. Adyallara bürünmüş adamlar titrəyirdi.

İbad sürəti azaltmışdı. Onlara baxa-baxa keçirdi yolu.

– Demək, Kəlbəcəri də saxlaya bilmədik. – Elçin təəssüfle dedi.

– Gör bizim camaat nə gündədi? Bu da it qorxağı dediyin erməni.

Söyüdüyü çatana qədər danışmadılar. Hərbi hissənin həyətinə girəndə əsgərlər maşının başına toplaşdılar.

– Gülləni boşaltsınlar. Hazırlaşın, gedirik. – İbad Elçinə dedi.

– Əbülfət uşaqları yiğib apardı. – Müşfiq məruze elədi. – Ermənilər Xocavəndin yuxarı kəndlərini yandırıb. – Güclə udqundu. Səsi qısıldı. – Deyirlər, rayona girib-çixmaq olmur.

İbad pillələri qalxıb otağına girdi. Şkafdan cibləri qumbaralı jiletini götürüb geyindi. Bir-birinə yapışqanlı lentlə bağlılığı dolu avtomat daraqlarını dizindəki ciblərə qoydu. Avtomatını çiyninə asdı.

O, həyətə düşəndə yanacaq çənini sökmüşdülər. Ağzıashağı silkələyib güllələri yerə sərdikləri örtüyün arasına boşaldılar. Çəni yerinə bağlayıb, yanacaqla doldurdular.

– Götürün örtüyü də, qalxın maşına. Yolda qurulayın.

– Döyüşə gedirik, İbad? – Sabir sevincək soruşdu. Özü də cavabını tapdı

– Döyüşə... Gedək, onlara döyüş göstərək. Minin, uşaqlar... Qalxın... – Sabir hamidən qabaq kuzasına qalxdı.

Maşın söyüdüldən çıxanda Sabirə elə gəlirdi, elə bu gecə vicdanı rahatlaşacaq. Hardasa oralarda olan Tatosu, Sureni görəcək. Ürəyində deyirdi: “Az qaldı, Əmirxan dayı... Lap az qaldı... Hayifini almasam, itin oğluyam... Sür, İbad, sür!”

Atışma səsi gedikcə artır, aydınlaşırdı. Hardasa dağın başından top atıldılar. Bir-birinin dalınca uçan pulemyot güllələri havanı yandırı-yandırı gəlirdi.

İbad maşının işıqlarını söndürdü. Döyüş səngərinə bir neçə yüz metr qalmışdı. Maşını dərədə saxladılar. İbadın əmriylə maşından düşüb cərgəyə durdular.

– Həmişəki sözümü təkrar deyirəm. Bura düşmən gülləsindən ölməyə gəlməmişik. Mənə şəhid lazımlı deyil. Hər dəfə deyirəm. O vaxt şəhid olaq ki, komandanı qoruyaq. Qaçan olur. Biz bura nəyə gəlməmişik?

– Öldürməyə!

– Eşitmirəm.

– Öldürməyə.

– Amansız olun! Rəhmsiz olun! İrəli!

İbad sözünü bitirən kimi, səngərə tərəf bağıra-bağıra qaçırdı. Qaranlıq yeri gizləmişdi. Kimin ayağı çuxura düşüb yixılırdısa, cəld də qalxırdı ki, birdən onu qorxaq bilib ləngidiyini fikirləşən olar. Səkkiz əsgər bir xətt boyu atəş altında qalmış səngərə qaçırdı.

Birdən-birə etrafın şəkli dəyişdi. İbad çevrilib arxaya baxanda kənd uşaqlarını gördü. Hamının əlində taxtadan düzəldikləri avtomatlar var idi. Arxin o biri tərəfində yaşayan uşaqlarla yene “mühəribə-mühəribə” oynayırdı. O, öz dəstəsiylə hücuma keçirdi. Axırıncı dəfə baxdığı filmdə səngərdən çıxmış komandir öz dəstəsini Berlinə necə bir xətlə aparırdısa, o da arxin üstündəki körpüyə tərəf elə qaçırdı.

Səngərdə bir neçə meyiti ayaq altından kənara çekmişdilər. Bəzilərinin damarından asılı qalan bir gözü çənəsinə sallanırdı, başının yarısını pulemyot gülləsi harasa aparmışdı. Sinəsindən yaralanmış əsgər əlindəki paltarı yarasına basıb saxlamışdı, uçalanırdı, dodaqları göyərmişdi. Yaralıları geri qarşımağa məqam tapmırıldılar.

Kimsə səsi titrəyə-titrəyə bağırırdı:

– Hamını öldürəcəklər. Hamı ölçəcək...

Onu səsindən tanıyan yoldaşları söyürdü. Tələb edirdilər səsini kəssin. Qorxan əsgərin həyəcanı, qorxusu qaz bombası kimi səngərə yayılırdı. Ara bir neçə saniyəlik sakitləşən kimi, durub arxaya qaçanlara ikinci addım qismət olmurdu.

Qarşı tərəfdən yayım atəşi susmurdu. Aman vermirdilər. Bir adam başını qaldırıb hədəfi vura bilmirdi. Məcbur olub üzü o tərəfə hara gəldi gülləni boşaldırdılar. Bəzi əsgərlər səngərin divarına qıslırmışdı. Əbülfətin hardansa xırıltılı səsi gəlirdi. Tələb edirdi ki, heç kim yatmasın, hər tərəfdən atəş açılsın. Əmiranların komandiri Qara Yusif aşağı bükülən, başını gizlədən əsgərlərini söyürdü, təpikləyirdi.

– Gülləmiz qurtarır... Boş-boşuna atmayıń.

– Gullə qurtarır. Hamı öləcək burda...

– Gullə adama dəymir... Gullədən qorxma... – İbad bağırrırdı. Eşitmirdilər.

Yuxarıdan aşağı tuşlanmış pulemyotun səsi bir neçə dəqiqəlik kəsdi. İbad səngərdən çıxıb ayaq üstə pulemyotun istiqamətinə gullə yağdırdı.

– Aşağı əyil... Uzan! Uzan! – Kimsə onun dalınca bağırrırdı.

– Gullə adama dəymir. İrəli! İrəlii... – O bağıra-bağırqa qarşısındı təpəliyin çökəyinə tərəf qaçanda əsgərləri səngərdən çıxdı. Onun dalınca qaçıdlar.

Arxadan komandirlərin səsi gəldi. Onlar hamiya İbadın dalınca qaçmağı əmr edirdilər. İbadın dəstəsi təpənin çökəkliyinə uzananda arxadakı gələn əsgərlərin yarısı gəlib onlara çatdı. İndi yuxarıdakı pulemyot təpənin arxasındaki çökəkliyi görmürdü.

İbad təpəlilikdən iyirmi-otuz metr sağda iri gövdəli palid ağaçına baxdı. Əsgərlərinə əliylə burda qalmağı əmr elədi. Ağaca tərəf qaçanda yenə qarşı tərəfdəki silahlar ağız-ağaza verdilər. Onlar üçün qaçan qaraltı qəfil itdi. Amma yenə də səs kəsilmirdi.

İbad ağaca bir necə saniyədə dırmaşdı. Budaqların arasında oturdu. Gullələrin hansı mövqedən uçuşduğunu indi lap aydın göründü. Pulemyot şaqqıldayıb budaqları mişar kimi bicəndə İbad bir şansının olduğunu anladı. Yuxarı qalxan yoğun budağa kürəyini söykəmişdi. Ağacın yana açılmış qollarına ayağını qoyub yerini möhkəmlətdi. Avtomati qaldırıb bir gözünü qıyaraq tuşladı.

Pulemyot susan kimi budaqların arasından üç gullə dalbadal hədəfə uçdu.

İbad ağaçdan tullanıb:

– İrəli! Hükum! İrəli! – Deyib qaça-qaça bağırdı.

Kəşfiyyat dəstəsi təpəliyin arxasından çıxıb İbadın dalınca hücuma keçdi. Pulemyotun səsi kəsilmişdi. Qarşı tərəfdəki siğınacaqlardan çıxan erməni əsgərləri geri qaçırdı.

İbad pulemyotun oturduğu dikə qalxdı. Bilirdi ki, kimsə gedib orda ölen əsgərin yerini tutacaq.

Səhər açılanda atəş kəsilmişdi. Fermadan tutduqları əsirləri ağızı palçığa uzatmışdlar. Ölmüş erməni əsgərlərin avtomatlarını yiğmağa gedənlər qayıdırıb gəldilər.

Pulemyot İbadın əlindəydi. Gullə dolu sepini bədəninə, qoluna dolamışdı. Əsgərlərinə oğrun-oğrun göz gəzdirir, ürəyində yalvarrırdı ki, hamını görsün. Axtardığı bütün üzləri tapanda rahatladi.

Qara Yusif İbada yaxınlaşdı:

– Vaxtında gəldin. Sağ ol. Yoxsa hamı mühasirədə qırılmışdı.

– Dəstələr birləşməlidir. Ayri-ayrı döyüşmək olmaz.

– Yaxşı fikirdi. – O, kinayəylə gülümsədi. – Ümumi komandır kim olacaq, sən?

İbad onun istehzalı gülüşünü dərhal sezdi.

– Mənim məqsədim düşməni buralardan qovmaqdı. – İbad sözünü deyib üzünü əsgərlərinə tutdu. – Düzlən! – Kəşfiyyat dəstəsi dərhal bir cərgədə durdu. – Bizim bir düşmənimiz var. İndi sən, mən vaxtı deyil.

– Uşaqlar salamatdı? Ölü, yaralı... – Qara Yusif qəsdən sözün yönünü dəyişdi. Yaşının yarısı qədər olan gənc bir oğlanın məsləhətini dinləməyi özünə siğışdırımadı.

– Mənim uşaqlarım ölməz. – İbad bir addım atıb dayandı. – Qorxaqlar olur. – İbad dəstənin başına keçdi. – Ardımcı!

Kəşfiyyat dəstəsi geri qayıdanda kənd camaatı köməyə gəlmışdı. Dizlərinə vura-vura çölliüyü gəzir, köməkləşib meyitləri maşınlara yiğirdilər.

– Hamısı şəhid olub! Hamısı... Allah, bu ermənilərin bəlasını niyə vermir-sən? Niyə səsimizi eşitmirsən, ey xudavəndi-aləm? – Məscidin axunu vaysına-vaysına cəsədlərə baxırdı. Əlini sinəsinə qədər qaldırıb dua oxudu. – Məscidə aparın. Məscidə... Dua oxunsun. Yuyata girsin... Qüsl alınsın. Kəfən... – Axund tapşırırdı.

Əbülfət söyüdüleyə qayıtmayı düşünmürdü. Təpəliyin başındakı mövqeyi qorumağın nə qədər vacib olduğunu bilirdi. Qara Yusif ona qulaq asırdı.

– Gərək gecəyle gündüzü bölüşək. – Əbülfət dedi. – Belə yaxşı olar, dəstənin ikisi də eyni vaxtda yorulmaz. Həm də ayıq olmaq lazımdı.

– Sağ ol. Yaxşı köməyiniz dəydi. Təpəliyi qorumağa gücümüz çatar. Özüm dəstəmin başındayam. Sən apar uşaqlarını, dincəlsinlər. Səndə də yaralı var, ölen var. – Qara Yusif sözünü bitirməmiş, əlini uzatmışdı.

Əbülfət sözün axırını gözləmədən onun havada qalmış əlini tutmağa məcbur oldu. İkinci dəfə sözə qayıtmadı.

Qara Yusif dünən ac qalmış əsgərlərini yedirtmək üçün günortaya yaxın kəndə gəlmişdi. İstəyirdi hamının gözünə görünsün.

– Başına dönüm, ay Qara Yusif, Üzərriktəpəni aldın.

– Sən olmasan, kəndin camaati qırılardı, atamın goru haqqı.

– İndi bir az uzaqlaşdırılar. Kənddə rahat gəzə bilərik.

Bu gənə qədər ilk dəfə ona bu qədər dəyər verən adam göründü. İndi sözünü hamiya ərkə deməyə özündə ixtiyar tapmışdı. Hərəyə bir iş buyururdu. Deyirdi, bir saata maşını yeməkə doldurub geri qayıtmaliyam.

Məscidin qarşısından keçəndə əvvəl istədi düşüb ölenlərin yaxınlarına təsəlli versin. Məscidin qarşısına yiğilib özünü döyən, üzünü ciran qadınları görüb fikrindən daşındı.

İki təcili yardım maşını yolun kənarında dayanmışdı. Tibb bacıları ürəyi gedənləri ayıldırdı. Yuyatdan çıxan hər meyidin sahibinə sahə müvəkkili yaxınlaşır, suallarına cavab alıb kitabçaya yazırırdı.

Axşam məscidin arxasında Keçəl Komandiri gətirən UAZ dayanmışdı. Maşının qabağına söykənib sıqaret çəkən sürücü tez-tez sağa-sola boylanırdı. Yasa batmış kəndin sükütu onun işinə yarasa da içində bir nigaranlıq vardi. Hərdən dodağının altında komandirin qarasına deyinir, onu tələsdirirdi.

Nəhayət, Keçəl Komandır məsciddən çıxanda o, özünü yiğişdirib əmrə hazır dayandı. Komandır əlini havada yelləyəndə dərhal qaçıb sükanın arxasında oturdu. Maşını hərəyib yuyatın qapısında saxladı. Maşından düşəndə mürdəşir yuyatın qapısını açıb astanada dayanmışdı. Onu içəri çağırırdı. Sürücü yuyata girdi. İçəri zəif işıqlanırdı. Beton səkinin suyu qurumamışdı. İçəridən kəskin qoxu gelirdi. Aşağı kündə qanlı, cırkli paltarlar üst-üstə qalaqlanmışdı. Ayaqqabılar taxta yeşikdə cütlənmişdi.

Mürdəşir stolun üstündəki kəfənliyi yeşiklərin üstündən götürdü.

– Gəl apar.

Sürücü bayaqdan bəri bunu axtarırmış kimi, stola yaxınlaşdı. Qatlanıb səliqəylə üst-üstə yiğilmiş hərbi formaları saman kəndiriyələ sıxıb bağlamışdır. Sürücü iki bağlamanı götürüb maşına apardı. Gəlib ikisini də götürdü:

– Bəs batinkalar?

– Aşağıda. – O, əliyle un kisələrini göstərdi.

Elə bil sürücünün ürəyinə dammışdı ki, kimse gəlib onları görəcək. Nəfəsini çöldə alıb, içəridə verirdi. Çuvalları maşına yiğib, qapını örtəndə bir az arxayınlasdı. Mürdəşir yuyatın qapısına qifil vuranda o, maşını məscidin qarşısına sürdü. Komandır papağını çıxarıb maşına oturanda uzaqlaşdırılar.

- Nə yaxşı tez razılaşdı, komandır?
- Ona dediyim sözlərdən sənə desəm, paltarını yox ey, canını verərsən.
- Sizin şirin diliniz var də... Vallah. Kaş, bir az da məndə olaydı.
- Danışdım. Gələn dəfə özün gələrsən.
- Bəs pul. Birini neçədən danışdz?
- Nə pul? Bura məsciddir. – Keçəl Komandır təbəssümünü gizlətmədi. – Biz də xeyir işlə məşğuluq. Yüngülvari hörmət elədim. Halallıq olsun.
- Əla... Axşam anamgilə verərəm, yusunlar. – Güldü. – Yazıq arvad deyir: “Nə qədər olsa gətir, yuyaram, əsgər yoldaşlarına qurban olum. Təmiz geyinsinlər. Onlar bizi qoruyur”.
- Dəlmə-deşiyi soruşmur? Qanı-zadı...
- Cavabım həmişə hazırkı, komandır. Savadsız arvaddı, elə dərinə getməyə də ağılı kəsmir.
- Getdikcə iş böyüyür. Bir sənin, bir o birisinin anasıyla, arvadiyla olmaz. Gərək, əməlli-başlı beş-on arvad tutaq. Həyətdə qazan qoyub qaynatsınlar...
- Hər arvada da etibar yoxdu axı, komandır. Bir də gördün burnun lazım olmayan yerə soxdu.

Keçəl Komandır onun haqlı olduğunu ürəyində təsdiqlədi. Çıxış yolu axtardı. Yol uzana bildikcə uzanıb gedirdi. Maşından baxanda adama elə gəldi dayanmışan, çöldə gördüğün hər şeyi; dağları, sarı təpələri, bəzən boy-boya vermiş, bəzən də küsüb bir-birindən uzağa qaçmış ağacları yollar gətirib üzündən keçirdir. Adama elə gəlirdi, əslində hərəkətdə olan ətrafdı, sən oturmusan. Sən, sadəcə, səndən keçib arxaya gedən hər şeyə pəncərədən baxısan. Gözləyirsən sənə lazım olan yer gəlib ayaqlarının altında dayansın...

Taxta kuzalı yük maşınları, qosqulu traktorlar, içi, üstündəki baqajlığı yorğan-döşəklə dolu balaca maşınlar arxa-arxaya gəlib onları keçirdi. Köçün üstündə qorxudan gözleri yanmış çarəsiz adamlar oturmuşdu. Baxışlarındakı vidayla, kədərlə son dəfə pəncərələrdən çöllərə boylanan adamlar da istədikləri yerin gəlib ayaqlarının altında dayanacağını gözləyirdilər.

Muğanlıdan Bakıya çatmaq istəyen köçün ayağının altında Ağcabədi dayanmışdı. Çöllükdə qurulmuş çadırlara yiğmişdilar. “Qızıl Xaç” Cəmiyyətinin gətirdiyi yardımından artıq qalanını yerli idarə camaata paylayırdı. Kim kimin üstünə çıxırdısa, əl atıb paketdəki bağlamani qapırdı. Abrına qısılan ayaq alda qalır, çadırına əli ətəyindən uzun qayıdırı.

Canı boğazına yiğilmiş bəzi adamlar gecəni yatmadı, yaxın kəndlərdə hincə, tövləye girirdi. Deyirdilər, öləndən sonra nə olur-olsun, təki indi arvad-uşaq ac qalmasın.

Qonşu kişi arvadına başa salındı ki, burda qalsalar yaxşıdı. Həm kəndə yaxındı, həm də yardım verirlər.

- Bəs Maya? – Arvad qərarsız qalmışdı.
- Yox, durub onun dərdini çəkməliyəm?! Bura qədər gətirmişəm, burdan da hara istəyir yol açıqdı. Getsin.

Arvad Mayranuşa ərinin sözünü elə onun səs tonunda çatdırdı.

– Sabir sizə tapşırıb. – Mayranuş incikliyini gizlətmədi. – Kənddən çıxanda desəydiz...

– İndi fikrimizi dəyişdik. – Qadın açıqlandı. – Səndən icazə almaliyam? Elə sənin qardaşların salib də bizi bu zülmə. Allah hamisının bəlasını versin. Başlarına yixılsın evləri.

– Ana, elə demə. – Qız elə bil anasının sözündən utanırdı. Səsini qısılı deyirdi. – Maya neyləsin? Düz deyir də, Sabir atama pul verdi ki, bunları da aparaq. Getmirdi, pulun almazdı. Başqa maşınla göndərərdi.

– Sən kəs səsini, heyvan balası.

Mayranuş qızını qucağına almışdı. Azər maşından düşüb anasının yanına gəldi.

– Bir maşın tapıb gedərik.

– Kəndə qayıdaq. Atan özü aparar. – Mayranuş oğluna dedi.

– Hara gedirsən, dayan görüm. – Qonşu kişi onun qarşısını kəsdi. Azəri yanına çağırıldı. – Gəl bura. Görək ordan nə ala bilirik.

– Bize heç nə lazım deyil. – Mayranuş etiraz elədi.

– Sən özün bilərsən, amma uşaqlar acdı.

Qonşu kişi oğlanı yanına salıb aparanda Mayranuş susmağa məcbur oldu. Yoldan bir az kənarda iri daşın üstündə oturdu. Qızı müharibədən xəbərsiz yatırıldı.

Qonşu arvad hələ də özünü susmağa, dözməyə məcur edirdi. Ürəyində deyirdi: "Qoy cəhənnəm olub hara gedir, getsin". Bir də o tərəfə boylananda gördü qızı Mayranuşun yanında əyləşib, özünü saxlamadı. Hırsını başına alıb onu azarlaya-azarlaya yanına çağırıldı, əli çatan kimi qolundan burmac bir çımdık aldı:

– Nə gedib onun yanında şöngümüsən, ay səni kor olasan?

Qız qolunun ağrısından barmağının ucuna qalxdı, üzü bürüşdü.

– Erməni keçici xəstəlik-zaddı? Mayadı də. Nolub ona?

– Burda bu qədər adam var. – Səsini bir az qısdı. – Gərək bilsinlər bu erməni küçüyünü biz gətirmişik? Qoy rədd olub getsin. Uzaq dur.

– Onun toyunda oynayanda, iki gündən bir bize geləndə heç demirdin.

– Onda müharibə varıydı, ay dilin qurtdasın? İndi araya qan düşüb.

– Kimdi erməni? O gəlin? – Bayaqtan bəri onlara qulaq verən yanaqları cırıqlanmış yaşılı qadın soruşdu.

İkisi də səsdən diksinib yana çöndü. Ağlamaqdan işığı sönmüş gözlərini onlara dikən arvadla göz-gözə dayandılar. O, əlini şal bağlanmış belinə qo-yub cavab gözləyirdi. Qonşu qadın özünü itirdi. İstədi düzünü desin, qızı onu qabaqladı.

– Yox, ay xala, biz kənddəki qonşumuzdan danışırıq.

Qadın cavabını almışdı. Mayranuşun üstünə yeriyəndə qonşu arvad birdən ayıldı. Arxadan özünü ona yetirib qadının qolundan yapışdı, dartıb özünə tərəf çevirdi.

– Nə deyirsən? Nə istəyirsən? Sözünü mənə denən, görüm...

Arvad onu itələdi.

– Bura bax görüm, az... – Arvad Mayranuşu haqladı. – Kimsən? De görüm kimlərdənsən?

– Mənim bacımdı, ay xala. – Qız qadının qarşısına keçib onu yumşaltmaq istədi.

Mayranuş birdən-birə özünü qaynayan qazanın içində görmüşdü. Yaxınlıqdakı çadırların qarşısında oturub uşaqların başından tapdıqları bitisirkəni dırnaqlarının üstündə öldürən gəlinlər də haya gəldi.

Qadın Mayranuşdan əl çəkmirdi.

– Mənim qızımı aparıblar, gözümüzün qabağında gəlinlərimin pal-paltarını cırıqlayıb əyinlərindən çıxartdılar. Oğlumun başına qundaqla vura-vura qabağında öldürdülər. Bunun hamısını o ermənilər elədi. Allah bəla versin onlara! İndi sən deyirsən sakit ol? Olmuram... And içmişəm, harda əlimə keçsələr, didib öldürəcəm... – Qadın danışdıqca uçalanındı. Deyirdin bəs, bu saat qan beyninə vuracaq.

– Hamımız sənin günündəyik də... – Qonşu arvad yasalamağa çalışdı. – Budey, evimi-eşiyimi atıb qaçmışam. Başımı soxmağa çadırıım da yoxdu.

Qonşu qızı Mayranuşun qolundan tutub aradan çıxartmaq isteyirdi. Haya gələn qadınlardan biri onun niyyətini anlamışdı.

– Yalan deyirsən, bu sənin bacın-zadin deyil. Onun gözü mavidi. Rəngi də aq. Mən indiyə qədər o murdar köpəyuşağının içində yaşamışam. Baxan kimi bilirom, dərilərindən də iy gəlir...

Mayranuş nə qədər özünü saxlamağa çalışsa da, gözləri onu ələ verdi. Yaş yanağına şoraladı. Səsə uşağı səksənib oyanmışdı. Göbəyi qopmuş kimi çıçırırdı. Mayranuş bilmirdi uşağın halına qalsın, yırgalayıb sakitləşdirsin, yoxsa qabağını kəsən gəlinə cavab versin. Ağzını aça bilmirdi. Ürəyində danışırı, Yerə, Goyə, Dağdağana yalvarırdı. Hərdən bir də boylanıb oğlunu axtarırdı, isteyirdi, onu görüb gəlsin, qaçsınlar. Qaçıb getsinlər buralardan.

Qonşu gəlin bilmirdi kimə cavab versin.

– Yeri atanı çağır! – Bir ara fürsət təpib qonşu qadın qızına dedi. Qızı atasının dalınca qaçı.

– Ermənidı. Görmürsüz erməni qızıdır? Mən bu murdarların dərisinə bələdəm.

Qadın arxadan əl atıb Mayranuşun saçından yapışib silkələdi:

– Az, qancıq, nə sülənirsen, az, burda? Sən ölü səni salamat buraxram... – Qadın onun ağzının üstünə bir-iki sillə yapışdırıldı. Qonşu qız Azərini Mayranuşun əlindən dartıb aldı, aralaşdı.

Səsləri bir-birinə qarışmışdı. Bayaqdan bəri fürsət axtaran arvadlar qonşu qadına da yamandılar. Erməni qızını bura gətirdiyinə görə saçını-başını yoluşdurdular.

Mayranuş çıçırırdı, qadın onun saçını tutub dolu nehrə kimi çalxalayındı. Elə bil dartıb başını qopartmaq isteyirdi. Mayranuş yalvara-yalvara dartınırdı, çırpınırdı.

Səs-küy çadır şəhərciyini bürüyəndə sahə müvəkkili özünü çatdırıldı. Hərəni bir tərəfə itələyib ortaya girdi, amma Mayranuşun başını hirsindən boğulan qadının əlindən almağa çalışdı. Azər arvadın topuğuna təpik ilişdirdi. Milislər arvadın qırqinc olmuş əllərini güclə araladılar.

– Bu, ermənidı... Erməni qancığı burda nə gəzir?

– ...

– Düz deyir də. Onlar bizi çöllərə salıb, bu ortalıqda sülənir...

– Bunun atası, qardaşı döyül bizi bu günə salan? Niyə qoymursan hayifimizi çıxaq?

– Qoyun, öldürüm, hırsım soyusun. Sonra tutun aparın məni. – Arvad özünə yamanmışdı, sinəsini, saçını yolur, başını qapazlayındı. – Onsuz da heç kimdə qeyrət, namus qalmayıb. Kişisənsə, imkan ver, onu öldürüm. Mənim balalarımı öldürüb'lər. Ver onu! Ver... – Arvad uçalanırdı. – Bəs bu bələdi, mənimki yox? Hanı bu kişilər? Gəlin də, boyunuzu yerə soxum hamınızin. Gəlin də, erməni qızıdır. Baldırın, döşün açan kimi qucağına qaçırdız. Ona görə bu günlərə qaldıq... Bizim qızdarı apardılar ey, başdarına min oyun açırlar orda. Budey, siz də eləyin də... Kişiliyiniz çatmir? Verin mənə, didim bu qancığı...

– Ay arvad, sakit ol görüm bir. Çekilin burdan. Dağlışın. Gedin! Qovun bulanın hamısını. Ay kişi, sən bura gəl görüm. – Sahə müvəkkili qonşu kişini gördü. – Sənin maşınındı?

– Kimindi bəs? Bunları gətirib... Hələ utanmır, bu arvada bax, deyir mənim qızımdı. Tüpürüm sənin cəmdəyinə. Elə sən də erməni kimi bir şeysən də.

– Boyunu yerə soxum, ha-a. Evindən-eşiyindən qaçır, hələ bir ermənini də dalına salıb. Hara aparırsan? – qadınların hərəsi bir tərəfdən deyinirdi.

– Θ, bir sakit olun görüm.

– Düz deyir də... Bunun ərinin kişiliyi olsaydı, onu elə yolda maşının altına qoyardı. Buna bax, hələ iki bicbalası da var. Allah bilir, kimin ərindən peydahlıyıb...

– Bəsdirin. Dağılışın dedim size.

Sahə müvəkkili qonşu kişini kənara çekdi:

– Sən gətirmisən?

Dilinin ucunda "yox" göynəyirdi. Üstündən atmağa bəhanə axtardı. Ağlına cürbəcür fikir gəlmışdı. Deyirdi birdən onu erməni qızını gizlətdiyinə görə tutub incidəllər. Uşaqlara gözü sataşanda duruxdu.

– Hə... – Söz ağızından çıxdı. Özü hiss eləmədi cavabını.

– Dur görün ayağa, qalx! – Sahə müvəkkili yaxınlaşıb Mayranuşu qaldırmağa çalışdı. Gücü çatmadı. Mayranuş yerə yapışmışdı. Torpaq onu buraxmirdi. Azər qoluna girib anasını qaldırdı. Sahə müvəkkili onları yolun kənarına çekdi, maşının qabağında durdular.

– Hardan gətirirsən?

Kişi vurnuxdu. Bir tərəfdən arvadının ahi-ufu, üz-gözü ona daha betər günə qalacaqlarını göstərirdi.

– Eşitmirsən?

– Muğannıdan gəlirik. – Azər hiss elədi ki, kişi yalan deyəcək. – Atamın adı Sabirdi. Orda döyüşür.

Sahə müvəkkili bir neçə anlıq susub aqlından nəsə keçirtdi.

– Adın nədi?

– Azər.

– Dedilər, kənddən arvad-uşağı çıxardaq. – Kişi özünə qayıdır. – Qapıbir qonşumun arvadıdır. Dedi uşaqları Bakıya aparım. Orda... xalası var, kim var, bilmirəm... Atamın goru haqqı, bu uşaqlara görə, rəis... Adamın vicdanı yol vermir axı. Uşaq qalsın orda ölsün, ay qadan alım?

Sahə müvəkkili milisə tərəf çevrildi:

– Denən bizim maşını bura çəksin.

Kişi ayaq üstə öldü. Gözünün qabağına şöbəni gətirdi, türməni gördü. Alaqqaranlıq nəm otaqda ariq canına dəyən təpiklərin ağırısını hiss elədi. Eşitmışdı ki, içəridə adamın başına elə oyunlar açırlar, çıxanda özünü asıb öldürmək istəyirsən.

– Rəis, sənə qurban olum, mən neynəmişəm? Uşaqdı axı... Özü də əri, vallah, çox yaxşı oğlandı. Danasını satıb silah alıb. Bir erməni köpəyuşağını kəndə qoymur. Bu da onun balasıdı dayna. Mən axı nətər onun uşaqlarını çöldə atıb gedəydim?

Maşın gəlib onların yanında dayandı. Milislər Mayranuşun qolundan tutub maşına aparanda Azər onları itələməyə, vurmağa başladı.

Sahə müvəkkili onun qolundan tutub kənara çekdi.

– Get, sən də otur.

Mayranuş çırpının arxaya dartındı. Birdən bədəni süstləşib boşaldı. Milislərin qolunda huşunu itirdi.

Sahə müvəkkili Mayranuşa bir-iki şillə vurub silkələdi. Bir az özünə gələndə milislər onu maşına oturtmuşdu. Azər anasının başını qucaqladı. Sahə müvəkkili qabaqda əyləşdi. Maşın uzaqlaşdı.

– Tez ol, maşına min. Az, tez ol, tez... – Qonşu kişi arvadını gücbəlayla kabinə qaldırdı. Arvad qapını örtməyə fürsət tapmamışdı, kişi maşını

qaçırtdı. Bir xeyli gedəndən sonra qəfil əyləci basdı. Uşağın səsinə beyni diksinmişdi.

– Bu nədi, ay eşşək balası. Bunu niyə götürmüsən? Erməni balasın...

– Erməni balası deyil, Sabirin qızıdır.

– Sabiri də Allah ödürsün, Mayranuşu da. – Arvad zariya-zariya dedi. – Apar ver küçüğün özünə... Apar... qayıt.

– Hara qayıdım? Gedim deyim ki, gəlmışəm məni tutun? Qaçış canımızı qurtarmışıq. – Kişi hirsli-hirsli bağırıldı. – Gedək, görək Bakıda başımızı hara soxuruq. Sabirə deyərəm, gəlib aparar.

Bakı gəlib təkərlərin altında qalana qədər hər şey ötüb geriyə, Sabirə qədər getdi.

Sabir arın-arxayın oturub silahını yağlaya-yağlaya başında vuruşdururdu: "Mayanın Bakıya göndərməyim ləp yaxşı oldu. Orada onlara kim nə deyəcək? Kim kimi tanıyor? Gərək Maya görməsin qardaşlarını necə gəbərdirəm..."

O, söküb yağladıgı silahı yiğib, darağı yerinə taxdı. Gedib söyüd ağacının altında yerə çəkilmiş xəttin başında öz yerini aldı. Əsgərlər bir-bir, iki-iki Sabirin cərgəsində durdu. Səkkiz əsgər bir xətt boyu ilk əməliyyat sevincini yaşayındı. Bu gecənin qaranlığında hara, necə gedəcəyini bilmirdilər. Qəfil əmr vermişdi İbad. Bilirdilər ki, soruşmaq yersizdi. Əsas ona sevinirdilər ki, bu gün məşq yoxdur. Sabirin beynində fikirlər dolaşındı. İstəyirdi elə bu saat erməni postlarının arxasında olsun. Qayınlarının izini tapsın. Üz-üzə gəsənlər.

İbadı təzə masxalatda pilləkənin başında görəndə ürəyinə sərin yellər doldu.

İbad gəlib onların qarşısında dayandı. Farağat komandası almış əsgərlərin hərəsinə bir-bir göz qoydu. Onların baxışlarını oxudu. Nəyəsə son dəfə əmin olmaq istəyirdi. Bəlkə də kiminsə gözündə qorxu axtarırdı, cərgədən çıxacaq adamı seçirdi. Səliqəli geyinmiş, silahları çıynində, üzləri qırılxımsız, çəkmələri təmiz səkkiz əsgər ovunu parçalamağa hazır qurd kimi baxırdı.

– Əsirlikdə qadınlar var. – İbad sıxlaraq dedi. – Yuxarıdan aşağı işgal elədikləri kəndlərdən kim əllərinə keçib, aparıblar. Uşaq, böyük... Başlarına nə oyunlar açılır, bilirik. Kəndlərin azadlığı onlardan başlayır. Boş çöllərdən, dağlardan, dərələrdən yox. Biqeyrət damğasıyla bu torpaqlarda kişi kimi gəzmək, yaşamaq olmaz. Hər dağın başını, hər dərənin dibini axtarıb onları tapmalıyıq. Bundan böyük hədəfimiz, məqsədimiz yoxdu. Bunun üçün yaşamalıyıq, döyüşməliyik! Öldürməliyik! – İbad başını çevirib arxaya, pilləkənin başına baxdı. Yuxarıdan sallanan balaca lampanın altında Əbülfət dayanmışdı. Üzünə düşən kölgə onun gözlərini gizlətmışdı. Baxışlarının nə ifadə etdiyini İbad görmədi. Üzünü əsgərlərinə çevirdi. – Ardımcıa.

Kəşfiyyat dəstəsi bir cərgəylə söyüldü postundan çıxdı.

Üzümlüyə tərəf getdikcə sahə də onların üstünə gəldi, gəldikcə böyüdü, böyüdü, doqquz əsgəri öz içində gizlətdi.

* * *

Keçəl Komandirin UAZ-ı arxasında iki URAL maşını gətirmişdi. Kuzasında əsgər forması geyinmiş bir neçə adam görünürdü. Maşın getdikcə onlar da yuxarıdan hər tərəfə boyanırdılar. Gecə kəndə düşən mərmilər evlərin ço-

xunun içini çölünə çevirmişdi. Bəzi həyətlərdən, damlardan oləziyən qara tüstü burula-burula qalxır, yana əyilib yayılırdı.

Keçəl Komandir maşından düşəndə papağını başına qoydu. Qutudan si-qaret çıxarıb dodaqlarının arasına taxdı, kibrit çəkib yandırdı. Dərin bir qullab vurub maşının üstündən ona boylanan əsgərinə dedi:

– Nədi ə, nə dayanmışız? Düşün gedin də. – Arxadakı maşının sürücüsü-nə əlini uzadıb bağırıldı. – Sən də sür o biri küçəyə.

Maşından düşən əsgərlərin hərəsi bir darvazaya qaçıdı.

– Sağ qalan var? Ay ev yiyesi? Kim var? – Əsgər həyətdə çağırıldı.

Taybatay qalmış qapılar hamını ev yiyesi kimi içəri buraxırdı. Harayına cavab verən çıxmayanda əsgər də ev sahibi kimi arın-arxayın içəri girirdi. İki nəfər soyuducunu köməkləşib maşına aparırdı. Bir nəfər xalça-palazı büküb daşıyırıldı, O birilər televizoru, videomaqnitofonu qucaqlayıb gətirirdilər. Qızıl-gümüş qasıqlar, gəlin bər-bəzəyi ilə dolu mücrülər komandirin UAZ-ına yığılırdı.

Keçəl Komandir UAZ-ın qarşısında, maşın işığında çəlimsiz əsgərlərdən birinin yaxasından yapışdı.

– Alçaq oğlu alçaq, sən məndən gizlədirsən? Çıxart görüm.

– Vallah, hamısı budur, komandir.

– Yalan deyirsən! Belə qasıqlar dəst olur. Altı, ya on iki. Tək ola bilməz.

Komandir sürücüsünü bağırdı:

– Axtar, ə, bunu. – Komandir qoburadan tapançاسını çıxarıb çaxmağını çekdi. Gülləni ayağa verdi.

Sürəcü əsgəri axtara-axtara çəkmələrini çıxartdı. Hər tayından bir gümüş çay qasığı düşdü.

– Bəs deyirdin yoxdu? Biz bunları satıb əsgərlərə silah alırıq, sən hərbi büdcədən əkişdirirsən? Qapı-qapı düşüb onlara silah almaq üçün pul dilənirik, sən də ayaqqabına soxursan? Xəyanət eleyirsən, ə, düdük?! Sənin tayların orda döyüşüb olur, sən mənim yanımda sülənirsən. Sənə iş vermişəm. Budu, ə, sənin qeyrətin, vətənə xidmətin?

– Komandir, qurban olum, bağışla, komandir, ölüm ayaqlarının altında, bağışla. Atamın canı, anamgilin çörəy almağa pulları yoxdu, çadırdadılar, yardım-zad da vermirlər, istəyirdim göndərim olara. Babamın goru haqqı, bir də eləmərəm...

– Eləyə də bilməzsən. Vətənə xəyanət bağışlanmaz! – Komandir tətikdəki işaret barmağını qatlayanda əsgər arxası üstə kapota çırılıb yerə sərildi. Əsgərin başından axan qan maşından düşən işiq zolağının altında yayılırdı.

Keçəl Komandir çevriləndə bir neçə əsgərin ona baxdığını gördü.

– İmkan vermərəm bir çöpə də bir adam toxunsun.

– Neyniyək bunu? – Sürəcü məqam tapan kimi astadan soruşdu.

– Şəhidi neyniyərlər, ə? – astadan dedi. – Səfeh-səfeh soruştursan. Səhər aparın verin. Qoy fəxr eləsinlər.

Meyiti arxadakı maşının kuzasına apardılar.

Sürəcü gəlib maşına əyləşdi.

– Əmi oğlu, amma əsil komandir olmusan ha.

– Sür, ə. – Komandir şüşədəki əksində özünə baxdı, qasını-gözünü qırışdırıb sərt, bir az da ciddi görünməyə çalışdı.

Komandirin UAZ-ı kəndin ayağına gedəndə salamat qalmış xoruzlar səhəri açmağa çalışırdı. Ağ sap qara sapdan seçilirdi.

Keçəl Komandirin kalonu mal-qoyun sürüsünün yanından keçəndə atların belindəki iki əsgər yəhərdən arxalarını bir az qaldırıb hərbi salam verdilər.

* * *

Atın belindəki erməni əsgəri yəhərdən arxasını qaldırıb onlara tərəf boylananda İbadın əmri əsgərlərini bir cərgədə düzdü. Özünü elə apardı ki, elə bil atlı əsgəri görmürdü.

Erməni əsgəri hələ də qarşısındaki dəstənin rusların, yoxsa türklərin olduğunu aydınlaşdırıa bilmirdi. Atını mahmızlayıb onlara tərəf gələndə İbad da dönüb onun üstünə yeridi.

İbad tövrünü pozmadan əlini qaldırıb soruşdu:

– Sıqaret yes? – Söz atın belinə, əsgərin beyninə çatmamış İbad özünü çatdırdı. Göz-gözə baxırdılar. İbadın bütün diqqəti onun əlindəydi. Avtomatın qoruyucusu bağlıydı. Əsgər əlini çıynından asdığı avtomatın üstündən götürüb döş əbinə aparanda İbad bir göz qırpmında avtomatdan tutub dartdı. Əsgər yəhərdə boş oturduğundan yana əyildi. Qəfil başına dəyən təpik huşunu aldı, süst bədəni yerə çırplıdı. Sabir özünü yetirib atın yuyənindən tutdu.

İbad avtomatın qayışını əsgərin boğazına salıb bururdu. Nəfəsi kəsilənə qədər saxladı.

Cəsədi sürüyüb kol-kosun dibinə gətirdilər. Hərəsi bir tərefdən meyidi gizlətməyə çalışdı.

– Burda qalın! – İbad Sabirin əlindən yuyəni alıb atın belinə qalxdı.

– Sən hara?

– Yaxınlarda bunların postu var.

– Harda?

– At bilir. – İbad atın başını çöndərib yuyəni boşaltdı.

At tanıdığı çığırda düşdü.

Qartallı təpə keçəl görünürdü. Bir-birindən küsüb, aralı düşmüş ağaclar boy atıb boydana bilmirdi, kolların hərəsi bir tərefdə xışmalanıb quruyurdu. Yağışların yuyub yamacə apardığı torpaqların altından sərt sükurlar əjdaha dərisinin tikanları kimi dikəlmüşdi. Ayağının altında uzanıb gedən təpəyə baxanda adama elə gəlirdi yatmış nəhəng bir qanadlı əjdaha torpağın altında qalıb. Yanlara, yamaclara, dərələrə düşmüş qanadları, qarşidakı meşəli dağın ayağına söykənmış başı, uzandıqca nazılən quyuğu görünürdü. Elə bil torpağın altındakı o nəhəng varlıq yavaş-yavaş oyanırdı, üstünə qalaqlanmış torpağı dağıdırıb çıxırıdı.

Bu yatmış əjdahanın başının üstündə həmişə qartal qıv vururdu. İbad “əjdahanın” sağ qanadından başına tərəf gedirdi. Bir az yamacə enib boğaza dolanmış çığırın ortasına çatanda yuyəni dartdı. At dayandı. Ciğir təpənin döşündə qurulmuş hərbi hissəyə aparırdı.

İbad atı bir necə metr qaytarıb yoxuşdan aşağıdakı kolluğa göndərdi. Postu yuxarıdan yaxşı görə biləcəyi dikə qədər qalxdı. Yerə uzanıb aşağı baxdı. Təpənin döşündə hərbi qərargah tikilirdi. Kamuflyaj olunmuş məntəqənin biri hazır idi. O biri yarımcıq qalmışdı. Sağ tərefdə avtoparkda bir Ural-4320, bir BMP, bir Villis dayanmışdı. Avtoparkın yaxınlığında bir necə əsgər odun yarırdı. Bir az aralıda qalanmış ocaqların tüstüsü, yanıq qoxusu dumana qarışib aşağı sürüñürdü. Ortadakı meydanda çavuş əsgərlərinə səhər baxışı keçirirdi. Arabır bağırtısı, söyüşü dağ-dərənin də abrını tökürdü.

Meydançanın qırığında – dərə başına çatmamış üç xəndək qazılmışdı, qazılacaq iki xəndəyin yeri əhənglə işarələnmişdi. Xəndəyin ikisində D-20

topları rahat-rahat oturub burunlarını Qaradağlıya, Xocavəndə uzatmışdı. Buradan baxanda kəndlər ovucda görünürdü.

Gözünə dəyən əsgərləri saydı.

– Bunlar topçu taborudu. – Öz-özünə dedi. Saydığı rəqəmə əmin olmadı. Əraziyə baxanda hərbi hissənin yeni qurulduğunu, hələ işlərin bitmədiyini aydın göründü.

Oturub kürəyini qayaya söykədi. Bu təpədən aşağı – kəndlərə püskürüləcək od-alov gözünün qarşısına gəldi.

Döş cibindən balaca bloknotunu, qələmini çıxarıb hərbi hissənin Qartallı qayadakı yerini, ərazisini, topların düzülüşünü, aşağıdakı kəndləri, bura qədər keçib gəldikləri üç erməni postunu, səngərlərini çəkdi. Əsgərlərin təxmini sayını yazdı. Maşınların adlarını qeyd elədi.

Əsgərlərinin yanına qayıtdı.

– Nə gördün? – Sabir hamidan əvvəl soruşdu.

İbad bloknotunu açıb çəkdiyi şəkli başına toplaşan əsgərlərinə göstərə-göstərə izah elədi.

– Biz buranı vurmaliyiq. İbad başqa çarə olmadığı bildirdi. – Hələ ki iş gedir, demək, fürsətimiz var. İş bitəndə aşağıda bir evi də salamat qoymazlar.

– Biz doqquz nəfərik. – Əsgər qeyri-ixtiyari xatırlatdı.

– Məsələ əsgərin çox olmağında deyil, gərək ürəyin olsun.

– Mən bu dağlarda, elə bu gün ölü... – Əsgər İbadla göz-gözə gələndə sözünü kəsdi. İbadın “ölümə hazırlam” sözündən acığı gəldiyini xatırladı. – Öldürməyə hazırlam. – Sözünü düzəldib qətiyyətlə dedi.

– Mən də, komandır. – O biri əsgər dedi. – Bəs bura niyə gəlmişik?

– Nə qədər olurlar-olsunlar. Kimdi ey onlar? Ermənilərdi də. Qandan qorxan ermənilər...

İbad etiraz elədi:

– Döyüşdə düşməni zəif bilmək axmaqlıqdı. – O, döyüşü görürmüş kimi, astadan dedi. – Gördüyün kimi, o erməni dediyin yuxarıdan aşağı kəndlərimizi ala-ala gəlir. Bu onların hərbi hissəsi, o da bizim. Bir topumuz da yoxdu. – Susdu, xəcalət çekirmiş kimi piçildədi. – Camaatın arvadı, qızı onların əlin-dədi...

Günahı hərə özünə götürdü. Başlarını qaldırıb bir-birlərinin üzünə baxmaq istəmirdilər, hərəsi gözünü bir tərəfə yayındırdı. Əsgər dediyi sözə peşman olmuşdu. Sözün yenə hərlənib əsir qadılara gəlməsini heç biri istəməzdı. Bilirdilər ki, bu, İbadın ən agrılı, ən zəif yeridir. Bircə bu ağrısına toxunanda onu sarsılmış görmək olurdu. Qara qaşları çatıldırdı.

– Deyirsən, yəni, əsgər saylığından çox olar? – Sabir sükütu pozanda, hamı bayaqdan bəri nəfəsini tutduğunu hiss elədi. Ürəklənib İbada baxdilar.

– Məncə, topçu taborudu. Bizdən çoxdular. O da ola bilər ki, elə saydığını qədərdilər. Komandır də içəridədi. UAZ onundu.

– Bəs bu – əsgər daş-qalağın altında qalan erməni cəsədinə işarə elədi, – hardan gəlmiş?

– İndi onu bilməliyik. Ola bilsin, təpənin aşağısında bir post da var.

– Mən baxdım. – Sabir dedi. – Ora seyrek meşəlikdi.

– Bəs niyə ordan gəlirdi?

– Bəlkə ora gedirdi? Biz onu qəfil gördük axı. Biz bura çıxanda o da hardansa gəlirdi. – Əsgər xatırlatdı.

– Düz deyir, biz heç bilmədik o hardan çıxdı.

– Göydən peyda olmadı ki: deməli, burdan keçirmiş. İnanmırəm o, bura gəlmək üçün çastdan çıxb. Axı, burda nə var? Niyə gəlsin?

– Aşağıda üst-üstə iki cəbhə qoyub çıxmışıq. – Sabir dedi. – Bura ən yaxın Ağkəndin postudu.

Əsgərlər danışdıqca İbad hər şeyi gözünün qarşısına gətirməyə çalışırdı. Həmin anı yaddaşında, xatirəsində təkrar yaşayırırdı. Üzünü hənirtiyə çevirəndə atı, atın belindən qalxıb onlara boyunan saqqalı əsgəri göründü. Atın başı onlara tərəf idi.

– Onun dalınca gələcəklər. – Sabirin yadına at indi düşdü. – Atı neynədin?

– Dərəyə buraxdım. Ota. Oralarda axtarsınlar. – İbad əsgərlərinə baxdı. – Axtarmağa gəlsinlər. Bir-bir qərargahdan çıxsınlar.

Əsgər onun fikrini dərhal anladı:

– Biz də leşlərini sayaq.

– Hər şey səssiz olmalıdır. Silahsız. Iz də qoymaq olmaz.

İbad başa düşürdü ki, indi o, yubanmadan ən doğru qərarı verməlidir. Onun qərarından təkcə tabeliyində olan əsgərlər deyil, aşağıdakı rayonların, kəndlərin, minlərlə adamın həyatı asılıdır. Özünü minalanmış əraziyə girmiş adam kimi hiss edirdi, növbəti addımı hara atacağını dəqiq bilməliydi.

– İki yolumuz var, – nəhayət, dilləndi, – birinci, gecə çasta girib topları sıradan çıxartmaq. Alınsa, qərargahı partlatmaq. Burda bir şansımız var ki, onlar bizi gözləmir. Heç ağillarına da gətirmirlər ki, bura qədər gəlmüş olaq.

– Yəni, deyirsən qorunma zəifdi?

– Heç yoxdu. Onlar aşağıdakılara arxayındırlar. Burda tikintiyə, yerləşdirməyə məşğuldular.

– Amma bir məsələ var; çıxdular. Arı yuvasıdır. Oyansalar, aşağıdakilar da qalxacaq. Bu mühasirədən çıxa bilmərik. Bizim burda ölməyimiz aşağıya xeyir vermez.

– Bəs ikinci?

– Aşağıdan hücum olmalıdır. Eyvaza, Əbülfətə xəbər vermək lazımdı. Xocavənddən, Qaradağlıdan, hələ Ağdamnan, Füzulidən də eyni vaxtda hücum başlasın. Onda biz buranı vura bilərik. Aşağıdakıların başı özlərinə qarışacaq. Buranı ələ keçirsek, aşağıdakı postlar mühasirədə qalacaq. Bizimkilər qalxana qədər burdan istənilən yeri vurmaq olar. Onda bu mövqe də əlimizdə qalar.

– Yəqin ki, bunun da bir əməması var.

– Var. Gülləmiz bir düşmən çəstini dağıtmışa, o qədər əsgəri öldürməyə çatmaz.

– Onların arxayınlığından istifadə edə bilərik.

– Açıq döyüş.

– Döyüşək.

– İki yoldan birinə qərar verməliyik.

– Mən çasta qayıdaram. – Əsgər əminliklə dedi. – Kağızı Əbülfətə apararam. Húcuma hazır olanda xəbər verərik. Fişəng atarıq. Siz də burdan hərəkətə keçərsiz.

– Məncə də ikinci plan yaxşıdı. Dediñ kimi, bizimkilər bura qədər qalxar. Onda bu toplar, texnika, silah-sursat bizim olar. Xocavənd də, Qaradağlı da, o biri kəndlər də nəfəs alar. Burdan da topların üzünü çevirərik yuxarı.

– Kəndə sən qayıtsan yaxşıdı. – Əlini Sabirin ciyinə qoydu. – Çatan kimi Əbülfətnən Ağdama get. Ləngiməyin. Orda komandirlərə danışın. Húcum planı birlikdə hazırlanınsın. Biz də müşahidə aparaq. Siz ordan, biz burdan, bu postları götürək.

İbad bloknotundan şəkilli səhifəni cirib Sabirə uzatdı.

– Geldiyimiz cığrıdan kənara çıxma.

– Arxayın ol. Fişəngi də mən atacam. – Əminliklə dedi.

– Bircə dənə ratsiya olaydı... axx! – Əsgər təəssüflə əlini dizinə çırpdı. – İndi xəbər verərdik. Axşama da çəsti götürərdik. Bir dənə ratsiya nədir ey, canı çıxır, hökumət tapıb verə bilmir. Amma gör bunların nələri var...

– Darixma, bizim də olar. Get. – İbad əlini Sabirin ciyinə vurdu. Sabir dəstədən ayrıldı.

– Çəsti müşahidə eləmək lazımdı. Aşağıdan da qalxan ola bilər. Hər tərəfi əlimizdə olmalıdır. – İbad təlimat verib hər mövqeyə əsgər göndərdi. – Qərar-gaha mən baxaram. Bir gözünüz bir-birinizi görsün, biri məni. – İbad hərbi hissənin başındakı qayalığa qayıtdı. Seçdiyi yerə çatıb uzandı. Aşağı boylandı.

Bir dəstə əsgər xəndək qazmağa başlamışdı. İki külüng vurur, o birilər bellə torpağı kənarə atırdılar. Sükurlu, çıqqılı torpaq külüng vuranları tez yorladı. İbad o əsgərlərin gecə hallarını düşündü. Əsgərlikdə görmüşdü, belə yorğun əsgərlər axşam düşən kimi hardansa tapdıqları arağı, spirti bir-iki diş sarımsaqla, meyvəylə, konservlə içib, ölü yuxusuna gedirdilər.

Bənnalar hörgüyə başlamışdır. Aşağıda qarışan palçıq vedrələrlə yuxarı qalxırı. Qalaqlanmış çay daşları hasara çevrilirdi. Bir-iki günə məntəqənin üstü örtülecekdi.

İbad hərdən qayaya söykənir, hərbi hissənin ərazisini, topların quruluşunu, məntəqələrin yerini bloknotunda qeyd edir, döyük planını qurmağa çalışırı. Əsgərlərini harada yerləşdirəcəyini müəyyən edirdi. İstəyirdi hər şeydən əvvəl topları yararsız hala salsın. Ölsələr, toplardan atəş açılmasın. Topların pazlı çaxmaq sistemini sıradan çıxarmağı düşünürdü. Əsgərlikdə dərs otağının divarına vurulmuş texnikaların sxemləri arasında D-20 topunu da dəfələrlə görmüşdü. Amma indi bu çətin şəraitdə o, pazlı çaxmaqları necə sıradan çıxaracağını hələ dəqiq bilmirdi. Enli, iri boltları boşaltmağa qayış açarlar tapmaliydi. Açırları tapsa da, bu işin heç də asan olmayacağını da bildirdi. Düşünə-düşünə aşağıya baxırdı. Əsgərlər öz aralarında ucadan danışır, bir-birlərinə söz atırdılar. Hörgüdə çalışan ustaların erməni, xəndək qazan əsgərlərin rus olduğunu anladı İbad. Qulağına çatan səslərdən başa düşürdü ki, onlar Azərbaycan qadınlarından danışırlar. Ruslar onlar üçün çəkdikləri əziyyəti ortaya qoyurdular. Tələb edirdilər ki, yerli araqdan bir balon getirsinlər. Bənna hasarın üstündən ona cavab verirdi. Əmin edirdi ki, spirt də olacaq, özü əkdiyi sarımsaqtan da, hələ qaxaç ətdən də, üstəlik türk qızları da...

UAZ-ın sürücüsü Vasya maşını ortaya çəkmışdı. Şüşələrin şəhini silirdi. Nəm əsgini burub sixa-sixa dedi ki, bənnanın dediyi həmən qızları tez-tez görür. Hamının diqqətini özünə çəkə bilmişdi. İstəyirdilər tek qalmış anasının canına and içsin ki, yalan demir. Vasyanın andına hamı inandı. Vasya deyirdi ki, sizi ora yoldaş Qarçakov apara bilər. Vasya bu işdən də qazanmayı düşünürdü. Çəkinmədən soruşdurdu ki, Qari, neçə verərsən səni Qarçakovun yadına salım? Yolda onunla danışa bilərem.

Qari iki beşlik təklif edən kimi Vasya razılaşdı. Əlində külüng olan oğlan ona etiraz elədi, dedi ki, bu günə qəder tanıldığı ən alçaq adam Vasyadı.

Məntəqədən Qarçakov çıxanda hamı susdu. Vasya ciddi, intizamlı görünüşünə qayıtdı. Maşının qapısını açıb komandırı gözlədi. Vasyanın sözündən əsəbileşən külünglü əsgər çəsarətlənib Qarçakova yaxınlaşdı, hərbi salam verib söz demək üçün icazə istədi. Komandırın icazəsini alan kimi xahiş elədi ki, döyükə, kənd almağa aparmır, heç olmasa əsir qadınları gedib görməyə icazə versin. Qarçakov ona zəhmli baxıb düşünürdü. Adama elə gəlirdi

ki, bu saat əsgəri söyüb qovacaq. Amma birdən-birə müləyimləşdi, işi təhvil verəndən sonra aparacağına söz verdi. Əsgər Vasyanın üzünə orta barmağını göstərdi.

UAZ xoruldaya-xoruldaya həyətdən çıxıb aypara yola girdi. Arxasından qalxan tozanaq getdikcə maşını itirdi.

Qarakəndə çatmışdır. Qadın heykəlinin qarşısındakı meydançada bir neçə UAZ sıralanmışdı.

Vasya maşını saxladı. Aleksandır Qarçakov maşından düşdü. Başını qaldırıb qadın heykəlinə baxdı. Hər dəfə bura gələndə bu heykəli ilk dəfə görürmüş kimi, onda nəsə axtarırdı. Ayaq üstə dayanmış uzun hərbi pləşli gənc qadın əlində ucu aşağı qılınc tutmuşdu. Elə vüqarlı, elə mətin dayanmışdı, adama elə gəlirdi qadın alman faşistlərinin üstünə bir dəstə sovet əsgərini aparanda donub qalıb, tunca çəvrilib, heykəlləşib. Hündürlüyü beş-altı metr olan piramida şəkilli bir otağın üstündən qarşı tərəfə baxırdı. Gözünü qadın heykəlindən çəkmədən dedi ki, Vasya, bu, doğrudan da yaxşı heykəldi. Vasya sadəcə heykələ baxırdı, niyə yaxşıydı, nəyi Qarçakovun bu qədər xoşuna gəlmişdi, anlaya bilmirdi. Qarçakov otağın arxasından on metr qabağa uzanmış barelyefli hasara heyran-heyran baxırdı. Divarda Büyük Vətən müharibəsinin əsgərləri hücum anında donmuşdu. Qarşıda gedən əsgər arxaya qanrlıb əl qumbarası atmağa hazırlaşırırdı. Onun arxasında gələnlər əllərin-dəki avtomati hədəfə tuşlaşmışdır. Hami qadının baxlığı tərəfə gedirdi. Vasya Qarçakovdan soruşdu ki, bu heykəl qadın indi ona nə deyir? Qarçakov indi Vasyanı komandır yox, dayısı kimi danladı. Onun nə qədər kütbaş olduğunu xatırlatdı. İstəyirdi o özü mənə çıxartsın. Dedi, bax gör, qadın hansı tərəfə baxır, qolunu niyə yana açıb, niyə onun baxdığı tərəfə divardakı əsgərlər hücumda keçir? Hədəf nədi? Qarçakovun sualları Vasyanın beynində işıqları yandırırdı. Anlamağa başlamışdı. Qadın heykəli erməni qoşunlarının hücum elədiyi kəndlərə baxırdı. Dağların o tərəfi ermənilərin heykəlləşmiş məqsədləridi. Qarçakov dedi ki, bu heykəl erməni xalqını həmişə o torpaqlara getməyə çağırıb. Aşağıdakılar kimdi? Büyük Vətən müharibəsinin əsgərləri. Söz Vasyaya indi çatdı, hə dedi, böyük vətən, yeni ermənilərin böyük vətəni. Qarçakov əlini onun ciyinə vurub, aralananda dedi ki, Vasya, ermənilərin dali sənin başından yaxşı işləyir.

Ətrafda bir neçə əsgər gözə dəyirdi. Heykəlin altındakı otağın qapısında iki silahlı dayanmışdı. Qarçakovu görən kimi hərbi salam verib, qapını açdılar. Qapının üstündəki divarda doqquzguşəli ulduz şəkilli iri pəncərədən içəri işıq zolağı düşürdü. Ortalıqdakı stolun arxasında oturanların çəkdiyi sıqaret tüstüyü çəvrilib işıq zolağına qarışır, burula-burula pəncərədən uçurdu.

İçəridəki əsgər otaqdan çıxıb qapını çöldən bağlayanda Qarçakov stola yaxınlaşıb başıyla salamlaşdı. Stulu çəkib əyləşdi.

Onun solunda keşiş Mxitar Naqulyan əyləşmişdi, qarşısında Arakel Meletyan, baş tərəfi Monte tutmuşdu. Tüstüsü üçub getmiş sıqaretlərin heyfini ortalıqdakı külqabıya sıxişmiş kötükldən almışdır. Monte dedi ki, türklər atəşkəs istəyir. Danışmağa vertolyotla nümayəndə göndərəcəklər. Onun iki barmağını havada oynatması, şeytani təbəssümü məqsədini aşkarladı. Qarçakov bunun bir oyun olduğunu dərhal anladı. Mxitar da başa düşəndə onu tərifləməyə fürsət tapdı. Onun kimi bir qəhrəmanla bütün erməni xalqının fəxr elədiyini dedi.

Arakel Montedən nə qədər çəkincə də, bu dəfə özündə cəsarət tapıb gələn adamların kim olduğunu soruşdu. Əmin idi ki, onların arasında kimlərisə mütləq tanıyacaq. Monte arxaya yayxanıb Dövlət katibinin, Baş prokurorun,

sabiq daxili işlər nazirinin adlarını sadaladı. Arakel bunun cinayət olduğunu xatırlatdı. İstədi hamı bilsin ki, buna görə bütün dünya erməni xalqını qınayar. Buna terror adı verəcəklər. Barışığa gələn adamlara toxunmaq olmaz. Monte qasalarını düyünləyib ona acıqlı baxdı, dedi ki, siyaset dövlət adamlarının işidi, mən döyüşçüyəm. Arakel sözünün dalını gətirmədi. Bir dəfə gözünün qarşısında bir komandirin sözünə görə gülləni ağızına doldurmuşdu. Bilirdi Montenin xasiyyətini. O yadına düşən kimi səsini kəsdi. Monte Qarçakova o vertolyotları vurmağı tapşırıdı. Koordinatları dedi. Qarçakov məəttəl qalmışdı. Başa düşə bilmirdi ki, rabitə onun əlində ola-ola, Monte bu gizli məlumatı kimdən alıb. Monte təkəbbürləndi ki, erməni xalqı dostcanlıdır. Həmişə hər yerdə bir dostu, qohumu var. Bir də, mən işimi bilən adamam axı. Mxitar tərifləmək fürsətini yenə əldən vermədi. Monastırda ehtiyac olan hər şeyin siyahısını tutub gətirmişdi. Monteni tərifləyə-tərifləyə, dualaya-dualaya onun qarşısına qoydu. Monte Arakelə tapşırıdı ki, ora təcili yardım maşınları göndərsin. Lazım olsa, lap xəstəxanani ora köçürtsün. Arakel istəsə də etiraz eləyə bilmədi.

Yaxınlığa düşən mərmidən hamı diksindi. Mxitar stuldan yixıldı. Arakel əliylə başını tutdu, dürtülməyə yer axtardı. Qarçakovla Monte Melkonyan təmkinlə durub lap uzaqdan uğultuya gələn mərminin hara düşəcəyini təxmin elədilər. Monte bağırıb hamını çölə çağırıdı.

Əsgərlərdən biri qapını açıb təlaşla içəri girdi. Mərmi parka düşdü. Arakel Mxitarı qolundan tutub qaldırdı. Çölə çıxdılar. Yaxınlığa üçüncü mərmi düşəndə otağın pəncərəsinin şüşələri cılıklənib töküldü. Monte əlində ratsiya olan əsgərinə bağırrıdı. Tələb edirdi ki, cavab atəsi açınlar.

Mərmilər bir-birinin dalınca Ağdama uçdu. Göyü qopardıb yerə tökdü. Yeri qaldırıb yerinə çırpdı. Adamlar yerlə göy arasında sıxıldı. Ölən ortaçıda qaldı, fürsət tapan canını qurtardı.

Yarım saatdan sonra hər iki tərəfdə atəş kəsildi. Ağdamın şəkli dəyişdi. Ağ damlı imarətlərin, hündür evlərin yerində xarabalıq qaldı. Yanıb-yaxılan evlərin alovu, tüstüsü təpəsindən çıxdı. Maşınlar qospitallara yaralı, məscidlərə meyid daşıdı. Ara sakitleşəndə yenə hər şey öz qaydasına düşdü. Məsciddəki ağaşmanın, vay-şivənin səsi, qospitalın palatalarındaki yaralı iniltiləri, dəhlizlərdəki, həyətlərdəki adamların yalvarışları, duaları bazara gəlib çatmırkıdı. Piştaxta arxasında oturan hər ağızdan bir səda gəlirdi. Kimi öz malını tərifləyirdi, kimi malı ucuz satdığına görə qonşusuyla dalaşındı, kimi də dövləti lənətləyirdi. Hər şeyin günahını onda görüb, yanındakılara göstərir, işgal olunmuş torpaqları geri qaytarmanın yolunu izah edirdi.

– Nə Laçın dəhlizi ey?! Onlara qoyn qığı da vermək olmaz. O dağların altına bomba qoy partlasın, dəhliz bağlansın. Görüm ermənilər bu tərəfə necə gəlir.

– O da olmaz axı. İrəvan kimindi? Bizim. Göycə? Bizim. Əl çəkmək olmaz. Oraları da geri qaytarmaq lazımdı. Bir də ki, bu müharibə oyundu ey, oyun. Ara yerdə xalqın balası qırılır. Oğlum deyir, ata, kəndləri ala-alə gedirik, arxamızda nə qədər şəhid qoymuşuq, bir də əmr gəlir ki, qayıdın. İmkan versələr, Allahverdinin, Şirinin uşaqları bir gündə İrevanda oturarlar. Rayona giririk, xəbər gəlir ki, çıxın. Arxadan kömək gəlmir, uşaqlar qalır mühasirədə...

– Stol davası, vəzifə davası.

– Erməni kimdi bizim qabağımızda? Ömür boyu araq, turşu gətirib bizdən pendir, yağı aparıblar.

– Hamisini eləyən yuxarıda oturanlardı.

– Ordu var, ay kişi, hanı ordu? Hamısı iynə vuran, ot çəkən uşaqlardı. Başları pozulub. Hanı o rus ordu? Elə olmalıdır ey. Yoxsa, kim əlinə silah alır, komandir olur.

– Bacanağımın maşını əlindən alıblar. Deyir, əsgər əl elədi, saxladım, içində də arvad-uşaq, avtomati üstümə çəkdi, dedi, düşməsən, güləni qarnına dolduraram. Onlar da düşüb. Düşməsin? Arvad-uşaq qalib yerdə. Neynəsin? Gədələr də sürüb gediblər.

– Srağagün buranı vuranda biz çıxmadiq. Qonşum bir az imkanlı adamdı. Onlar getmişdi. Girib evin süpürüb apardılar. Qorxu-hürkü də yoxdu bu oğrışlarda, göydən bomba töküller, bunlar maşını verib həyətə, yiğir. Bizim arxa pəncərədən baxanda onun həyəti görünür. Səs çıxarmağa da qorxdum. Gəlib hamımızı avtomatın ağızına verərdilər. Niyə? Görmüşük. Şahidik. Kirimişcə qaldıq.

Bazarın ortasında cəxnaşma düşdü. Qadınlar qışqırır, qarğış edir, kişilər söyür, itələşirdilər. Ortalıqla gələn bir dəstə əsgər əlinə gələni piştaxtalardan götürdü. Saticıların bəziləri üstünə çəkilən avtomatın qarşısında dilini udur, elecə nifrətlə baxırdı, bəziləri də əsgərlərin var-yoxuna, anasına, bacısına ağızdolusu söyürdü. Sonra da əsgər çəkməsinin zərbəsindən qıvrıla-qıvrıla yerdə qalırdı.

– Hardan, hansı cəhənnəmdən gəlib bu biqeyrət uşağı? Bizi gör kimlər qoruyur? Ermənidə də elə bunlar. Erməni nətəhər olur?

Əsgərlər bazarın ortasından keçirdilər:

– Hamınız bizə borclusuz, sizin dalınızı biz qoruyuruq. Burda pul qazanırsız, biz orda gulləbaranın altındayıq. Siz malınızı qiymırsız, biz canımızı veririk. Hamınız bizə borclusuz. – Əsgər bağırdıqca ağızının qıraqı köpüklənirdi. Boğazının damarı şışıldı.

Hərə öz başının hayındaydı; deyirdi məndən uzaq olsun. Təki, bu bəla topası cəhənnəm olub getsin. Göydən bomba töküldən qaçmayanlar bu beş-altı əsgər bazarın başından girəndə mallarını da yiğib aradan çıxırdı.

Çox vaxt bazarın yaşılı milisi onları uzaqdan görəndə özünü çayxanaya verib, arxası pəncərəyə otururdu. İki-üç çaynik boşaldırdı. Ara sakitləşəndə çayxanadan kəmərini darta-darta çıxbı, ortalıqda özünü göstərir, əlini belinə qoyub cərgələrin arasında gəzişirdi. İndi də elə oldu.

Əsgərlər bazardan çıxbı pavilyonun qarşısında dayanıb dərdləşən adamlar onları görəndə kənara çəkildilər. Hərə gözünü bir tərəfə qaçırdı. Göz-gözə gəlməyin bəlasını iki gün əvvəl görmüşdülər. Baxışmağa görə mübahisə düşmüşdü, cavan oğlan pavilyonun pilləkənində qalmışdı.

İçəridəki stolların əksəriyyəti tutulmuşdu. Yeyib-içirdilər. Kəndlərdən alverə gələnlər, avtobus sürücüləri, bazarın işçiləri, boş-bekar adamlar, xəlvəti iş quranlar içərini doldurmuşdular. Hamı bilirdi ki, bu pavilyonda ağılna gələn hər şeyi taparsan. Əsas odur ki, istədiyini kimdən alacağını biləsən.

Əsgərlər içəri girib ortalığa göz gəzdirdilər. Həmişə oturduqları yerdə kənddən gəlmış bir neçə adam oturmuşdu. İştahla yeyirdilər. Əsgərlər stola yaxınlaşıb onların başlarında durdular.

– Qalxın! – Komandir astadan dedi.

Hamının ağızında loxması böyüdü.

– Niyə? Oturmuşuq də. Görmüsən çörək yeyirik? – Orta yaşılı kişi bozardı.

Pavilyonun administratoru özünü yetirdi. Təlaşını içində gizləmişdi.

– Gəlin kabinetə... – gülümşeyib aranı yumşaltmağa çalışdı.

– Deməmişəm mənim yerimi boş saxla?

– İndi gedirlər. Avtobusları on beş-iyirmi dəqiqəyə çıxır. Gəlin, kabinetə gedək.

– Mənim bu pavilyonda stolum həmişə boş qalmalıdır. – Bağırdı.

Həmi həyəcanla gözləyirdi, çəngəllər, qaşıqlar əllərdə qalmışdı, loxmalar ağır-ağır çeynənirdi. Bəziləri aradan çıxmak üçün fürsət axtarırdılar.

Əsgərin ikisi stolun ayağından, başından tutub oturanların qarşısından götürdü, bir-iki addım arxada əyib üstündəkiləri yerə tökdü. Stolu yerinə qoydular.

– Durun gedin orda yeyin. – Komandir təpiklə stula vurdu. O birilər avtomatın qoruyucusunu baş barmaqlarıyla endirib, çaxmağı çəkdi.

Administrator dil tökürdü, xahiş edirdi ki, qan tökülməsin. Bir tərəfdən də stula yapmış adamları qaldırmağa çalışırdı.

– Durun, durun. Yediz. Avtobusunuz çıxır. Gedin.

Xadimələr süpürgə-xəkəndaz gətirib yeri təmizlədilər.

– Təzə bir şey var? – Komandir soruşdu. – Uşaqlar yorğundu.

– Var, var. – Administrator bir az arxayınlasdı. Əliylə xadimələrə işaret etdi ki, tez yiğsnıllar ortalığı. – Gəlin, yuxarı gedək. Bayaqdan deyirəm kabinetə gedək. Mən bilirəm də qaqlarımı nə lazımdı.

Administratorun dalınca yuxarı qalxdılar. Bəzi kabinetlərdən sərəxos səslər gəldi. Açıarı çıxarıb qapını açdı, əsgərlər içəri girib divanlara yayxandılar.

– Mənə bax, Elxan, – komandir bütün ciddiyyətini, sərtliyini gözlərində göstərməyə çalışdı. – Şortu-mortu gətirmə burası...

Elxan onun sözünü kəsdi:

– Yox, yox, qadan alım, deyirəm təzədir. Üçü var. Beş dəqiqə gözlə, gəlirəm.

– Yeməyə-içməyə də bir şey gətir. Manqaldan! – Komandir onun dalınca əmr elədi.

Silahları divana söykəmişdilər, kəmərləri papaqların içinde kənara qoymuşdular. Komandir kitelini çıxarmışdı. Əsgərlər batinkalarının çalın-çarpaz bağını qarماq şəklində tutduqları işaret barmaqlarıyla dartib boşaldırdı. Partlamış kimyəvi bomba kimi iylənmiş corab iyi içərini bir anda büründü.

Sağ tərəfdəki iri pəncərədən məscidin minarələri görünürdü. Aşağıda yuyulub, qüsullanın olulərin ruhları göyərçinləre çevrilib məscidin o aq dəmirli damına qonurdular. Bəziləri bir-birlərini tanır, ətrafına dönüb başlarını yırğalaya-yırğalaya quruldaşır, bəziləri də havaya atılıb, hirsli-hirsli qanad çalır, oturanları harasa çağırır, yenidən dama qonurdu.

Ruporlardan qəfil yayılan əzan səsindən göyərçinlər perikib, hərəsi bir tərəfə suzdü. Bir dəstə yaxınlıqdakı dolama pilləkənli ücmərtəbəli çay evinin damına, sürəhisi tərəf uçdu. Bəziləri pavilyonun başında dövrə vururdu. Bir qara quyuqlusu gəlib iri pəncərənin qarşısına qondu. İçəridən gələn səsküydən əsəbiləşirmiş kimi, yerində dövrə vurur, qanadlarını şüşəyə çırır, otağa baxırı.

Ofisiant oğlan sinidə gətirdiklərini stola düzürdü. Əsgərlərdən biri onu tələsdirdi:

– Kababçına denən, birinci buranı versin. Yoxsa, gəlib onun özünü şişə keçirdərəm.

O, çıxan kimi administrator üç qadınla içəri girdi. Gördüyü işin qürurunu təbəssümüylə göstərdi:

– Necədi? – Qapını arxasında örtdü.

Qadınların uzun ətəkli paltarları mövsümə görə nazik idi, həyəcan, soyuq onların qanlarına süzülmüşdü. Əlləri, çənələri titrəyirdi. İki təxminən eyni yaşda cavan gəlin idi. Üçüncü əməlli-başlı bəzənmişdi. Gözlərinin altını-üstünü boyamışdı, dodaqları çıçırrırdı. Əynindəki paltarın yaxası döşlərinin arasını göstərəcək qədər açıq idi. Ətli baldırıları diqqət çekirdi; gəlinlərdən fərqli olaraq daha rahat, daha gülerüz, gəlişindən məmənun idi. Hətta komandirin gözünə girməyə çalışırdı. İstəyirdi o, şəhvətli gözlərini erməni qızından çekib ona yönəltsin, onu seçsin.

Komandır qurbanlıq qoyuna baxırmış kimi, durub gəlinlərə yaxınlaşdı. Onların sinəsinə, yanbızına əl atdı. Gəlinlər diksini geri çekildilər.

– Sakit. Durun yerinizdə. – Administrator quldar hökmüylə bağırdı. Komandirə irişdi. – Təzədirələr. – Başını aşağı dikib titrəyən qızın çənəsinə yumruğunu qoyub qaldırdı. Onun üzünə dağılmış saçı bir az yanlara ayrılib üzünü göstərdi. Döyüldüyü dodağının qurumuş qanından bəlliyydi. – Erməni qızıdı. Mayranuş! Bu, delikatesdi.

Komandır nadir inci tapmış zərgər təbəssümüylə Mayranuşu aşağıdan yuxarı süzdü, qolundan qəfil tutub sərt çevirdi. Mayranuş səntirləyib üzü divara dayandı. Komandır onun arxasına enli əliylə şapalaq vurub güldü.

– Bu mənim... – Mayranuşu qolundan tutub özünə təref çevirəndə üzünə qəfil sıçrayan tüpürçəkdən diksindi. Mayranuşun baxışlarındakı qəzəbqarışığı nifrət komandirin gözlərinə batdı.

Komandirin şapalağı qulağına yapışanda, Mayranuş halsiz bədənini saxlaya bilmədi.

– Hə, bax, bu maraqlıdı. – Komandır dedi. – Xoşlayıram də erməni qızlarını. Bunlardan ötrü həmişə Xankəndinə gedirdik – Administratora baxdı. – Hardandır?

– Bir yaxşı oğlan Bakıdan gətirib. Deyib, nə vaxt sözünə baxmadı, gülləni çax başına, at tualetə. Bu Səbişdi, mənim ürəyimdi. Burda çoxdandı. Bunu da özüm tapmışam. Küçələrdə yatırdı. İsti yerə gətirdim. Arxa-dayaq oluram.

Əsgərlər gəlinlərin gah saçına əl atıldılar, gah sinəsinə, gah da budunu sıxırlılar.

– Hə, yaxşı, bölüşək. Qan beynimə vurub. Dözə bilmirəm. – Əsgərin biri qolunu gəlinin boynuna saldı. Gəlin başını güclə onun qolunun altından çıxartdı.

– Buraxın məni. – Qorxudan dodaqları əsən gəlinin səsindəki yalvarışı heç kim hiss eləmədi. – Qurban olum, buraxın. Mənə toxunmayın...

– Bəs niyə gəlmisən?

– Sən fikir vermə. – Administrator komandirə dedi. – Özbaşına deyillər. İşinizdə olun.

Səbiş gülümsünərək komandirə girişdi:

– Sən, deyəsən, donuz əti xoşlaysırsan. Gəl, ağızına ceyran əti dəysin.

– Bu ermənidə ey, bunda qısaş var, bunda müharibə var, döyüş var, əsirlikdə olanların hayfi var. Hələ dədəsinin, qardaşının qeyrəti... Başa düşdün? Səndə nə var?

– Qeyrətiniz olsun. Onda məni buraxın. Sizin tayalarınız orda qadınların namusun-qeyrətin qoruyur... orda döyüşür... buraxın...

– Yum ağızını. – Əsgərin qəfil bağırtısından gəlin duruxdu. – Biz neynirik? Kef çəkirik? Biz də döyüşürük də... Deyirsən neyniyək indi, dincəlməyək? – Əliylə sinəsini şappıldatdı. – Mən bu boyda canımı verirəm, sən bir şəftelinin

söhbətin eləyirsən? Beş-on dəqiqə əylənək, kefimizi açaq də. Burda nə var ki... səsini atmışan başına. Məni masaj elə!

Gəlin çarəsizliyini anlayanda, gözünün yaşını saxlaya bilmədi. Administratöra yalvardı:

– Borcumu qaytaracam. Anamın, atamın ruhuna and olsun, qaytaracam. İşləyib verəcəm. Qurban olum, burax gedim.

– İşlə də. Bu da iş. Pavilyonda ye, iç, isti yerdə qal. Bundan yaxşı iş yeri harda var? Camaat çadırında açıdan, soyuqdan qırılır ey. Bit-sirkə basıb. Mən sənə isti yer, yemək verirəm. – Üzünü əsgərlərə tutdu. – İşinizdə olun. – Otaqdan çıxıb arxasında qapını örtəndə, gəlinlər düşmənə əsir düşdüklərini hiss elədilər.

Mayranuş tələyə düşmüş ahu kimi çırpınsa da, komandirin əlindən qaçmağa fürsət tapmadı:

– Muğanlıya getməliyəm. Yalvarıram, buraxın məni....

Komandir Mayranuşu divanın küncünə qışnamışdı. Əliyə onun saçlarını kənarada daraqlamağa çalışırdı, Mayranuş imkan vermirdi. Pişik kimi cəld əl atır, iyrənirmiş kimi, onun əline vurur, itələyir, çırpınb əlindən çıxmaq istəyirdi.

Ofisiant əlində siniylə içəri girdi. Onları görəndə əvvəl duruxdu. Kresloda iki əsgərin bir gəlinin üstünə vəhşi heyvan kimi düşdүүünü görəndə üzünün ifadəsi dəyişdi. Komandirə baxdı. O, hələ də siçanıyla oynayan pişik kimiyydi.

Oğlan divara söykənmiş avtomati götürdüyüni, çaxmağı çəkib əsgərləri güllələdiyini gözünün qabağına getirdi. Gətirdiklərini stola tez-tələsik qoyub, bir də gözaltı avtomata baxıb, çıxdı.

Komandir Mayranuşun qolundan tutub qaldırdı. Pəncərənin qarşısına gətirib qolunu arxaya buraraq başını qabağa əydi. Mayranuşun üzü şüşəyə yapışdı. Hörümçək torunda pərvanə kimi çapaladıqca yorulurdu. Komandirin şilləsi, qapazı onu haldan salırdı.

Ofisiant içəri girib butulkaları, stekanları qoyub dikəldi, istədi bir addım atıb avtomati götürüsün, gördü əsgərlər onu görəcək, pərt halda çölə çıxdı.

Administrator onu pilləkənin başında görəndə haylayıb çağırıldı. Pavilyona təzəcə girib stolda üz-üzə oturan Əbülfətlə Sabiri göstərib dedi:

– Apar ora. – İçində iki stekanla çaynik olan sinini onun qucağına basdı. Özünü bir az toparlamış ofisiant sinini alıb aparmağa məcbur oldu.

Sinini bir əlində saxlayıb, isti çaynikin altını stolun ortasına çırpdı. Başını qaldırib hərbə geyimdə olan müşərilərin üzünə baxmadı. Əbülfətlə Sabirin ona maraqla, təəccübə göz qoyduğunu hiss etmirdi. Oğlan sinini stola boşaldıb yuxarı qaçmağa çan atırdı. Cəsarəti onu ayaqlandırmışdı.

Sabir getmək istəyən ofisiantın qolundan tutdu, müləyim tərzdə:

– Dostum, – dedi. Onun qolunu buraxdı. – Bakıya zəng eləmək istəyirəm. Telefon bu yaxınlarda harda var?

Ofisiantın üzünün pərtliyi, acığı özü də hiss eləmədən dağıldı. İndi əvvəl Sabirə, sonra da enli, qara bögli Əbülfətlə baxdı. Heç biri ona tanış gəlmirdi.

– Burda, – əliylə istiqaməti göstərdi. – Burdan çıxırsan bir az qabağa gedirsən poçt var. Orda.

– Sağ ol. – Oğlan gedəndə Sabir üzünü Əbülfətlə tutdu. – İcazə olar, komandir? Uşaqlardan xəbərim yoxdu. Görüm Bakıya çatıblar...

– Hə. Çay iç, get.

– Bu saat gəlirəm... – Sabir durdu. Ailəsiylə görüşə gedirmiş kimi, həyəcanla pavilyondan çıxdı, pillələri iki-iki düşəndə yuxarı sevincək qalxan kişi onun ciyinə vurdu. Heç biri məhəl qoymadı. Kişi gəldiyi sevinclə pavilyonun qapısında dayanıb əllərini qaldırdı:

– Bizimkilər Əsgəranı dağdırıb. Uraa! Beş kəndimizi qaytarıblar.

Stollardan qalxan sevinc, alqış səsləri pavilyonu bir anda bürüdü. Hamının alnının qırışığı açıldı.

– Allahverdinin, Şirinin uşaqları giriblər Əsgərana.

Stollardan əsgərlərin sağlığına badələr qalxdı.

– Ə, axı, vazgen kimdir ki, bizim torpağı ala... Bizim elə oğullarımız var, əliyalın gedib İrəvanı yandırar.

– Qurban olum əsgərlərimizə. Allahın əli onların küreyində olsun.

Əbülfət əliylə işarə edərək kişini stola çağırırdı. Kişinin gözlərindəki sevinc şamın işığı kimi titrəyirdi.

– Ölen-itən çox olub, bilmirsən?

– Sən məndən yaxşı bilərsən, komandır. Bize sən xəbər verməlisən.

Əbülfət kişinin kinayəsini hiss elədi. Özünü bir anlıq qarşısındaki orta yaşlı, saqqallı kişinin yerinə qoydu. Səngərdə döyüş getdiyi, ağdamlıların hücumu keçidləri vaxtda, bir komandırın pavilyonda arın-arxayı oturub çaylaması təəccübülu idi. Pavilyona şad xəbər gətirib, hamının keyfini açan, əhvalını oyadan kişiye izahat verməyi özünə borc bildi.

– Xocavənddən indi gəlmmişik. Orda batalyon komandiriyyəm...

– Ay xoş gəlmisiniz, komandır. – Kişinin eyni açıldı. – Gedək bize, qonağım olun.

– Sağ ol, kişi, bir az işim var şəhərdə. – Əbülfət onun qarşısındaki stekana çay süzdü.

– Bazardan nə almaq istəsən de, bu qaqqan kömək eləsin. – Kənardakılardan ehtiyat edirmiş kimi, səsini qısıb boğazını Əbülfətə uzatdı. – Nə istəsən, taparam.

– Nə istəsəm? – Əbülfət məqsədli şəkildə sual verdi.

Kişi özündən razı haldə arxaya yayxandı.

– Komandır, mən ağdamlyam ey, qadan alım, Şuşada itirdiyin sancağı burda tapıb verərəm.

Əbülfət istədi kişini bu özündənrazılığa görə pərt eləsin:

– Rabitə maşını lazımdı. – Dedi. – Görmüsən o maşından?

Kişi gülümsədi:

– Kamazda istəyirsən, Uralda?

Əbülfət duruxdu. Kamazda olan rabitə texnikasıyla Uralda olan cihazların fərqini soruşmağa dili gəlmədi. Fikirləşdi ki, kişi özünü sindirməməq üçün yəqin belə deyir.

– Uralda.

– Neçəsini?

Əbülfət geriyə yol olmadığını anladı. Stekandan çayı iri qurtumla içən kişiyə diqqətlə baxıb məqsədini gözündən oxumaq istədi. Onun gözlərində hələ də şam işığı əsirdi.

– Birini.

– Taparam axşama qədər. Sizdə o maşından başı çıxan var?

Əbülfət özünü dolaşdırduğunu anladı. Bilmirdi nə cavab versin. Yalan demək istəmirdi, düzünü deməyə də çəkinirdi.

– Maşın olsun ki, öyrənsinlər də...

– Rusları da içində istəyirsən?

– Yox, ruslara etibar eləmirəm. Nə bilim nə eşidib, mənə nə deyəcək. Bəlkə elə mənim xəbərimi ermənilərə ötürdü. İlənin qarasına da, sarısına da lənət.

– Pul gətirmisən? – Qabağa əyilib piçiltıyla soruşdu, – Dollarnan satılır.

– Dollar? – Təəccübləndi. – Yox. Bizdə dollar hardandı?

– Yaxşı, ona da kömək eləyərəm. Bazarda adam var, dollar satır. Dolları alıb gedərik maşını götürməyə.

Əbülfət çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Bilmədi qarşısındaki adam onu ələ salır, ya düz deyir. “Məni hərifləmək istəyir, deyir görüm komandirin üstündə pul varsa, axşam bir yerə çəkim, əlindən alım. Maşın, özü də o boyda Ural”. Əbülfət qarşısındaki adamın kələyini anlamış kimi, fikirli-fikirli gülümsədi.

– Maşın bizim çasta çatanda pulunu sayıb verərəm. – Əbülfət kişiyə hərif olmadığını hiss etdirməyə çalışdı.

– Adın nədi, komandır?

– Əbülfət.

Barmağıyla sinəsinə döyəclədi:

– Buralarda Cəbi deyirlər. Bəs demirsən, Əbülfət komandır, dollar yoxdu?

– Səhvini tutmuş kimi soruşdu.- Dollar bazarda bircə adamdadı.

Əbülfət əmin idi ki, bu alver ələ stolda qalacaq, boş-boşuna söz güləşdirirlər. İki qumarbaz kimi sözü pul yerinə ortaya atıb bir-birlərini qorxutmağa çalışırlar. Odur ki, geri çəkilmədi.

– Sən də gedərsən. Dollarnan neçə eləyir, verərəm. Sən də o manatı bazarda dollara çevirib maşını satana verərsən. Üstündə sənə də xeyir qalar. Beş-üç də sən qazanarsan. Zəhmət haqqın olar.

Təklif kişini qane elədi. Məmnun halda baxıb başıyla razılıq verdi. Stəkanı nəlbəkiyə qoydu:

– Axşam ələ burda görüşək. Maşının qiymətini deyərəm. İstəyirsən indi gedək, dollar məsələsini də danışaq. Razılaşandan sonra maşını sürüb gedərik çasta. Pulu verərsən, mən də gətirib dollar alaram, verərəm maşının pulunu. – Kişi qəsdən hər şeyi izahlı dəqiqləşdirdi.

– Mən razi, Cəbi kişi. – Əbülfət onun uzanmış əlini sıxdı. – Sən get danış. Mən yoldaş gözləyirem.

– Deməli, burda... Yeddi də, səkkiz də...

Kişi durub tələm-tələsik pavilyondan çıxdı.

Əbülfət hələ də Cəbi kişinin əsil niyyətini anlaya bilməmişdi. Hərbi maşının yağı-pendir kimi belə asanlıqla tapılıb, satılmağına inanmırıdı. Əmin idi ki, kişi ələ bu gedən getdi, bu gün bir də bura qayitmaz.

Saatına baxdı. Cibindən pul çıxarıb çaynikin altına qoyub paviliyondan çıxdı. Pilləkənin başında dayanıb barıt qoxulu havanı bir-iki dəfə ciyərlərinə çəkdi. Ətrafa baxdı. Hamı mühabibədən xəbərsiz kimi, öz işində-güçündəydi. Dalda duran milislər avtobusdan düşən cavan kənd uşaqlarını, döyüşə yararlı birini görən kimi qolunu qamarlayırdı. Nə qədər çırpınsa da, qolu zorlu milislerin əlindən yaxa qurtara bilmirdilər. Avtomatın lüləsini böyürlərində, bellərində hiss eləyəndə, təslim olurdular. Taxta kuzalı maşına öz xoşlarıyla dırmaşırdılar.

– Bu saat bizə əsgər lazımdı. Siz də ortaçıda it döyürsüz. Gedin də, bu torpaq sizin deyil? Gedin siz də əlinizə silah alın, döyüşün. Qeyrətiniz yoxdu? Kişi döyülsüz? – Hərbi geyimli orta yaşılı, dolu bədənli komandır maşında çəresiz oturmuş adamlara baxındı. – Orda döyüşənlərdən nəyiniz artıqdı? Niyə qaçıb gizlənirsiz? Ə, heç kişiliyiniz-zadınız yoxdu? Odey, erməni gəlib ey, qulağımızın dibindədi. Gedin qoymayın də... Kəndlərimizi əlimizdən alıblar, camaat nə vəziyyətdədi. Millət orda qırılır... Ə, heç vicdanınız yoxdu?

Maşında oturanların səsi çıxmırıldı. Milislərin qomarlayıb tutduqları cavan bir oğlan çırpınırdı:

– Atama, anama xəbər eləyim gedim də... Buraxın, onlara deyim... Axtaracaqlar axı. Atam xəstədi. Vallah, axtaracaqlar. Heç olmasa deyim, sonra gedim də...

– Ə, az danış, qalx maşına. Çix!

Gözdən yayınınlar özlerini bazara verirdi, qaçıb pavilyona gəlirdi. Pilləkənin başında Əbülfəti görəndə yolunu dəyişib qaçanlar da olurdu. Əbülfət perikmiş cavanların yolundan pilləkənin qırğına çəkildi. Aşağıda bir dəstə yeniyetmə toplaşmışdı. Əllərindəki paçevniki daşın üstünə qoyub çəkicə qırmağa çalışırdılar.

Əbülfətin onlara maraqla baxdığını görən təkayaqlı dilənçi kişi gülümüşündü:

– Yeniyetmələrdən ibarət raqatqaçılardır. – Əbülfətə dedi. – Bircə onu bilirəm ki, bu uşaqların əli silah tutanda bizim qanımız yerdə qalmayacaq. Bu uşaqlar hər gün ova çıxır. Bilirsən nə atırlar? Dey o paçevniklərin şarikini. Biz uşaq olanda belə şeylər ağlımiza gəlməzdi. Müharibə yetişdirir bunları. Bir gün eşitsən ki, sovet əsgərləri burdan başlarını tutub qaçıblar, bil ki, bu uşaqlar qovub onları.

– Olmaz axı. Onlar da gülə atsa, nətər olar? Onsuz da hərəsi bir ağa qulluq edir.

– Bu uşaqların qorxu-hürkü hissi çoxdan ölüb; ataları, qardaşları şəhid olanda. Biz uşaq vaxtı meyit görməzdik. Kənddə ayda, ildə bir yaddan çıxmış qoca ölürdi. Uşaqları yaxına buraxmazdılar. Babam öləndə məni qonşuya göndərmişdilər. Mən də ölü görmək istəyirdim. Nə qədər bəhanə eləsəm də, çölə buraxmadılar məni. O dərmanların üstünə yazılır ey, “uşaqların əli çatmayan yerə qoyun”. Biz indi meyitləri uşaqların əli çatmayan o yerə qoya bilmirik. Ta o yerlər də dolub.

Əbülfət içini çekdi, başıyla təsdiqlədi. Sabirin gəldiyini görüb, kişinin qabağındakı qaba manatlıq qoyub aşağı düşdü.

Kefsiz görünürdü. Qarayanız adam bir az da qaralmışdı. Dərinə düşmüş gözləri çareşiz baxırdı.

– Noldu?

– Gəlməyib deyir. İki gündü gediblər. Görən harda olar bunlar? Çoxdan çatmalıydılar axı...

– Narahat olma. Qonşuya göndərmisən, yəqin elə bir yerdədilər də.

Sabir nə cavab verəcəyini bilmirdi. Əbülfətin sözləri ona təsəlli verəcək qədər deyildi. Arxayınlışmağa bir səbəb tapmırı.

Bunu Əbülfət də hiss etdi:

– Bu işləri yoluna qoyaq, İbad qayıtsın, sən uşaqların dalınca gedərsən. Bir-iki gün də qalib qayıdarsan. – dedi.

– Sağ ol, komandir. Sizi burda qoyub qalmağa səbrim çatmaz... Sarı taksilərdən birinin arxa qapılarını açıb əyləşdilər. Pavilyondan gələn avtomat səsi, qəfil qalxan hay-kük dalgası gedən maşına çatmadı. Pəncərədən baxan Sabirin gözündə şəhər mənzərələri tez-tez dəyişirdi. Mərmiyə tuş gəlmış ölü evlər, yaralı binalar, hasarlarda ürkək-ürkək boylanan pəncərələr, bağıri dəlmə-deşik divarlar, həvəslə suvaq vuran ustalar, həyəcanla şütyən təcili yardım məşinləri, bəzi küçələrin tinində arın-axmayıň toplaşib danışan adamlar, oynasaq uşaqlar... Uşaqlar Sabirə oğlunu xatırlatdı; Azərin axırıncı dəfə gördüyü məyus siması, kövrək baxışları gəlib gözünün qarşısında durdu. Oğlu ona baxırdı. İndi Sabir o baxışların səsini eşidirdi: “Ata, bizi tək qoyma. Ata, yanında qalaq. Ata, sənsiz Bakıya necə gedək? Axı, sən həmişə deyirdin ki, mənim getmədiyim yerdə sizin də bir işiniz yoxdur.” Sabir oğlunun çənəsin-

dən qaldırıb onun titrəyən qaşlarının altında doluxsunmuş gözlərinə baxırdı. O gözlər getdikcə böyüdü, böyüdü, qapqara gözləri tunelə çevrildi. Tunel sürtələ onun üzündən keçirdi. Tunelin başında Mayranuş dayanmışdı. Həmişə onu pilləkənin başında durub gözlədiyi kimi durmuşdu. Sabirin həyətdən səsi gələn kimi Mayranuş qucağına qızını alıb pilləkənin başında dayanırdı. Sabir evin dəmir qapısını açan kimi onları dəhlizdə, pilləkənin başında görürdü. Haradan, nə vaxt evinə qayıtsa, Mayranuş onu, uzaq səfərdən qayılmış kimi, sevincək qarşılıyırıldı. İstəyirdi, qapıdan girəndə Sabir ailəsinə qayıtdığını hiss eləsin. Çöldə, işdə yaşıdagı hər şeyi qapıdan girən kimi unutsun. Unudurdu da. Pillələri qalxıb əvvəl Mayranuşun dodağından öpürdü, sonra da qızının başını, süd qoxulu yanaqlarını, buxağının ətrini ciyərlərinə çəkirdi.

Sabirin burnuna qızının ətri gəldi, dodaqlarında qızının dərisini, istiliyini hiss elədi. Gözünü açdı, Mayranuşla burun-buruna dayandı. Onun dodaqlarından öpdü. Mayranuşun yanağındakı qəmzə onun üzünə sehirlə bir gözəllik verirdi. Bəlkə də tələbə vaxtı elə bu gözəllik Sabiri ovsunlamışdı. Mayranuşu ilk gördüyü gün onun yanağındakı həmin qəmzə quyusuna düşmüşdü.

Maşının təkəri yolun qəmzəsinə düşəndə üçü də yerində atılıb-düşdü. Sabirin gözündəki təbəssümlü şəkillər sovrulub getdi. Yanağına gözünün yaşı süzüldü. Əlini üzünə aparıb, hiss etdirmədən sildi. Özünü toparladı. Gözünün qıraqıyla komandırə baxdı. O, etrafa göz gəzdirirdi. Nəyisə görməyə, tapmağa çalışırdı. Sürücü bayaqdan bəri susmamışdı. Hər şeydən danışındı.

Əbülfət qərara gəlib fikrini Sabirə bildirdi:

– Hərəsinin çəsti bir yerdədi, biz bir-bir oraları gəzsək, günümüz yolda keçər. İbad da, uşaqlar da o təpədə çox çətin vəziyyətdədir. Gərək hücum gecikməsin.

– Bunların milisində də, komandırlarından də ratsiya var... Axşama qədər ibadın planı hamiya çatdırılar. – Sabir əminliklə dedi.

Taksi kəsmə yoldan milis idarəsinin qarşısına çıxdı. Sürücü Əbülfətdən aldığı üçlüyü öpüb alnına vurdu, "siftədi" dedi.

Əbülfətlə Sabir binaya girəndə həyətə iki milis maşını gəldi. Milislər maşından tələm-tələsik düşüb arxa qapıdan pavilyondakı ofisiantı düşürtdüler. Qolları arxadan bağlıydı. Səbişlə Mayranuşu da maşından düşürüb binaya apardılar. Mayranuşun başı aşağı olduğundan saçları üzünə dağılmışdı. Halsiz görünürdü. Ayaqlarını sürüyürdü. Sayıqlayırılmış kimi, hərdən iniltisi eşidi-

lirdi:

– Azər... Azər...

Səbişin səsi dəhlizi başına götürmüştü. Ağlayır, yalvarır, arxaya dartınırdı. Milislər onları çəkə-çəkə, söyə-söyə təcridxanaya gətirdilər. Dəmir barmaqlı qapıdan içəri itələdilər. Hərəsi bir tərəfə səndələdi. Mayranuş yixıldı.

Milis qapını bağlayıb yuxarı qalxdı. Rəisin qapısını döyüb içəri girdi. Əbülfətlə Sabir onun qarşısında üz-üzə oturmuşdu. Qapı açılanda, ikisi də gələnə baxdı.

– Nə səs-küydü?

– Pavilyonda ofisiant oğlan dörd əsgəri öldürüb. İçəridə sürüklər də olub. Onları da gətirdik.

– Dörd əsgəri bir ofisiant öldürə bilibse, ta denən onlar matışkalardı də. Niyə öldürüb?

– Qeyrətinə toxunub. – Milis kinayəyle gülmüşədi. – Avtomat variymış içəridə, götürüb...

– Kimin uşaqlarıdır?

– Hələ bilmirik.

– İzahat al. Sonra danışarıq. – Rəis əlini yelləyərək ona çıxmasını işaret etədi. Üzünü Əbülfətə tutub yarımcıq qalmış sözünə davam elədi. – Bir kəşfiyyatçının o dağa gedib, elə bir mövqe tutması aqlasığmazdı. Nədi, qardaşın qurd ürəyi yeyib? – Rəis şəkilli vərəqə baxdı. – Dəqiq bilirsən ki indi orda sağıdlar?

– İbad o məntəqəni dağıtmasa, ölməz. Bilirəm. Vaxtimız yoxdu. Bu gecə hər tərəfdən hücum olmalıdır.

– Demək asandı. Uşaqları havayı qırğına verə bilmərik axı. Sən birin atırsan, onlar beşini. Sənin atdiğın gedib dağa-daşa düşür, onun atdiği camaatın başına, ev-eşiyinə.

– Bunun qarşısını almağa fırsat var.

– İyirmi üç yaşında bir cavan oğlan bir çastın əsgərinə neyniyə bilər axı? Başa düşürəm, mühəsirədədir. Qardaşındır...

– Xeyr, məni başa düşmürsüz. Fikrim qardaşımı mühəsirədən çıxartmaq deyil. Onun buna ehtiyacı da yoxdu. İbad getdiyi kimi qayıtmağı da bilir. Məqsədim Qartallı təpəni saxlamaqdı. Oradakı mövqeyə, toplara ehtiyacımız var.

– Yeddi nəfərin orada, o boyda postu dağıtması da aqlabatan iş deyil. Yaxşı, bu, beş erməni öldürdü, bəs sonra? Bunun nə qədər gülləsi var? Bu qədər əsgəri, kəndləri, Ağdamı bir beyniqanlı uşağın planına qurban vermək də olmaz axı. Bu, gərək Bakıyla razılaşdırılsın...

– İbad o postu alacaq. – Əbülfət sözünün möhürü kimi barmağını stola döyüclədi. – Kömək olsa da, olmasa da.

Sabir də qalxdı:

– Rəis, o gizlin çəstidə həmən beyniqanlı oğlan tapıb. Onun dalınca üç erməni postunu keçib, ora çıxmışdıq.

– Biz o postu alsaq, oradan Qarakəndi dağıdırıq. Ağdamı da həmişə oradan vururlar. – Əbülfət təmkinlə dedi. – Mənim gedib batalyon komandirləriylə bir-bir danışmağım vaxt itkisi olar. Sizdə svyaz var, yəqin onlarda da olar. Əlaqə saxlayın, xəbər verin. Bütün sərhəd boyu birdən hücuma keçək...

Rəis başını buladı:

– Bayaq da dedim, indi də deyirəm. Olmaz! Bakıdan əmr var. Heç bir hücum olmaz. Bizimkilər danışığa gedəcək. Razılığa geliblər. Bu məsələ sülh yoluyla bitəcək. Qardaşın da qayıtmağın yolunu bilirsə, ləp yaxşı. – Sabirə baxdı, – yolu, izi bilirsənsə, get xəbər elə, necə gedibsə, elə də qayıtsın.

– O torpaqlar bizimdi. İşgal edən də ermənilərdi. Onlar geri çəkilməlidir. Biz öz yerimizdəyik.

– Bu, Bakının əmriddi. Dövlət adamları, böyük bir qruppa danışığa gedəcək. Bax, sənə təkrar deyirəm, açıq-aşkar izah edirəm. Hücum yox ey, bir güllə də atılmasın. Aranı qarışdırmaın. Yoxsa, məsuliyyət sizin boynunuzda qalacaq.

– Ermənilər bizim qadınları əsir alsın, torpağımızı işgal eləsin, hər gün kendlərimizi vursunlar, o qədər camaati yerindən-yurdundan qovsunlar, biz geri çəkilək? Biz susub oturaq? Sülh dilənək? Kimnən?

– Oturmaliyiq! – Rəis səsini qaldırdı. – Elə bilirsən mənə xoşdur? Mən səndən də yaxşı görürəm öleni də, yaralını da, qaçqını da, vəziyyəti də. Bakı ordan zəng vurub tələb edir ki, komsomol təşkilatının rəhbərliyi, fəallar, könüllülər yığışıb gedək sərhədə, Ermənistanın komsomol təşkilatının,

partiya rəhbərliyinən dostluq görüşü keçirək. Xalq sovet birliyində olduğu kimi, bir yerdə mehriban yaşasın. Bunu tələb edirlər. Birinci katibdən qatar yolunun açılmağını istəyir prezident. – Rəis çosmuşdu.

– Bizim orda balalarımız ölsün, qadınların başına oyunlar açılsın, kəndlərimiz qarət edilsin, biz də gedək üzr istəyək. Barışaq! Bunu istəyir Bakı? – Əbülfət təmkinini pozmadan dedi. – Sizi yaxşı başa düşürəm. Amma bize belə qorxaq sülh lazımlı deyil.

Sabir Əbülfətin dalınca otaqdan çıxdı.

– Burda vaxt itirmək olmaz. Gedək. Ordan Qaradağlı, bu yandan biz hücum edərik. İbad bacarar. – Sabir son sözünü dəhlizdə dedi.

Əbülfət başıyla təsdiqlədi:

– Rəisin də sözündə həqiqət var. Bu, məhlə davası deyil. Bizim onlara atmağa nə topumuz var, nə qradırmız.

– Bizim tərəf niyə xonça tutub getməldi? Bəlkə qurbanlıq qoç da aparıb erməni komsomol katibinin qapısına bağlaşın? Komandir, deyirəm, görəsən, hökümətin xəbəri var ki, burda mühabibədi? Bilir ki, torpağımız işğal olunur?

– Onu bilirəm ki, rəisin içi tüstülüyür. Dili bir söz deyir, ürəyi başqa.

Küçəyə çıxdılar. Sabir telefon köşkünə girib şüşə qapısını örtdü. Barmağını rəqəmlərin üstündəki dəliyə soxub barabanı fırlatdı... Baraban nömrənin üstündə firlandıqca onun gözləri yol çəkdi. Telefonçu qızın səsinə Sabir tələm-tələsik Bakı nömrəsini sıfırış verdi.

Qulağına tutduğu dəstekdən ürəyinin döyüntüsünü eşidirdi. Sabir həmin otağı, telefona gələni, dəstəyə uzanan əli görürdü... Mayranuşun dəstəyə dəyən nəfəsini, səsini eşidirdi...

– Şura xala, Şura xala, Maya oradadı? Maya, uşaqlar... – Sabir yaşılı qadının səsini eşidən kimi soruşdu.

– Sabir?

– Hə. Hə mənəm, Şura xala. Maya, uşaqlar yanındadır mı?

Bir neçə saniyəlik səslər kəsildi. Telefonun dəstəyi Sabirin qulağında əsirdi.

– Azer burdadi.

– Bəs Maya... Bəs qızım?

– Ata... – Azərin səsi kövrəldi. Sabir hiss elədi ki, oğlu ağlayır.

– Hanı anan? Bacın...

– Anam...

Əbülfət təsadüfen çəvrilib telefon köşkünə baxanda gördü ki, Sabir içəridə özündən çıxbı, dəstəyi telefonə döyəcləyir. Sonra əriyirmiş kimi, aşağı çökdü... Telefon köşkünə yaxınlaşıb şüşəli qapını açdı. Sabir hönkürə-hönkürə ağlayırdı. Nə olduğunu necə dəfə soruşa da, cavab ala bilmədi. Aşağı sallanan telefon dəstəyini qaldırıb qulağına tutdu, ara kəsilmişdi. Dəstəyi yerinə asdı. Sabirin qolundan tutub qaldırdı.

– Nə dedilər?

Taksiyə oturmuşdular. Əbülfət Sabiri məcbur edirdi ki, elə indi Bakıya getsin, Mayranuşu da, qızını da tapsın. Sabir çətin gündə İbadın arxasından qaçmaq istəmədiyini dedi.

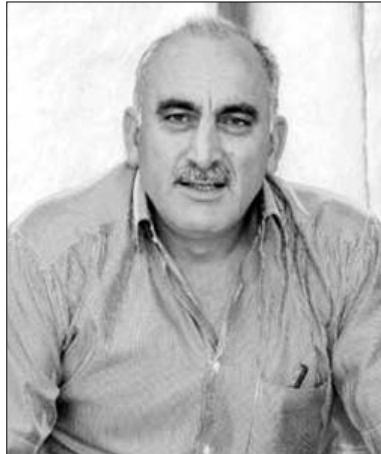
– Söz vermişəm ki, fişəngi mən atacam.

– Fişəng atan çoxdu burda. Sən get ailəni tap.

Əbülfət onu yolun kənarında düşürüb getdi. Sabir qərarsız qalmışdı, bilmirdi Bakıya getsin, yoxsa səngərdəki yerinə.

(Ardı var)

◆ P o e z i y a

Avdı QOSQAR

TORPAQ GÖRDÜM

Dalgalanır sakit dəniz, göy sular,
Gözəlliyyə səcdə qılan hələ var.
Yaşılıını tökməyibdi ağaclar -
Xəzan olan yarpağıma ağladım.

Torpaq gördüm - çiçəkləyib gül açır.
Al-əlvandı, ləçək-ləçək "dil açır".
Səma aydın, hava təmiz, göy açıq -
Köksü qanlı torpağıma ağladım.

Ana yurdum, dərd sinəni yarandan,
Başımızdan çəkilməyir ah-aman,
Ölkə gördüm sərhədləri firavan, -
Barıt donlu bayraqıma ağladım.

Səma tutqun - göydən yerə qan yağır,
Torpaq dərdi - harda olsa duz dağı,
Kimlər pozdu qoynundakı növrağı -
Tez pozulan novraqıma ağladım.

*06.X.2018 Amerika,
Kaliforniya ştatı, San-Diego şəhəri*

ƏLİNİ MƏNƏ UZAT

Hənirsiz əlim buz kimi,
Yada deyilməz söz kimi,
Əlim - bakirə qız kimi -
əlini mənə uzat.

Zamanın üstündən adla,
Ya piyada gəl, ya atla.
Ya köçə qarış - elatla -
Əlini mənə uzat.

Çən yolu kəsdi deyəsən,
Uğurum nəsdi - deyəsən,
Bir quru səsdi - deyəsən -
Əlini mənə uzat.

Payız üstdən, qış altından,
Nə baxırsan qaş altından,
Bəlkə əlim daş altında -
əlini mənə uzat.

Gözümə həsrətin yaxın -
Ovcumdan gözlərin baxır.
Qanqarışq ilgim axır -
əlini mənə uzat.

MƏNİ YAŞADIĞIM MÜHİT ANLAMAZ...

Məni yaşadığım mühit anlamaz,
Qara dalanlara çəkər fikrimi.
Haraya əl atsam, kəsər qarşımı, -
Kəsər, çırpınaram torda quş kimi...

Bu mənim başımda görünməyib tək.
İdrak sahibləri qaçar yaxından.
Doğmalar boynuna kəndir keçirdib -
Dartıb sallayarlar - dar ağacından.

Qanad taxan kimdi -
qol şaqqalanır,
bətnindən qopanı duymayırla məxluq.
Qəfil çırpılacam qolları üstdə -
Sonra da hayqırıb deyəcəm: - Buyuq...

Buyuq - döy başına - iki əlinlə,
heykəl qoymalına qəbir qazırsan.

Babal dolamışan yeddi qatına -
Ucunu boynuna salıb qazırsan.

Duyulmayanların aqibəti puç,
Yol gəlir tonqaldan - ta daşa qədər.
Sənə ağı deyən bacıya kimi,
Sənə dərd saplayan qardaşa qədər...

Di, qoru taxtını, Nadir Şah Əfşar,
Qoru millətindən, qoru oğlundan...
Nə o anlayındı, nə bu duyındı
Ölümə məhkumdu millət ağlından.

Sən də məhkum idin, necə ki oldun; -
"Qızıl çadırı"nda qəssdin qurbanı.
Cəhalət sənin də sonuna çıxdı.
Xaqanın başından kəsdi qurbanı!

Şahım, səndən sonra geriyə saydıq,
Möizəxanlara bölündü ölkə.
Yağlılar-yançaqlar yurda yol aldı,
Güclər sırasından silindi ölkə.

Yaxın da, uzaq da talana gəldi,
Axıdı gözümüzdən yaş xarabada.
Nə qılınc, nə idrak başa varmadı
Bu beyni, idrakı daş xarabada.

09.X.2018, San-Dieqo

KÖNÜL, ƏGƏR QƏDRİN BİLİNMƏYİRSƏ...

Könül, əgər qədrin bilinməyirsə,
Bütün qədirlərin başını burax!
Bir sapand hazırla, -
gütün çatırsa
Tolazla göylərə - daşını burax!

Neyimə gərəkdi - qədir deyilən,
Qədir ağacları - ummağın nahaq.
Kimi yarıdır ki bu sərsəm sevgi -
Sən də o istəkdən qanadlanasan...

...Hörmətin başında sevgi dayanır,
Urvatsız, istəksiz - nə qədir, nə ad!
"Bir ağzigöyçəyə dərd söyləməkdən -
Bir koma küncündə can vermək rahat".

Sevgini anlamaz - oda yanmayan,
Dəli tufanlarda qərq olar yelkən.
Beş-üç nəfər olar səni anlayan,
Beş-üç nəfər bilə qədrini bəlkə!

Çoxluğun qiyməti - sabun köpüyü,
Qırımcı görün kimi sıñib qisıldı.
Nəsimi zamanın fövqünə qalxdı,
Qədir ağacına çıxıb asıldı.

Hər qövmün özünün öz yolu, izi,
Bizəmi yazılıb zülm, cəhalət.
Şair dərisini soymaq mərəzi
Qədir bilmək kimi yozulub əlbət.

Bu yurdda şairin dərisi zərif,
Millət də susayıb sözün qanına.
Gəl indi hökm ilə sözü daşa tut,
Gəl indi döz "qədir imtahanına".

İLAHİ, İDRAK VER...

İlahi, insaf ver - yurdadaşlarına -
İdrak ver - özünü, kökünü bilsin.
Başına tökülen dolunu duysun,
Çiyninə qoyulan yükünü bilsin.

Duyub anlasın ki, bu yurd öündə -
Ömür imtahandı, gün imtahandı.
...Baxdim dağlarına - gözüm səyridi,
Dilsiz genişliyə ürəyim yandı.

Sən Kərəm əhlisən, - gül üzlü Tanım!
Yandır beyinlərdə alov selini.
İdrak ver - zülmətin qarası sönsün, -
Sahiblik eləsin yurda - yurdadaşlar
Toplumdan çevrilib millətə dönsün!

İlahi, təpər ver - yadı-yaddası
damarda sellənən qanı oynasın.
Bir az üz-gözünü torpağa sürtsün, -
bir az dağa-daşa - canı oynasın!

Üfüqdə qızaran gün haləsini -
Düzlərin açılan lalası bilsin.
Sazaqda üzüyən tənha nərgizi -
Özünün doğmaca balası bilsin.

Tanrım! Bizi hasar içi sevgidən qurtar,
 Ev içi səadət - tək yanan ocaq.
 Doğmaya, qırğına bölünsə bu xalq,
 Onun bir olmağı çətin olacaq.

Buzlanmış ürəkdə sevgi arama,
 Orda yurd istəyi doğula çətin.
 Bu da bir duz idi - səpdim yarama -
 Göynəyi gedəcək ölənə kimi...

AĞACDAN, TORPAQDAN YOĞRUL...

Əlini göyə qaldırma,
 Ruhunu köklə yuxarı.
 Nə var yerə göydən gəlir -
 Yeri, iməklə yuxarı.

Qaranlıq gecədən sıyrıl,
 Şahmar ilan kimi qırvıl,
 Ağacdən, torpaqdan yoğrul -
 adam, çıçəklə yuxarı.

Göz yum qurana, kahinə,
 Qosul sabahın mehinə,
 bələn otların şehinə -
 qafıl, yeriklə yuxarı.

Hər ömür bir yel əsimi,
 Haqqı qaldırdı Nəsimi.
 Göyü duymaq həvəsinə -
 Bağla, hörüklə yuxarı.

Sevda canına yatırımı?
 Günü gecəyə qatırımı?
 Səsin Tanrıya çatırımı?
 Yeri, ürəklə yuxarı.

GEDİB KƏND-KƏSƏKLƏ...

Gedib kənd-kəsəklə görüşüb gəlim,
 gedib bu həyatda gördükłrimi -
 dəli dağ çayıyla bəlşüb gəlim.
 Gedim - ilkinliyi əzsin ayağım,
 Gedim sal daşlara üzümü sürtüm.
 Daş balıncım olsun güllü təpələr,
 bulud yorğanımı üstümə örtüm -
 Ürəyim dincələ bəlkə bir hovur...
 Çoxdandı dəymirəm əzizlərimə -

Yanaşı yatıbdı atamlı, anam!
İçimdə dağlanan xatirələri -
Ölüm yuxusundan bəlkə oyadam!..

Döşdə nərgiz gördüm - baxışı qəmli,
Qırışı açılmır Yanıq Qayanın.
Elə bil seyrəlib mən gördükələrim -
Yoxdu quş səsinə tezdən oyanan
Salqarlı kişilər gözümə dəymir.
Çəkib karvanını dolu buludlar...
Elə bil qocalıb... hay-haraysız ev,
Elə bil rəngini dəyişib otlar.
Düzün səssizliyi qulaq batırır.
Şimşeklər səsini içində qısır.
Ot basıb Cəvidə uzanan yolu -
Bu dərin dərələr, boy verməz, qısır...
Meşəni dolaşır dəli bir sükut,
Ağaclar diksinir gülə səsinə.
Adam bu ayaqda ehtiyac duyur -
Dünyanın ən vəhşi bir nəfəsinə...
Haraya dəydimsə dərd, ələm, acı,
Bircə Yanıq Çaldı - sakitcə baxır.
Haraya getdimsə, yaş oldu eynək,
Gördüm ki, şıdrığrı yağışlar yağır.

ÇIX ÇƏPƏR DİBİNDƏN...

Çıx çəpər dibindən,
qaya içindən,
Kəhrəba buğdanı qlıçıq içindən -
seç ara, təmizlə, gör necə dəndir? -
Dik sünbül duruşu -
məğrur vətəndir.

...Bütün genişliyi ürəyinə yiğ,
bax üzü göylərə, - gör necə alıdır,
bir az təpərlə ol - içini oyat,
yerlərdə sürünən ruhunu qaldır!

Qaldır, son gücünü - topla bir təhər,
Qaldır itaəti çeynəsin qəhər.
Qara kəhər üstdə göynəyir yəhər -
o yəhər üstündə sən olmalısan,
sözü sərt, qursağı gen olmalısan.
Hay elə, yedəkdən quzunu saldır,
Millətin sürünən ruhunu qaldır.
Qaldır, böylə millət, böylə ad olmaz,

Millət bir-birinə böylə yad olmaz,
Olmaz, gözlərinin qurbanı, olmaz...

Çıx çəpər dibindən, qaya çatından; -
bir az qanunlarla yaşamaq öyrən,
bir az haqqını bil, özünü tanı,
bir az ətrafına bir nəzər eylə,
adımı çökdürür dövrəsi, yani -
boylan ətrafindan əlhəzər eylə...
uyma hər təklifə, hər sözə uyma,
doğran zərrə-zərrə, böl qıyma-qıyma.
Oduna el gücü, qaya tabı qat,
Bu yurda ər oğul hesabatı qat.
Tapdanan düzlərin yanır çatı, qat,
Əyilməz qolunu məğribə uzat,
Harayla - sədanla məşriği oyat -
Sürünən ruhları silkələ, qaldır!..

Çıx çəpər dibindən,
qaya çatından,
kəsəklə, suvaqla əlləşdin, yetər.
Tanrıının verdiyi nur-atəş ömrü -
mənasız sürümək ölümən betər!
Özünü tufanlar ağızına tulla,
Çovğunu, küləyi önündə əsdir.
Dağ aşmaq olmayırl
gedilən yolla -
bir yeni yol axtar,
süründün bəsdi.
Özünə cığır aç,
Özündən baş aç...

baş aç bu dünyadan gedışatından.
Yolumuz üstündə dərd qulac-qulac,
nə qədər yarımac, yetim, yalavac -
sənin şəfa verən əlinə möhtac.
bütün məxluqata bacar gün ağla,
ya da ki, işığın yolunu bağla -
bilək ki, zülmətin bayquşlarıyıq,
Göylərin yerlərə qarşışlarıyıq...
Çıx çəpər dibindən,
Qaya çatından...
Sürünən ruhları silkələ, qaldır...

◆ N e s r

Təranə VAHİD

UÇAN BULUDLAR

O gecə Rəhman müəllimin şagirdləri yuxuda uçan buludlar gördülər. Gördülər ki, uçan buludların gözləri var, bu gözlər Rəhman müəllimin gözləridir, gördülər ki, Yer kürəsi Rəhman müəllimin gözlərində bir damcı yaşa dönüb yağmağa yer axtarır...

...Rəhman müəllim xəstə ürəyinin künc-bucağında onu həyata bağlayacaq nəsə tapmaq istəyirdi, ləp elə ilan gözü boyda bir işarti, ümid qırığı, xırımxırda nəsə...

Çıxış yolunu tapdı: bu gecə hər şeyə son qoyacaq. Bu arzu beynində ildirim kimi çaxıb ovqatını işqlandırdı. Əl-ayağa düşüb saçına-başına əl gəzdirdi, cibindəki azacaq pulları qəpiyinəcən sayıb yenidən yerinə qoydu.

Soyuducudan kolbasa, pendir çıxarıb özünə süfrə açdı. Uşaqlıq dostu Kərəmin kənddən göndərdiyi zoğal arağına balkondakı şkafdan çıxarıb gətirdi. Çörəkqabında neçə gündən bəri quruyub qaxaca dönmüş, yanı qoparılmış çörəyi süfrəyə qoyanda eyni açıldı.

Rəhman müəllimin dilinə ildə iki-üç dəfə içki dəyərdi, ya dəyməzdi, amma bu gecə ömründə heç vaxt içməyəcəyi qədər içib ürəyini boşaldacaqdı. Birinci badəni nəyin sağlığına içəcəkdi? Gözü divara sataşdı. Köhnə, soluxmuş divar kağızlarında uçan buludun şəkilləri vardı. Buludlar gözünə birtəhər dəydi, elə bil buludlar tala-tala olub uçmağa hazırlaşındı. 27 il əvvəl bu divar kağızını özü seçib almışdı. Mavi buludlar uşaq vaxtı obalarında gördüyü buludlara oxşayırırdı. Bu kağızı seçmişdi ki, hər dəfə buludlara baxanda düşmən tapdağı altında olan kəndlərinin qoxusunu alsin. Nə vaxt istəsə, yağşın, nə vaxt istəsə, günəşin qabağından çekilsin, bircə uçub getməsin, bircə tərk etməsin onu.

Amma elə bil özü kimi buludlar da yorulmuşdu. Bu evdən uçub getməyə xırımxırda bəhanələr gəzirdilər. Sadəcə, pəncərələri açmaq lazımdı...

... Adətiydi, səhər tezdən oyanıb günəşin ilk zərrəsiylə ürəyini alışdırıar, sonra məktəbə gedib qəlbindəki odla körpəcə uşaqların tərtəmiz qəlbini işıqla doldurardı. Uşaqlar Rəhman müəllimin gözləriylə, ürəyiylə, arzularıyla dünyaya boyanardılar. Rəhman müəllim ibtidai sınıf müəllimiyydi. Qırx ildə qırx nəsil Rəhman müəllimin xeyir-duasını almışdı, qırx ildə qırx ürəkli nəsil

böyümüşdü. Təməlləri yaxşı olduğundan, sonraları da yaxşı olmuşdu bu uşaqların.

Bu səhər də günəşdən erkən oyanıb qəlbini işiqla yuyub salavatlayandan sonra məktəbə yollanmışdı. İlkinci sinifdə oxuyan şagirdləri onu görəndə quş balaları kimi üstünə qəçmiş sevincləri dua kimi üstünə yağımış, o da tərtəmiz duaları şükrənlıqla ruhuna çiləyib çöp kimi nazik barmaqlarıyla uşaqların başına sıqal çəkmiş, onlara xeyir-dua vermişdi...

Zəng çalınanda Rəhman müəllim həmişəki qıvraq, inamlı addımlarla doğma sınıfınə yollanmışdı. Dərsi soruşanda körpələrin əlləri havada alça ağacı kimi çiçək açmış, Rəhman müəllimin ürəyi atlanmışdı...

Qapı döyüllüb məktəb direktoru Bəsirə müəllimə sinfə gələnəcən həyat düzənlilikdəki çay kimi sakitə axırdı.

Rəhman müəllim gələnləri salamlayandan sonra araya ani sükut çökdü.

Bəsirə müəllimə boyalı dodağının bir ucunu çeynəyə-çeynəyə, sürməli gözlərini qırpa-qırpa nəsə deməyə hazırlaşındı, amma sözü hardan başlayacağını, nə deyəcəyini bilmədiyindən, duruxub qalmışdı. Handan-hana:

-Rəhman müəllim, bu gün sizin 60 yaşıınız tamam olur. Hami bilir ki, məktəbimizin ən yaxşı müəllimlərdən birisiniz, bəlkə də birincisiniz. Bütün kollektiv adından sizi təbrik edirəm.

Rəhman müəllimin işıqlı sıfəti bir az da işıqlandı. Çəkinə-çəkinə:

-Təşəkkür edirəm, Bəsirə müəllimə, inanın, bu tarixi özüm belə unutmuşam, - dedi.

Bəsirə müəllimənin göydə axtardığı fürsət yerdə əlinə düşdü:

-Rəhman müəllim, elə qanun da bunu deyir də, insan yaşa dolur, özü kimi yaddaşı da yorulur. İndi sizin istirahət edən vaxtınızdı. Təhsil şöbəsi bunu nəzərə alıb, sizi bütün qaygilardan qurtarmaq üçün yerinizə Nazilə müəlliməni yollayıb. Bu il pedaqoji universiteti bitirib, gənc kadrdı. Siz özünüz də həmişə deyirsiniz ki, gənclər bizdən çox bilir. Estafeti onlara verməyin vaxtı çatıb. İstədim ki, bu əlamətdar hadisəni doğum gününüzə hədiyyə edim.

Rəhman müəllimin ağbəniz sıfəti kətan kimi ağardı, sonra yanaqlarına qızartı çökdü.

-Nazilə müəllimə məktəbimizə xos gəlib. İcazə verin, dərsi bitirim, sonra necə məsləhətdirsə, elə də olsun, - dedi.

Bəsirə müəllimənin çoxdan planlaşdırıldığı əməliyyat uğurla başa çatdı. Rəhman müəllimin şərəfini uşaqların gözü qarşısında yerlə yeksan etmişdi. Xasiyyətini bilirdi, bu əməliyyatdan sonra, nazir də gəlsə, gedəcəkdi. Bir anda ağlından keçirdi ki, "ləyaqətli adamlara can qurban. Nə qışqırırlar, nə bağırırlar, quzu kimi üzlərini çevirib gedirlər".

Sonra özünü yığışdırıldı, çəlimsiz sıfətində elə bil ildirim çaxdı. Son göstərişini verdi:

- Uşaqlar, bu gündən sizə Nazilə müəllimə dərs deyəcək. O, ingilis dilini sevimli Rəhman müəlliminizdən daha yaxşı bilir, kömpüter bilgilərində təlib-bərabəri yoxdu, ümid edirəm ki, onunla dil tapacaqsınız, - deyib dabani üstə fırlanıb gənc müəllimə ilə birlikdə otaqdan çıxdı.

Sinfə çökən sakitliyi Zümrüdün hönkürtüsü pozdu.

- Mən istəmirəm gedəsiz, getməyin, nolar!

Uşaqların gözündə təlaşla qorxu bir-birinə qarışmışdı. Bütün sinif Zümrüdə qoşulub ağlayırdı. Sinfin ən nadinc uşağı Nihad ağlaya-ağlaya qaçıb Rəhman müəllimi qucaqladı, bütün uşaqlar qaçıb müəllimlərinin başına yığışdırılar. Uşaqların hönkürtüsü, körpəcə ürəklərinin döyüntüsü, gözlərindəki qorxu... Rəhman

müəllimin ürəyi heç vaxt belə sıxılmamışdı, heç vaxt belə əlacsız olmamışdı, heç vaxt heç kim onu Bəsirə müəllimənin silahı kimi ağır silahla vurmamışdı...

... Divardan gözünü çəkib qədəhə araq süzdü. Dilinə gətirməsə də, ilk badəni divarların sağlığına içdi. İnsanlar bir ömür dörd divarın arasında yaşayır. Yaxşı günləri də, pis günləri də dörd divarın arasında keçir. Arzuları hərdən divarları aşsa da, gec-tez geri dönüb dörd divara sığınır. Adamlar divarların arasında doğulub, divarların arasında ölürlər.

O, ağılı kəsəndən divarları sevmirdi. Dəfələrlə bu divarları didib-parçalamaq, dağıtmak, yerlə yeksan etmək istəmişdi. Çox istəmişdi. Amma bir ömür çabalasa da, bacarmamışdı, doğrudu, zəhləsi getdiyi, nifrat etdiyi, ürəyini bulandıran mütiliyi heç vaxt yaxına qoymamışdı, hər şeylə razılaşmamışdı, maymaq yerində qalmamışdı, başqları kimi olmamışdı. Vəhşi at arzusuya yaşayıb ələbaxım yabıya dönməyin acısını yaşamayaq ağır idi...

İkinci badəni tərəddüd-zad eləmədən “Madam ki, yalan adamların xoşuna gəlir, bu badəni içirəm yalanın sağlığını” - deyib içdi.

Zoğal arağı boğazının divarlarını yandırı-yandırı ünvanına çatdı. Gözləri azacıq yaşardı, burnu qızardı, kolbasanın bir dilimini alıb dişlədi. “Kral” kolbasası. Kral... yaxşı addı”, - dedi. Dodağına təbəssüm qondu...

Başını qaldıranda gözü saatə sataşdı. İndi dərman içməliydi. Cabir həkim keçən həftə onu müayinə edəndə: “Ürəyin çox zəifdi, müalicə olunmasan, axırı yaxşı olmayıacaq” - demişdi. Birdən-birə sevindi. Bundan sonra nə həkimə gedəcəkdi, nə də od qiymətinə dərman alacaqdı, nə ölümün yolunu gözləyəcəkdi. Sevindi, uşaq kimi qəhqəhə çəkib güldü...

Üçüncü badəni yeddi il əvvəl xərcəngin apardığı ömür-gün yoldaşının şərafına içəcəkdir. Sevib evləndiyi qadın sözün bütün mənalarında qadın idi. Həssas, romantik, fantaziyaları sonsuz... Nişanlı vaxtlarında sevgilisinə “mənim ilahəm” - deyərdi, o da bu sözdən yaz qarı kimi əriyərdi. Toylarından bir həftə sonra ilahə başa düşdü ki, düşdüyü evdə “olsa-olsa”, paltaryuan Gülsənəm ola bilər. Xəyal qırıqlığına uğramaq bu şən, sevimli qadını sindirə bilmədi. Dörd divarın arasındaki əksər qadınlar kimi o da təmizlik mələyi, söz udmaq mələyi, danlanmaq mələyi titullarını qazandı və sonda arzusuz mələklərdən birinə çevrildi. Yoxluqların, azlıqların, danlaqların içində iki uşaq dünyaya gətirdi, qayınanaya, qayınataya qulluq elədi; bütün bunlara daş dözməzdi, o da dözmədi. Xərcəng köməyinə gəldi. Nə qədər ağır olursa-olsun, o, bu məşəqqətli həyatdan, balalarından, gözükögələ ərindən ayrılmak istəmirdi. Gecələrin birində hamını yuxuya verib heç kimlə vidalaşmadan səssiz-səmirsiz çıxıb getdi. Ölümüylə ərini belə incitmək istəmədi.

O vaxtdan yeddi il keçirdi. İndi uşaqlarının özlərinin dörd divarı vardı. O da öz divarının arasındaydı...

... Heç nə olmamış kimi, ayağa qalxıb uşaqların dəftərlərini yoxladı. Nurlanın xəttini yenə oxuya bilmədi, “bu uşaq elə bil çin dilində yazır, amma istedadlı olmasına istedadlıdır” - dedi. Sonra Gülcinin, İdrisin, Nilufərin, bütün sinfin dəftərlərini yoxlayıb ana nəvazışiyə üst-üstə yığdı.

Telefon zəng çaldı, qızı Əsmər idi. Atasını təbrik etdi, gələ bilmədiyini deyib, üzr istədi, dedi ki, qardaşıyla danışıb, bazar günü atalarının yubileyini birlikdə qeyd edəcəklər.

Rəhman müəllimin qızının həyəcanını anladı, ona yaşıla bağlı bir lətifə də danışdı, hər ikisi güldü. Sonra oğlu zəng elədi. İşiyə bağlı rayona getdiyini dedi. Atasıyla fəxr etdiyini, dönyanın ən xoşbəxt övladı olduğunu deyəndə Rəhman müəllimin ürəyi əsdi, səsi titrədi.

- Yaxşı, şişirtmə, bütün atalar uşaqlarını sevir, belə baxanda sizə neyləmişəm, istədiyiniz kimi yedirdib, geyindirə bilməmişəm. Başqaları kimi mal-mülk qoymamışam. Mənim dövrənəm keçib, siz xoşbəxt olun, nə olursa-olsun, öz yolunuzla gedin. Bir də, torpağımızı unutmayın, heç olmasa ürəyinizdə, - dedi.

Sağollaşıb dəstəyi aparatin üstünə qoyanda ürəyi dolandı, şagirdi Zümrüd kimi hönkür-hönkür ağlamaq istədi...

... Sinifdən çıxanda uşaqlar ağlaya-ağlaya əlindən-ayağından yapışış getməyə qoymurdular. Müəllimlər otağının qapısına qədər uşaqları birtəhər dilə tutub sakitləşdirdi. Müəllimlər otağında elə bil yas düşmüşdü, hamı günahkarcasına susurdu. Axır ki, Qəzənfər müəllim özündə təpər tapıb hamının yerinə danışdı:

-Rəhman müəllim, şagirdlərini də, elə bizim də gözümüzzdə bir əfsanəsiniz. Doğru, müəllimliyin yaşı olmur, bu, yeganə sənətdi ki, vaxt keçdikcə qiyməti artır, amma neyləyə bilərik, qanun qanundu. Bu məktəbdə yaşı səksəni haqlamış xeyli müəllimlər var. Qanunun gərək iki başı olmasın. Sizin 60 yaşıınız bu gün tamam olur. Nə olub, nə xəbərdi?

Rəhman müəllim gülümsədi, incə yumoru dinc durmadı:

-Qanun qarşısında boğazımız qıldı incədi, Qəzənfər müəllim, mən getdim əfsanə olmağa, özünüzə yaxşı baxın, çalışın qocalmayıın.

Müəllimlər hamılıqla ayağa qalxıb Rəhman müəllimi məktəbin darvazasınacan ötürdülər. Ayağını məktəbin həyatindən kənara qoyanda, hə, o anda Rəhman müəllimin ürəyində elə bil nəsə qırıldı. Sonra elə bil ürəyindən daş asıldı. “Müəllimlər gedib daş atsınlar” - demişdi əbləhin biri. Gərək o gün tərk edəydi məktəbi...

... Zoğal arağı elə yandırdı ki, ürəyindən tikan çıxdı. Kolbasa, pendir dilimləri bir ucdn yoxa çıxırdı. Gözü araq şüşəsində qalmışdı. İçmək istəmirdi, amma özünü şüşənin yanında sindirməq da istəmirdi. Dördüncü badəni küncdə tor qurub özünə layla çalan hörümçəyin sağlığına içəcəkdir. Bu evdə gözə dəyən iki canlı yaşayırıdı. O və hörümçək. Çoxdan görmüşdü bu toru, amma onunla dörd divar arasında yaşamağa könüllü razı olan hörümçəyin yuvasını dağıtməq istəməmişdi. Dağında bilməzdi, əli gəlməzdi. Hərdən pəncərədən, qapıdan içəri soxulan ağcaqanaddan-zaddan nəyisə tapıb gününü keçirirdi. O, hörümçəyə sənətkar olduğu üçün hörmət edirdi. Heç bir canlı öz işini hörümçək qədər mükəmməl görmürdü. Belə zərif toxucunun toruna nə düşürsə-düşsün, halal xoşu olsun, - deyib dördüncü badəni birməfəsə başına çəkdi.

Ağzından od çıxdı. Mətbəxə keçib odu sönənəcən su içdi. Özünə bozardı: “özünü sonakan ləyaqətli apar, az qalıb, lap az” - dedi.

Zoğal arağının zərif qoxusu otağa yayılmışdı. Divardakı buludlar tala-tala olub uçmağa hazırlaşındı. Hörümçək öz yelləncəyində yellənə-yellənə arabir fit çalırdı. Burnuna sevimli arvadının ətri toxundu... Ayaqları dolaşa-dolaşa gedib pəncərəni açdı, sonra dönüb əliylə divardakı buludları hədələdi:

- Hamınız azadsınız, gedin, çıxın gedin bu xarabadan, hara istəyirsinizsə, ora da gedin, təki gedin, canınızı qurtarsın...

Divarlar əriyirdi, buludlar pəncərəyə tərəf axırdı, Rəhman müəllimin əyilmiş qəddinin kölgəsi pəncərədə titrəyib sonuncu buludun azadlığa çıxacağını gözləyirdi...

H İ T T Θ

Deyəsən, o gecə Tanrı kəndi bağışlamışdı...

O gün - ağaclar qol götürüb sözən gün, baliqlar qışqıra-qışqıra çay yuxarı üzən gün, Dəli Səmədin atı özünü qayadan atan gün - hə, o gün kənd qiyamətə inandı, inandı ki, o gün uzaqda deyil, o gün yaxındadı, bəlkə də, o gün elə bu gündü. O gün Alxas elədiyini eləmişdi, tələyə saldığı tülkünü ağacdan asıb dərisini diri-diri boğazından çıxarmışdı. Qışın sazağında ağacın budağında yellənən tülkünün qırmızı əti tir-tir titrədikcə qanı ətrafa sıçrayır, gözləri, kirpiksiz gözləri od saçır, vaqqıltısı eşidənlərin ağlını başından alırdı.

O gün Alxasin allahsızlığı adamları qorxutmuşdu. Xəbər Məmiş müəllimin qulağına çatanda dərsi yarımcıq qoyub kəndin köhnə məhəlləsinənən qaçmış, dərisi diri-diri soyulan tülkünü görəndə tükləri biz-biz olmuşdu. Ordan qaranəfəs Rəhmangılə qaçıb ov tüsəngini istəmişdi. Rəhman Məmiş müəllimin əlindən xata çıxacağından qorxub tüsəngi vermək istəməmişdi.

- Allahın olsun! - deyəndə Rəhmanın sözü olmamışdı.

Güllə açılanda tülkü son dəfə vaqqıldayıb canını tapşırıdı, bununla da tamasha bitdi...

Amma o gün şər qarışanda kənddə başqa bir hadisə də oldu, Molla Əminin nəvəsi, kəndin axundu Nurəhmədi durduğu yerdə vurğun vurdı. Üç gün heysiz-hərəkətsiz, ölü kimi düşüb qaldı. Adamlar axunddan əlini üzəndə, möcüzə baş verdi, üzündə işiq dolaşdı, bir-birinə sixilmiş dodaqları aralandı, nəsə anlaşılmaz sözlər piçildədi.

Bacısı İsmət qardaşının ağızına su damızdırıcı, arvadı Şölə pərvanə kimi ərinin başına dolandı, bütün kənd Nurəhmədə dua elədi, Qalayçı Yusif qurban kəsib payladı, dostu Səfa adsız dağa nəzir-niyaz dedi, Boyaqçı Məmməd üç gün oruc tutdu, sonda Nurəhməd yavaş-yavaş dirçəlib özünə gəldi. Ölümən geri dönsə də, yaddasını özüylə gətirə bilmədi. Nurəhmədin yadداşı sərhədin o üzündəki ağ zolaqda qaldı. Gözləri baxırdı, amma baxışlarının o üzü ucsuz-bucaqsız boşluq idi. Nurəhmədin halından əvvəlcə arvadı Şölə duyuq düşdü, sonra qonum-qonşu, sonra bütün kənd.

Nurəhmədin başına qəza o gün, o ugursuz, o bəd gün gəlmışdı. "Alxasin günahı Nurəhmədi tutdu, Nurəhməd kəndi xilas elədi". Kəndin küpəgirən qarısı Pərli Səltənət başını əsdirə-əsdirə belə deyirdi. Amma Allahsız Alxasin günahı niyə üz-gözündən, əməllərindən nur yağan Nurəhmədi tutmaliydı, niyə Alxasa zaval dəyməməliydi, niyə bu ağır bədəli o ödəməliydi? Bu sualın cavabını heç sonralar da bilən olmadı.

Nurəhməd boş gözləriylə adamlara baxırdı, ağızını da açanda heç kimin anlamadığı bircə kəlmə piçildayırdı: hittə.

Ağlılı adamın dəli olmağından axmaq iş yoxdu. Hamiya ağıl verən, yol göstərən, bəsirət gözü açıq olan Nurəhməd indi özü əlacsız qalmışdı. İki yaşlı uşaq kimi axşam düşəndə zülüm-zülüm ağlayır, "inqə" - deyən bəbə kimi o da "hittə" - deyib səsini başına atırdı.

Kəndin bu ağrıya alışmağı çətin oldu. Arvad-uşağı çarəsizlikdən qırıla-qırıla qaldı. Ölümə nə var ey, gələn bir gün şələ-şüləsini götürüb gedir. Dərd Nurəhmədin dərdiydi. Adamlar daldaya düşəndə “Allah heç kəsi Nurəhmədin gününə salmasın” - deyirdilər.

Vaxt keçdikcə Nurəhmədin qəribəlikləri artırdı. Ağacların altında, suyun kənarında, yolun ortasında saatlarla diz üstə çökür, əllərini göyə açıb heydən düşənəcən, ağızı köpüklənənəcən “hittə” - deyirdi. Elə yalvarışla, elə ürəkdən deyirdi ki, eşidənlərin dili-dodağı əsirdi.

Belə-belə kənd “hittə” sözünə alışdı. Uşaqlar bir-birinə “hittə” deyib saatırdı. Bircə Alxas “hittə” sözünü eşidəndə cinləri oyanır, dəli ata dönürdü. Bütün kənd altıncı duyguyla Nurəhmədin başına gələnlərdə Alxası günahlandıırırdı.

Bir gün kəndin ortasında Alxasla Nurəhməd qarşılaşdı. Nurəhməd dibsiz baxışlarıyla Alxasa baxdı. Alxas özünü itirsə də, yamanlığından əl çəkmədi:

- Axund, məscidə gedirsen? A kişi, ağlin-başın olsun, məscid nə gəzir. Bundan sonra ibadət-zad da olmayacaq, xəbərin var, təzə hökümət məscidi anbar elədi, bundan sonra kolxozun buğdasını, arpasını ora tiğlayacaqlar, qışda da Əmin babanın tikdirdiyi o məsciddə siçanlar “İnnabı” oynayacaq.

Söz ağızından çıxar-çixmaz Nurəhməd alıcı quş kimi şığıyb qolunu Alxasın boynuna doladı. Alxasın xırıltısı aləmi başına götürdü. Yoldan ötenlər olmasayıdı, nəfəsi kəsiləcəkdi. Alxası Nurəhmədin əlindən almağına alındılar, amma o gecə kəndə rayon mərkəzindən köhnə bir “Pobeda” gəldi. Papağında ulduz olan iki adam Nurəhmədin qollarını tutdu, çiynində çoxlu ulduzu olan şinelli adam “bu yoldaşı islah olmaq üçün lazımı yerlərə gəndərəcəyik!” - deyib Nurəhmədin taleyini həll elədi. Bu xəbərdən kənd silkələndi. Adamlar irəli durub “ölərik, bu kişini vermərik” - deyəndə ulduzlu adam göz qırpmında naqanını çıxarıb göyə boşaltdı. İzdiham dondu. Ulduzlu adam Nurəhmədin sovet adamina yaraşmayan əməllerindən danışdı, köhnənin qalığı kimi yamanladı, yoldaş Alxası öldürməyə cəhd etməkdə günahlandırdı. “Belə təhlükəli ünsürü Sibirə sürdürürdik, əgər xəstəliyi karına gəlməsəydi” - deyib camaatin gözündən basdı.

Nurəhmədin qollarını bağlayıb aparanda kəndin qüruru sindi, kişilərin baxışları yerə dikildi.

O gecə kənddə heç kim yatmadı, o gecədən kəndin yuxusu qaçıdı.

Bir müddətdən sonra xəbər gəldi ki, Nurəhmədi böyük şəhərə aparıblar, guya həkimlər yoxlayıb deyiblər ki, sapsağlam adamdı, lap bizdən də ağıllıdı, yola salın çıxıb getsin evinə. Bu şayıələr, əslində, kəndin arzusu, istəyi, Nurəhmədə olan sevgisiydi.

Bu hadisədən beş ay sonra İkinci Dünya müharibəsi başladı...

... Elə bil Alxas tulkünü diri-dirı soyan gündən kəndin dəfi dönmüş, lənətlənmişdi. Kəndin əli silah tutan kişilərini cəbhəyə apardılar, arvad-uşaq başsız qaldı, kənd ölüməndən, yatalaqdan, qızdırımdan, acliqdan keçdi, müharibəyə gedənlərdən geri dönənlər də oldu, dönməyənlər də. Alxas da adam udan əjdahanın azığından qurtarmadı, geri dönmədi. Kəndin ürəyi yuxa olsa da, onu bağışlamadı.

... İllər sonra bu kəndə paytaxtdan qədim məbədləri, qəbirləri, mağaraları araşdırın aq saçlı, aq saqqallı bir adam gəlib çıxdı. Kəndin yeganə qalstuklu adəmi Muxtar müəllim “arxeoloqdu” - dedi. Amma kənddə bu sözü heç kim başa düşmədi, arxeoloq sözü kəndin dilinə “qəbiraxtaran” kimi tərcümə olundu. Dünyanın dünənini qurdalanın bu müdrik adam adamlara tez alışdı. Bir dəfə Xoruzquyruğu Hümbətin çayxanasında söhbət edəndə adamlardan biri o birinə zarafatyana “hittə” dedi. Qoca duruxdu, sözün ucundan tutub getdi. Adamlar kəndin yaddaşındakı o qorxunc hadisəni qocaya nağıl elədilər.

“Biz heç indi də bilmirik ağlinı itirmiş yazıq Nurəhməd bu sözlə nə demək istəyirdi” - dedilər.

Qoca siqaret yandırıb acgözlükə sümürdü. Həyəcanlı olduğu bəlliyydi. Gözünü qiyib siqaretdən bir qullab aldı:

- Adam o vaxt dəli olur ki, onu heç kim başa düşmür. Quranın “Əl-Bəqərə” surəsinin 59-cu ayəsində deyilir ki, “Hittə” ərəb dilində “bizi bağışlayın” - deməkdi. O, Allahdan bu kəndin, bu adamların bağışlanması istəyirmiş.

Adamlar eşitdiklərinə mat qaldılar.

Axşamçağı arxeoloq heç kimə heç nə demədən kənddən çıxbı getdi.

O gecə Nurəhməd yenidən kəndə, evlərə, yaddaşlara qayıtdı. Başqa bir qiyafədə, başqa bir surətdə, başqa bir hikmətdə.

Deyəsən, o gecə Tanrı kəndi bağışlamışdı...

KÜP YAZISI

... Olan, yaradılan, yox olan hər şeyin öz yazısı var...

... Saçları vaxtından əvvəl tökülmüş tösmərək kişi əlindəki küpü ehtiyatla sahibinə qaytarıb «oxuya bilmədim» - dedi.

Küpün sahibi dilxor oldu, qonur, kirpiksiz gözlərini döyəcləyib küpün dar boğazından içəri, daha doğrusu, qaranlığa zilləyib mızıldandı:

- Ta sən oxuyammadınsa, kim oxuyajax? - deyib peşmanladı.

Tösmərək adam cibindən çıxardığı dəsmalla üz-gözünün tərini silə-silə:

- A kişi, dünyanın axırı deyil ki, gec-tez kimsə küpünü oxuyacaq, - deyib hövəsləsi düyünlənmiş adama ürək-dirək vermək istədi.

Küpün sahibi soraqlayıb çətinliklə Əlyazmalar İnstitutundan tapıldığı adamin yaxasını belə asanlıqla buraxmaq istəmədi:

- Bir şey fikirləş, qadan alım, bu küpün işini bitirməmiş kəndə qayıdamram. Babam ölenəjən dil boğaza qoymadı, and verdi, aman elədi, - bu yerdə küp sahibinin kirpiksiz gözləri yiğisib qurut torbasının ağızı kimi büzüşdü, ağlamaq istədi, amma gözləri yağışa həsrət Təklə - Məkan səhrasının səması kimi susdu, sonra kişi udqundu, səsi titrədi, sözünün ardını gətfirdi: - hə, dedi ki, bu işin başını boş buraxmayın, küpü oxutdurun. Yeddi arxa döñənimiz, yeddi babamız bu küpə baxa-baxa getdi, heç birinə küpün sırrini bilmək nəsib olmadı. Heç babam da bilmədi. İndi də atam bu gün-savahlıxdı, elə bir ağızı deyir, a koronağı köpəyüşağı, küpü zad eləyin dayna, görmürsüz gethagətdəyəm! Deyirəm, qoja kişidi, bəlkə könlündən keçirir ki, küpün üstündə ölümün çarəsini-zadını yazıflar. Hə, vəllah, aqlına gələr də, adamin aqlına nə gəlmir ki!?

Sualı azığından çıxan kimi, ikinci sualı düz tösmərək kişinin üzünə üfürdü:

- Bu kūpün, bilirsən, nə qadər yaşı var?

Tösmərək adamın fikri ayrı yerdəyi deyə qəfil sualdan diksindi.

Dedikləri kūp sahibinin özünü də vahimələndirdi. Verdiyi suala özü də tələsik cavab verdi:

- Xeylaq olar, peyğəmbər haqqı, qojam deyirdi, Nuhun vaxtının qalif. Amma tə dirəşif, qojalif, üstündə əsim-əsim əsirik ki, qırılıf-eləməsin, görax axırı nejə olajax, - dedi.

Adam naəlac qalib telefonu cibindən çıxarıb qurdaladı.

- Nömrə deyəcəm, yazarsan, bu kūpu, oxusa-oxusa, Ələddin oxuyacaq, Kəllə Ələddini deyirəm.

«Kəllə» sözünü eşidəndə kūp sahibinin kefi duruldu, ölüzmiş ümidi ləri dirçəldi, yayın istisində geyindiyi pencəyin düymələrini bir göz qırpmında açdı. Əlini pencəyinin gizli cibinə salıb köhnə telefonunu çıxardı:

- De, qadan alım, de, yazım, görax başımıza nə gələjəh, - dedi.

Nömrəni yazar-yazmaz, adam zəhlətökən kūp sahibiyələ sağıllaşıb tələsik uzaqlaşdı.

... Günortadan sonra kūpün sahibi Şüvəlanda Kəllə Ələddinin bağında kūplərin sırrını bilən adamlı üz-üzə, göz-gözə oturmuşdu.

Kəllə Ələddin üzüm tənəklərinin altındakı xudmani yerdə adamın üzünə gülən girdə kūpu bir xeyli əlləşdirdi. Tarixin yaddaşından diyirlənib bu günə düşən zərif kūpün üstündəki yazılı əvvəlcə barmaqlarıyla oxumağa çalışdı, sonra baxışlarını qalın şüşəli eynəyinin altından lazer kimi əvvəlcə kūpün üstündəki yazıya, sonra kūpün ürəyinə sancdı.

Kūpün sahibi hövsələsini basa bilməyib:

- Noooldu, bir şey-mirşey oxuya bilirsən? - dedi.

Kəllə Ələddin boz gözləriylə tərs-tərs kişiye baxdı, kişi də özünü yiğisəldirdi.

Kūpün üstündəki yazılı, əslində, yazılıdan çox Qobustan daşlarındakı işarələrə oxşayırırdı.

Kəllə Ələddin kūpu gözlərinə yaxınlaşdırıldı, sonra gözlərindən uzaqlaşdırdı. Sonra baxışlarını fırladıb zəndlə üzəbzə oturduğu kişiyə tuşladı.

- A kişi, gedin qurban kəsin, nəzir-niyaz verin ki, Allah sizi xətədan-bələdan qoruyub.

Kūp sahibinin ürəyi ağaçda qalib qurulan əncir kimi şappılıyla ayağının altına düşdü.

Kəllə Ələddin başını qaşıya-qaşıya gur səslə dilləndi:

- Vay, vay, vay... müsibətdi, kişi, müsibət, bilirsən burda nə yazılıb?

Kūpün sahibi başını yellədi.

Oxuyoram, qulaq as:

- Qara at ağ atı yeyəcək, bələqlər çayda tərsinə üzəcək, ağaclar torpağı yox, göyə kök atacaq. O vaxt dönyanın axırı olacaq. Bu kūp sınan gün, o gün olacaq!

Kūpün sahibinin rəngi avazıdı, mağmin-mağmin kūpə baxdı:

- Pisdiyə bax, bə indi nətəhər olajax? - dedi.

- Bilmirəm, xətanı-bələni məndən uzaq elə, apar, evində gizlət.

- Qorxuram...

- Onda burda qalsın, mütəxəssislərlə məsləhətləşim, görüm neynirəm.

Kūpün sahibini qorxu bürümüşdü:

- İşə bax, sandıxda tarixi qumbara saxlayırmışıx, xəvərimiz də yox! Ölüm evin içindəjə sağa-sola diyirlənirmiş, arvad-uşax ilişif qırardı da, biz də deyirix küp bizi ağ günə çıxardajax...

Küpün sahibi küpün xəta-balasını özündən uzaqlaşdırıb dərindən nəfəs aldı.

Bir azdan süfrəyə samovar çayı gəldi, küpün sahibiyə Kəllə Ələddin dinməz-söyləməz kəllə qəndlə çay içirdilər. Küpün sahibi ürəyində Allaha şükür edirdi ki, bu qiymətsiz küp nə yaxşı indiya kimi onları qırıf-batırmayıb. Kəllə Ələddin ürəyində Allaha şükür edirdi ki, üstündə sərr gizlənmiş bu nadir küp necə olub ki, diyirlənib-diyirlənib ayağına gəlib. Stolun bir küncündə özünü günə verən küpsə hər iki adama baxıb içində piqqapıqla gülürdü. Bu özündən razı, bilici adam nəinki yazısını oxumuş, heç yanından da keçməmişdi. Üstündə nə yazılığını küpdən başqa kim bilərdi ki? Min il əvvəl onu düzəldən dulusçu nə yazdığını qulağına piçildamışdı: hər adam bir küpdu, kimi dolu, kimi boş...

Barelyef

Yazıcı Zaman Zamanının ölüm xəbəri balaca, təbəssümlü şəhərdən sürət qatarı kimi fit verə-verə keçdi. Özün dilsiz-ağızsız olasan, əsərlərin belə dil açıb danışa...

Zaman Zamanının yaxşı yazıçı olduğunu, əslində, hamı bilirdi. Amma bilmək azdı, Zaman Zamanlı heç vaxt gözə görünmədi, ad-san qazanmadı, taxta qalxmadı. Niyəsi də odur ki, bu sisqa, üzsüz, utancaq adam xoşbəxt ulduz altında doğulmamışdı. Elə bil alnına əyri-üyrü hərflərlə “sənin yerin, bax, orda, arxa cərgədə, heç kimin görmədyi yerdədi” sözləri yazılmışdı. O da nəcib adamıydı, alın yazısıyla barışib bir ömür arxa cərgədə, gözə görünməyən yerdə, xəlvətcə şad-xürrəm yaşadı.

İyirmi bir kitabını da dost-tanışları, daha doğrusu, bir kitabı sonacan oxumayan, əvəzində qaz vurub qazan dolduran səxavətli dostları çıxardı. Kitabları çıxanda da üzünün abrından satışa qoymadı, sevinə-sevinə dost-tanışa hədiyyə elədi. Oxuyanlar oxuyub oxumayanlara verdi, kimlərsə kimlərə tördü, beləcə, Zaman Zamanının xeyli gizlin oxucusu oldu.

Zaman Zamanının yaradıcılığı geniş olsa da, həyat yolu iki-üç cümlə ya olardı, ya da heç olmazdı. Belə ki, universiteti qırmızı diplomla bitirib ortaçıqda qalandı sevimli Həşim müəllim, çörəksiz qalmasın deyə, sevimli tələbəsini Veteranlar Şurasında karguzar kimi işə düzəltdi. Qorxacaq adam üçün qəhrəmanların arasında yaşamaqdan böyük xoşbəxtlik yoxdu. Bir ömür İkinci Dünya müharibəsi iştirakçılarının toplu-tüfəngli, səsli-küylü xatirələrinə qulaq asa-asə ayları, illəri yelə verdi. Cavanlığı yay armudu kimi sovulub keçəndə qocalığın burnu göründü. Kəsəsi, Zaman Zamanlı azca əməkhaqqısıyla, veteranların xatirələrinə qulaq asa-asə xatirə danışacaq yaşa çatdı. Yeddi roman, yeddi povest, yeddi hekayə kitabı işiq üzü gördü. Amma həyat hekayəsini nə yaşaya,

nə də yaza bildi. Böyük imperianın çökməsinin şahidi oldu, müstəqil-liyin şirinliyini daddı, tarixin dolanbac dalanlarından keçdi, zalim oğlu-nun nə həyatında, nə yaşıyışında heç nə dəyişmədi.

Düzdü, həyatında, güzəranında heç nə dəyişmədi, amma günlərin birində dünyasını dəyişdi.

Bu xəbəri ən ağır qarşılıyan tənqidçilər oldu. Zaman Zamanının yaradıcılığını görməməzliyə vuran, haqqında bir kəlmə söz deməyə, yazmağa ürəkləri gəlməyən tənqidçilər elə bil Zamanının qara gününü gözləyirdilər. Yazdılar, özü də necə yazdılar.

Qırx ilin susqunluğundan sonra pəltək tənqidçilər də David kimi cəh-cəh vurdular. Qəzetlər, saytlar, televiziyalar, radiolar Zaman Zamanlıdan danışdılar. Üç gündə şəhərin təkəmseyrək kitab mağazalarında Zaman Zamanının kitabı qalmadı. Sağlığında bunu görsəydi... ölməzdi, hər halda belə tez ölməzdi...

Bu arada yuxarıdan göstəriş gəldi ki, vaxt itirməyib Zaman Zamanının xatirəsini əbədiləşdirsinlər. Hələlik yaşıdagı binanın qarşısına yazıçının barelyefini vursunlar, sonrasına Allaha kərimdi. Əla təşəbbüs idi.

Düzünə qalsa, sağlığında Zaman Zamanının barelyefdən zəhləsi gedirdi. Daha doğrusu, barelyefdən eymənirdi. Barelyef görəndə yadına Arximed düşürdü. Ona elə gəlirdi ki, bütün barelyeflər bir az da Arximedə oxşayır. Sağ olsayıdı, dünyasında imkan verməzdi ki, onu Arximedə oxşatsınlar, amma heç sağlığında səsi eşidilməmişdi, indi torpağın altında onu kim eşidəcəkdi?

Qərar verilmişdi, çıxdan sıfarişsiz qalan heykəltəraş bir həftəyə yoğundu, yapdı, barelyef hazır oldu.

Səhəri gün kütləvi informasiya vasitələri cana gəldi. Barelyef, əklil hazır idi. Qalırdı Zaman Zamanının ünvanını öyrənmək, mərasimi keçirmək, böyük yazıçının ruhunu şad edib bu məsələylə birdəfəlik üzülüşmək.

Vəd olunan yerdə uzunşüllət adam, qulağında telefon, durmadan danışındı. Bu, jurnalistlərin gözündə yayılmadı.

– Qorxmaz müəllim, bu nə məsələdi, gecikirik axı, - deyə jurnalistlərdən biri dözməyib soruşdu.

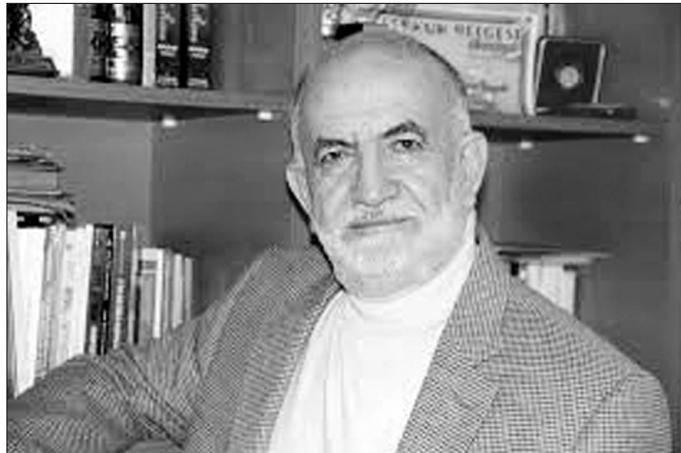
Qorxmaz müəllim elə bil diri balıq udmuşdu, dik-dik:

- Heç, xırda bir məsələ var, yoluna qoyan kimi gedəcəyik, - dedi.

Xırda məsələ düz bir saat uzandi. Əvvəl televiziyanın xəbərlərindən gələnlər, sonra gündəlik qəzetdə işləyənlər deyinə-deyinə çıxb getdilər. Daha sonra saytdan gələnlər söyə-söyə dağılışdırılar. Axıra agentlikdən gələn çəlimsiz qız qaldı.

Günün ikinci yarısı çəlimsiz qızın xəbəri yayılmışdı: araşdırımlardan məlum oldu ki, yazıçı Zaman Zamanının heç vaxt şəxsi mənzili olmayıb. Mərhum yazıçı ömrü boyu şəhərin müxtəlif yerlərində kirayələrdə yaşayıb. Evi olmadığı üçün barelyef təntənəli şəkildə veteranlar şurasına təhvıl verildi. Allah rəhmət eləsin!

◆ Məmməd İsmayılin 80 yaşı ◆

“Öndə bir ümid yanır, Mən yorulsam, sən izlə”

Məmməd İsmayılin o şairlerimizdəndir ki, bu gün də onunla bağlı deyilən bir misra, yazılın bir cümlə oxucularda maraq doğurur. Çünkü xalqın milli poeziya və milli şair ilə bağlı təsəvvürləri bu böyük türk şairinin nümunəsində parlaq və dürüst əksini tapır.

*İstisi kənara çıxmaz hər odun
Haqqı bulanların şairiyəm mən.
Bacara bilirsiz məni unudun -
Unudulanların şairiyəm mən.*

O, heç kimin minnətli çörəyini yemədi, minnətli sözünü götürmədi. Nə sevgili xalqını, nə də ədəbiyyatımızı aldatmadı. Bu xalqın şairə inamından, sadəlövhələyündən sui-istifadə etmədi.

*O, bu zəmanədən söz götürmədi
Başını götürüb getdi deyərsiz.*

Əlbəttə, bir şairi tamam və bütöv dərk etmək prinsipcə mümkünüsüzdür. Digər tərəfdən, şair yaşadığı gerçəkliyin faciəsinə yoluxa bilər ki, sonra onun metafizik çevrəsinə daxil olmaq çətin olur. Məmməd İsmayılin həm də yaddaşımızda bənzərsiz xarakteri ilə sevilir. Xarakter sirdir, hansı yeddi arxa dönəndən gəlir - bir kimsə bilmir. Məmməd İsmayılin kişi xarakteri şeirlərinin havasına, yazılarının ideya-məzmununa elə hopubdur ki, həm də bəxtini, yığvalını müəyyənləşdirib. Necə ki, Xaqani Şirvanının güclü, sınızmaz

xarakteri həyatını iki yerə - vətən və qürbət qütbərinə böldü, Məmməd İsmayılin da xarakteri taleyini və yaddaşının iki məkanda var olmasına səbəb oldu.

*Şairləri susmayan bir vətən basılmayıb,
Qəlbimdə can yerinə buna ümid bəslədim.
Yolunda şəhid olmaq bəxtimə yazılmayıb,
Bayraqına bükülüb dəfn olunmaq həsrətim.*

Təəssüf ki, nə gizlədək, XX əsrə Azərbaycan şairlərinin Kremlin şeytan feilinə uyub aldandığı, bic ideologiyaların toruna düşdüyü, nəfslərinə haram qatdıqları hallar çox oldu. Məmməd İsmayıllı kimi milli şairlərin taleyi göstərdi ki, imperiya içində yaşayış şəxsi və ədəbi ləyaqətini qoruya bilər.

*Yelə verdim, suya çəkdim nəfsimi,
Arxasında daş atmağı bacardın.*

Bu, “qədərin naxışdı” ki, Məmməd İsmayılin həyatı sanki iki arada - varlıqla yoxluğun, olumla ölümün, vətənlə qurbətin, əvvəlin və sonun arasında keçdi. Şair bunu bir “tanrı sınağı” adlandırır:

*Çəkir sevənləri sinağa Tanrı,
Hər kəsin suçunu üzünə çəkir.
Mayası çamurdan yoğrulanları
Seytan gölməçəsi özünə çəkir.*

Məmməd İsmayılin bioqrafiyası, sadəcə, bir şairin həyatında baş vermiş hadisələrin və ya müasirlərin danışlığı xatirələrin məcmusu deyil. Şairin taleyi, tərcüməyi-halı onun poetik dilinin qatlarındadır. Onun təhtəlşüurdakı “bioqrafiyasını” poetik obrazların, detalların dililə oxumaq daha səmərəli olar.

Bir neçə il bundan önce dostum Həmid Ormanlı maşını ilə məni şairin Əsrikdəki evinə apardı. Mistik, anlaşılmaz bir qüvvə məni şeirlərindən, “İz” romanından oxuyub xəyalımda canlandırdığım evə doğru çekirdi. İçəri, həyətə girməyə imkanım olsa da, sırlı və sehri bir qüvvə məni qapı ağzında saxladı. Və nədənsə, Məmməd İsmayılin Əsrikdəki evlərinin doqqazı ağzında bir xeyli dayanıb, içəri girməyə gücü çatmayan obrazını təsəvvür etmişəm. Mənə elə gəlib ki, Məmməd İsmayılin mənalar dünyası həmin qapının o üzündədir - anasının səsi də, atasının yeganə yadigar şəkli də, alma ağacı da, çəndə azmiş ağaçdələn də... ordadır.

*Ayrılıq çatlatsın səbir qabını,
Üzünü yenidən görüm, bəsimdi.
Maşın açarıyla dəmir qapını,
Döyüm.
Arxasından səs gəlsin:
Kimdi?*

O, yurd yerində hər nəsnənin hekayətini danışa bilir. Onları yaddaşında canlı edir. Görün, Əsrikdəki evin nişanələrini bizə bir şeirində necə təqdim edir. Yol kənarındaki daş, qapıdakı çınar - hamısı onun ömür hekayətinin canlı şahidələri - personajlardır.

*Yol kənarında bir daş
Bardaş qurub oturub.*

*Soyuq üzündə bir nur,
Arada bir doluxsunur.*

*Daşın önündə bir ev,
Arxasında bir çınar
Payızın sazağında
Uçum-uçum uçunur.*

Onun hər duyu türünün bir mövsüm uyarlığı var. Yurd-ev nisgili, kədərli ovqatı çənli-dumanlı soyuq payız havası fonunda verilir.

“Sisli payız gecəsinə bənzəyir halım”

Qadın sevgisi kişi yaddaşının mövcudluq şərtlərindən biridir. Bəlkə uşaqlıq xatirələrindən sonra qadın tarixçələri kişinin xatırlamaq istədiyi, yəni yenidən yaşamaq istədiyi ilgimdir. Bir yandan zərif piçilti səslənir:

*Ay payız baxışım, bayatı gözlüm
Sixma qاشlarının çatında məni.*

Digər tərəfdən, kişi ehtirasının açıq, sərt etirafı söylənilir. Məmməd İsmayıli bir sevgi şairi kimi bənzərsiz edən də odur.

*Sevdiyi adamı sonunda qadın
Gedər itirməyə tapdığı yerde...*

Qəribədir, şairin avtoportreti, eqosentrik təhkiyəsi eksər hallarda “o”da - üçüncü şəxs əvəzliyində ifadə olunur. Bu, mifoloji məntiq baxımından da düzgün seçimdir. “O” şəxs əvəzliyi qeyri-müəyyənliyi, məchulluğu bildirir.

*O, dərdini aćmaz sizə,
Özünədi hər sualı,
Göy sulara dalıb kimsə,
O da burda fikrə dalıb.*

Şeirin sonunda isə özündən üçüncü şəxsdə danışa-danışa mütləq fövqəl “O”-ya - Allaha müraciət edir.

*Bir Allahı, bir özü
Irəli var, geri yox.
Və... onun Ondan özgə
Siğınacaq yeri yox.*

Böyük rus şairi Yuri Kuznetsovun xatirəsinə həsr etdiyi şeir “O” əvəzliyi ilə başlayır, əslində, özünün taleyi haqqında acı gileyəldir.

*O da getdi bu dünyadan,
Hər şeyini atıb getdi.
Bilsəydi heç buraxmazdı
Dünyanı aldadıb getdi.*

Artıq neçə illərdir ki, Məmməd İsmayıllı Türkiyədə, türk şairlərinin ilham aldığı Boğazda yaşayır, Çanaqqala Universitetində dərs deyir. Çox ədiblərimiz Anadolu və Avropa yaxasında Dardanel boğazını seyr etdi. Yalnız Məmməd İsmayıllı poeziyasında “boğaz” bu qədər geniş simvolik mənalar sırasına malik oldu. Dardanel boğazı şairin ömür - tale məkanında metafizik substansiyanın adı oldu.

Bəxtinə, yiğvalına bir kimsənin ağılına belə gətirmədiyi qəfil bir qəza düşdü.

Hayandan qaçırdısa gəlib oraya, İki araya - dar bir boğaza düşdü. "Boğaz" sözü bir ömrün metaforik adıdır. Qürbət şeirlərinin eksəriyyətinin süjeti bu metaforadan "ətə-qana gəlir":

*Kim sənin bəxtini qürbətə yazdı,
Vətənmi istədi, vaxtmı dışlayır?
Düşdüyün çıxılmaz bir dar boğazdı,
Bir az o tərəfdə dəniz başlayır...*

Yaxud

*Hələ ömür yelkənim
Dar bir boğazdan keçir.*

"Boğazdan keçən gəmilər" şeirinin bir bəndin dar çevrəsində bu çoxmənalılığa ustalıqla məntiqi ilgək salıb.

*Fikrimin ucunda o ev, o daxma,
Sonu görünməyən bir sitəm ilə
Hər gün boğazima tixanan loxma
Və hər gecə boğazdan keçən gəmilər.*

Məmməd İsləyilin mifoloji düşüncəsinə görə, ilkinliyindən ayrılan, başlanğıcdan qopan hər nəsnə mütləq qürbətə düşmüş olur.

*Ocaq yanır... isti də, tüstü də bir arada
Bulud olmağa gedər göylərin qürbətində.*

O, ilk qürbəti anası qarlı qış gündündə unutduğu şeir dəftərini 30 km yolu piyada arxasında Əsrikdən Tovuza gətirəndə hiss etmişdi. Elə o gündən onun qərib sərgərdan ruhu evin qapısını döyməyə gəlir. Və daha qapı arxasından anasının səsini deyil, öz səsini eşidir.

*Mənə elə gəlir ki,
ya bu gündən, sabahdan,
ya da xatirəldən
Qayıdanda səfərdən
Bir qapı döyülcək
bu yolların başında,
Bir ürək döyüncək
bu yolların başında
"-Ey kimsən?" deyiləcək,
"-Ehey, kimsən" deyiləcək!..*

Elə burdaca diqqətimi çəkən bir detali da qeyd edim gərək: Məmməd İsləyil qurbətdə yaşadığı bu illər ərzində o yerlərin gözəlliyini vəsf edən şeirlər yazmayıb. Hər halda, mənim rastıma çıxmayıb. Bilmirəm, paralellər, müqayisələr aparmaq nə dərəcədə müsaiddir: XX yüzilin əvvəllərində, bolşevik əməkçiyyətdən sonra Parisə sığınmış rus muhabir şairləri burda nə qədər azad, rahat yaşasalar da, şəhərin gözəlliyini sanki görmürdülər, onun vəsfinə bir misra belə yazmadılar. Çünkü qurbətdə, mühacirətdə həyat mənasızlaşır. M.Svetayevanın bir sözü yadına düşür: "Ən sadə nəsnəni anlamama üçün onu şeirə atmaq lazımdır ki, ordan onu görə biləsən". Məmməd İsləyilin qurbət şeirlərində hər şey - ağaclar, durnalar, evlər, gəmilər, martılar qurbət mənali oldu.

*Gəmilərin qurbəti keçib gedir boğazdan,
Bir azdan başlayacaq durnaların qurbəti...*

Aşağıdakı bənddə “q” səsinin alliteriyasiyası və “qürbəti qəriblətmək” deyimi adamın içinde doğrudan da bir üşüntü yaradır.

*Qürbəti qəribədir,
Qərib durna qatarı
Qayığa yelkən olan
Qağayı qanadları.*

Əgər şair Vətəndən kənara düşürsə, deməli, o, mühacirdir, mühacirətdədir. Yaddaşımıza etibar etməməkdə bəlkə də haqlıdır.

*Aldığı nəfəs kimi Vətən məni unutdu,
Kimin yadına düşər batan bulağın yeri?
İzi yox çəməndən çəkilən çənin,
Yəqin unudulub sənin də adın?
Qürbətə düşəndə ana Vətənin
Gərək “barmağına” sap bağlayaydın...*

Yeri gəlmışkən, Məmməd İsmayılin məkan fəlsəfəsi də ayrıca araşdırma mövzusu ola bilir. Təsadüfi deyil ki, onun özünə verdiyi ritorik sual “İndi sən hardasan, Məmməd İsmayıll?” Məkanın, yerin dəyəri unudulmaq və ya unutmaq dərəcəsi ilə ölçülür.-

*Qiş, hardan gəlirsən?-
Unudulduğum yerdən.*

Yaxud

*Yaddaşıma yaxşı bax,
Unutduğun yerdəyəm.*

Amma içinde həmişə bir ümid yaşayıb ki, Allah heç kimi, heç nəyi unutmur. Bu müdrik yanında da inanır ki, yaxşılıq-pislik kimi, insanın unutduqları da əvvəl-axır qabağına çıxır.

*Əvvəl arzuladın, sonra unutdun,
Çıxar qabağına unutduqların.*

Ağrı yeganə hiss - duyğudur ki, insanı yalan danışmağa qoymur. Məmməd İsmayıll ömr-gün, millət-ölkə ağrılardan danışanda yalanı dilinə gətirmədi. Milli şairimizin gileyi də bu üzdəndir.

*Qurd kimi quduzlaşar dərd acıxdığı yerdə,
Nə yaxşı ki, Vətən var yaddan çıxlığıñ yerdə.*

Böyük şairimiz unutmasın ki, Məmməd İsmayıll kimi Vətən aşıqlarının yeri könüllərdədir. Könüllərdə isə Haqqın taxtı qurulur...

Rüstəm KAMAL

◆ P o e z i y a

Barat VÜSAL

OTURMAQ HAQQI

Gərək yuxarı başda adı bəlli otursun,
Odur gizli, otursun, odur bəlli, otursun.

Ağsaqqal oturası bircə stulda belə,
İnanmırəm haçansa keçib dəli otursun.

Bu ona bənzəyir ki, arif qalsın ortada,
Hələ də hərif-hərif çəşib hərif otursun.

Məğlub olan kəslərin baş tərəfdə nə işi,
Gərək zəfər taxtındaancaq qalib otursun.

Heç olarmı... olarmı görərək ayaq üstə,
Həzrəti Məhəmmədi... Həzrət Əli otursun?!

Yəqin ki, deyibdilər hürufilər, sanıram,
Hansı məclisdə isə... "Başda Hərf otursun!"

Bala çıxarmaq üçün yuva qurmayıbmış ha,
Hər quş öz yuvasını sanki qurub, otursun.

O bağban da o bağa girib ki, öz barından
Bir az yeyib otursun, bir az dərib otursun.

Aşıq deyil,adicə aşiq bilib bəlkə də,
Qoymayıblar Qəribi qərib-qərib otursun.

Dağa-daşa düşməsin, o gözələ deyin ki,
Ürəyimin başında, edim tərif, otursun.

Heç otura-otura evmi ucaltmaq olar,
Bənna odur ki, evi hörüb... hörüb otursun.

Yoldadı bax, görürsən, günəş səhərdən bəri,
Yorulubdu o ki var, durub Qürub... otursun.

Gördüm ki, qalxıb verib Allah yerini Sözə,
Mən də qalxdım yerimdən, Allah gəlib otursun!

NƏSİMİ TÜRBƏSİ ÖNÜNDƏ

Mən də yanındaydım "Bəzmi-Əzəl"də,
Ruhkən söylədiyin "Bəli"nəm, babam!
Məniydim "Nəsimi mənəm!" deyən gənc,
Onda da variydım, bəli, mən, babam!

Türbənin önündə daim durmuşam,
Amanat deyiləm, qaim durmuşam.
Olub yeddi qatı Götün, durmuşam,
Yerin təki qədər dərinəm, babam!

Həmişə yanında olmuşam sənin,
Yanında kamala dolmuşam sənin.
Balanam... balanam... bilmisəm sənin,
Göyərən qolunam, əlinəm, babam!

Mən şeir yazmırıam, səni gəzirəm,
Mən Dan içindəki Danı gəzirəm.
Mən sənin dediyin dini gəzirəm,
Mən Elməm, mən Eşqəm, Təliməm, babam!

Dözüb könüldə qəm, dözüb gözdə nəm,
Gərək gizlənməyəm, gərək gizlənəm.
Mən gizlin Aşkaram, aşkar Gizlinəm,
Açılmaz açımın... sırrinəm, babam!

Səni elə duydum, qüvarlanıram,
Ah, sənə kim qıydı... qubarlanıram.
Səni elə sevdim, ölsəm, sanıram
"Nəsimi!" söyləsəm dirilləm, babam!

Adı bir olanın min adı mənəm,
O Kəbədi, mənəm, Minadı, mənəm.
Bütün həyatların həyatı mənəm,
Bütün ölümlərə ölüməm, babam!

Gəlmışəm görsünlər çıxmayıb canın,
Saralıb ... sönməyib Günəş, Danın!
Gəlmışəm, kəsilsin tökülən qanın,
Dur, geyin, soyulmuş dərinəm, babam!

HƏNDƏVƏR

Həndəvər söyləmə hər həndəvərə,
Nə vardı yatmayıb, it hürsə idi.
At var - həndəvəri ərlər, ərənlər,
İt var - həndəvəri it kürsəyidi.

Minib öz atını çap, o ki var, çap,
Rast gəlmə nə uçrum, nə döngələrə.
Özünə sən başqa bir həndəvər tap,
Hərrənmə sən başın, bu həndəvərə!

Həndəvər olarıq mində birimiz,
Yerdə qalanımız bəndə felləri.
Dağlardı, daşlardı həndəvərimiz,
Bəs nədi dağ-daşın həndəvərləri?!

Ey vətən, deyirəm haqqı qalıbmı
Bəndə deyilənə bəndə deyəm mən?
Nə başlar qopmadı çıyinlər üstən,
Nə yellər əsmədi həndəvərindən?!

Elə istəyirəm, bəndə deyilik,
Torpağıq, deyim mən, daşıq, deyim mən.
Ruhumla bu yurdun həndəvərində
Gecə də, gündüz də keşikdəyəm mən!

Gəl demə, biz indi güvənək kimə,
Sən dayan, dur görüm, a həndəvər, bir...
Şəhid qəbirləri bəs nədi, bəs nə?
Sən deyən, mən deyən həndəvər deyil?!

Dünyada nə qədər həndəvərlər var,
Çaqqal həndəvəri, qurd həndəvəri...
Adamlar belinə kəmər taxırlar,
Yoxsa olmaq üçün yurd həndəvəri?!

Əsibdi, coşubdu bir qarı yenə,
Baxmir nəvəsinə kim vurulubdu.
Deyir, bir də qızın həndəvərinə
Hərrənsən, ölmüsən, ay köpəyoğlu!

Necə saraldıblar gör aşıqləri,
Demirlər, sevənlər mində birdilər.
O qədər qına ki sarmaşıqları,
Bunlar da bu təhər həndəvərdilər!

Canda canımız yox, qəmdə yerimiz.
Bəlkə biclik edək,
fəndə əl qoyaq?!
Boşalıb... boş qalıb həndəvərimiz,
Bəlkə adımızı həndəvər qoyaq?

...Bəndəlik eyləsin bəndələrə, de,
Sıra nəfərləri hər nəfər olmur.
Gəl, az həndəvərəm, həndəvərəm, de,
Həndəvər sozündən həndəvər olmur!

BARİŞIQ

(Xalq yazılıcısı İsmayıllı Şixliyə)

Köhnə yurd yerində köhnə bir kişi
Sağa boylanırdı, sola baxırdı.
Qazaxdan burulan, Tiflisdən gələn,
Cığır üz tutur, yola baxırdı.

O köhnə pəncərə, bu köhnə tavan,
Köhnə ağa evi necə var, durur.
Köçüb qalmasa da bu yurdda duran,
Ürəkdə ağrılıar, acılar durur.

Kimiydi qəfildən o keçən atlı,
İsrafıl ağamı, Qaçaq Kərəmmi?
Bayaqdən bir qonaq durub gözləyir,
Bəs mən də onları gözləmirəmmi?

Od köhnə ocaqsa, getdi sönməyi,
Zaman dayanmadan çapır atını.
Köhnə Kəsəmənə - yurda dönəməyi,
Köhnə kişilər də yadırğadımı?!

Elə bil bu yurdun yoxmuş heç kimi,
Sevinc axtarırsan, bəxtə qəm çıxır.
Birdən Dəli Kürü qızılquş kimi,
Şığıyıb bir kişi böyürdən çıxır.

İsrafıl ağıdır bu gələn, Allah,
Dünya xali deyil, gördünmü, qardaş?

İsmayııl Şıxlının sevincinə bax,
İsmayııl Şıxlının gözlərində yaş...

"A bala, yeri bir Kərəmi çağır!"
İsrafil ağanın səsiydi bu səs.
Bir görüş müqəddəs, bir görüş ağır,
Kərəm gələrmi ki?
Gəlməyə bilməz!

Göyə şolə çekir köhnə od-ocaq,
Bir sözü dil demir, deyir göz, ürək.
Deyir ki, indi də biz barışmasaq,
Vallah, göydəmizə el tüpürəcək!

İsrafil ağanın sözləri haqqı,
Birləşir axırda neçə yol, gəlib.
Kərəm də yəqin ki, yumşalacaqdı,
"Nağayım, qapıya İsmayııl gəlib!"

İki köhnə düşmən, iki köhnə dost,
O günü yuxudan oyanmışdılar.
Köhnə bir kişinin dərdli qəlbində
Təzədən baş-başa dayanmışdılar.

KƏNDİR

Qardaş, mənim üçün hər söz söz deyil,
Qardaş, mənim üçün cəngi sözü var.
Ölsəm də qalstuk taxa bilmərəm,
Mənim bogazında kəndir izi var!

Ölsəm də qalstuk taxa bilmərəm,
Onda qəzəbinə gəlmış olaram
Mən öz əcdadımın, köhnə nəslimin.
Mən onda üzünə baxa bilmərəm,
Nə Həllac Mənsurun, nə Nəsiminin!

Mən neynim, sevmirəm bəzək-düzəyi,
Mən də qaraçıyam, belə qaraçı.
Qalstuk-malstuq neynirdi onda,
Bir kəndir var idi...
bir dar ağacı!

Qalstuk vurana düşmən deyiləm,
Yox, mən qalstuku sonulamırıam.
Yox, mənim sözümün canı başqadı,
Mən bunu demirəm...
bunu demirəm...

Zaman istər məni dəyişik salsın,
Qalstuk hərisi bir yantamaqla.
Nə iş qalstukla düzələn deyil,
Nə mən qalstuku sonulamaqla!

Saxlasam, əyilməz baş saxlamışam...
Uymayıb taleyin qara tacına...
Mən öz boğazımı boş saxlamışam,
Mən yer saxlamışam dar ağacına!

Ürəyim özümdə, başım özümdə,
Yoxdu əlacım da, var əlacım da!
Kəndirim özümdən, başım özümdən,
Elə özümdəndi dar ağacım da!

Mən ölüm taxanam, yaz, boğazıma,
Qalstuk taxmaqla məşhur deyiləm.
Mən kəndir doğuram öz boğazımdan,
Kəndir böyüdürəm öz boğazında!
Mən kəndir boğuram öz boğazında,
Qalstuk boğmaqla məşğul deyiləm!

İnsan ki, yenilməz, ərinməz olur,
Ondan əsrlərlə bəhs etmək olar.
Mən deyən kəndirlər çürüməz olur,
Ondan qalstuk da düzəltmək olar!

MƏCNUNUN MƏCNUNU, YAXUD MƏCNUNUN ATASI HAQDA POEMA

Leyli sevgisini, Məcnun eşqini
Yükləyib dəvəyə, aparırdı o!
Bir Kəbə eviydi Məcnunun özü,
Məcnunu Kəbəyə aparırdı o!

Eşqi könül duyar, könül daşıyar,
Altda inləyirdi dəvələr eşqin.
Dönmüşdü ən yaxın könüldəşinə,
O günü buludlu havalar eşqin.

Bir ata köksünə dağ çəkir bala,
Bir övladın baxtı yatıb gedirdi.
Məcnun atasının çəkdiyi nalə,
Məcnun sükutunda batıb gedirdi.

Bir ata naləsi Allaha çatmır,
Məcnunun sükutu çatası idi.

Məcnun atasına yazığım gəlir,
Məcnunun məcnunu atası id!

Karvan gedir... Məcnun yoxdu karvanda,
Yenə tale başa oyun açırdı.
Atası Məcnuna doğru qaçanda
Məcnun səhralara doğru qaçırdı...

Bilmirdi qəlbini ovutsun nəylə,
Bir görün neylədi,
nə etdi Məcnun?
Bir zaman eşqini öz əlləriylə
Boğmuşdu bu kişi... dirildi Məcnun?!

Bəs niyə oğlunu duymayır onda,
Niyə öz üstündən qara çekirdi?
Bəs özü özünü hara aparır,
Bəs özü özünü hara çekirdi?!

Məcnun sevgisinin ağrısı canda,
Könül varsa, gərək odlara düşsün.
İstərəm Məcnundan danışılanda
Məcnun atası da yadlara düşsün!

Əli boşda qaldı yola baxanda,
Oğlunu bir eşqin butası çekib.
Məcnun nə çekib ki, belə baxanda,
Nə çekib... Məcnunun atası çekib!

... Leyli sevgisini, Məcnun eşqini
Yükləyib dəvəyə, aparırdı o!
Bir Kəbə eviydi Məcnunun özü,
Məcnunu Kəbəyə aparırdı o!

BÜTÖVLÜYÜMÜZÜN ŞƏKLİ

*Təbriz səfərində əvvəlcə yolumuz Xalxal
şəhərindən düşdü. Dedilər ki, S.C.Pişəvərinin
kəndi Zeyvə yaxınlığındadır. Getdik. Qo-
humlarından qardaşı oğlu Seyid Hüseyni
oraqla taxıl biçdiyi yerdə tapdıq. Bu işdə bizə
nəvəsi məktəbli Cavad bələdçilik etdi. Ayri-
landa onun bizdən ayrılmamaq istəmədiyi indiki
kimi yadimdadır... Pişəvəri amalının, yolu-
nun gələcək davamçısı tək.*

Tapıb Xalxal şəhəri, qədim Zeyvə kəndində,
Sağlam kökdən boy almış budaq Cavadı gördüm.

Daşlardan qaynayırdı, qayalardan sızırdı,
Yandım, içdim doyunca, bulaq Cavadı gördüm.

Oralar onunkuydu, buralar canındaydı,
Haralar onun deyil, haralar canındaydı.
Səttarxanın aldığı yaralar canındaydı,
Min yaşlı bir qocanı, uşaqq Cavadı gördüm.

Təbrizi görmək üçün getdiyimiz bir gündə,
Qəfil yol peyda oldu yolumuzun üstündə.
Pöhrədən pöhrələndim Pişəvəri mülkündə,
Köhnə ocaq yerində ocaq Cavadı gördüm.

Bu vətən zaman-zaman nə odlara qalanmış,
Neçə haqqı tapdanıb əllərindən alınmış.
Cavadzadə nəslinin başı üstdən salınmış,
Yerdən dübarə qalxmış bayraq Cavadı gördüm.

Keçdiyim yollar üstə lalə Pişəvəriydi,
Təbrizdə Ərk qalası hələ Pişəvəriydi.
Pişəvəri nəslindən qalan Pişəvəriydi,
Öpdüm Pişəvərini, bayaq Cavadı gördüm.

Allah, necə alıblar dinənlərin canını,
Keçmişlərin canını, dünənlərin canını.
İcmək üçün qan tökən düşmənlərin qanını,
Sabahlara çağırır torpaq, Cavadı gördüm.

Babasının gözüdü, babasının ürəyi,
Obasının özüdü, obasının ürəyi.
Sevməz "çıraq dibinə işiq salmaz" deməyi,
Dibinə işiq salan çıraq Cavadı gördüm.

Üstündə oturduğu taxt sığmayırdı Elə,
Yoxsa on iki yaşlı Şah İsmayıldı elə?!
Ümmən gəzir, arxlara sığışmayırdı hələ,
"Balaca Qara Balıq" - qoçaq Cavadı gördüm.

Daha nəyim var mənim, oları qoyub gəldim,
Allah, balamı tapdım, balamı qoyub gəldim.
Neçə dəfə başına dolanıb, qoyub gəldim,
Bütöv Vətəndi sandım, vallah, Cavadı gördüm.

Qoymazsan haqsız gülə, sən axı haqq olmusan,
İntiqam almaq üçün gör nə sayaq olmusan.
Bir uşağın xətrinə dönüb uşaqq olmusan,
Gördüm varsan, gördüm var,
Allah, Cavadı gördüm!

YANIQ YERİ

3-4 yaşım olardı. Küləkli bir havaydı. Kibrıt qutusunu götürüb xəlvət bir yerə - mal damının dalına çəkildim. Başladım bir-bir kibrıt çöplörini yandırıb tökməyə. Arada biri sönməyibmiş, böyrümdə bambaziya finkamın üstə düşübmiş. Alov məni bürüdü. Külək də bir yandan yanğını gücləndirdi. Harayıma ilk olaraq anam yetdi. Sən demə, yanana təkcə mən deyiləmmış...

Uşaq vaxtı yanıldım, gördülər ki, adamlar,
Mən yanmağım cəhənnəm, arada anam yanır.

Yanan pal-paltarımı tez çıxartdı əynimdən,
Kömək et, tez ol, sən də, ay adam, anam yanır!

Az qaldı ki, unudub özümün yanmağımı,
Deyəm: yanana mənəmsə, haradan, anam yanır?!

Qışqırmaq istədim ki, bax, buranı söndürün,
Bax, buranı deyirəm... buradan anam yanır.

Sonra danışındılar, haramdan yanmışamsa,
Hamı şahid olub ki, oradan anam yanır.

Fərhad niyə vurubmuş külüngünü başına,
Ölən Şirinmi, yoxsa qayada anam yanır?!

İllər keçdi, üstümdə qaldı o yanıq yeri,
Getdi çox ocağa da, pirə də... anam yanır.

Mənimi söndürürdü inləyib yuxuda da,
İstəyirdim qışqıram, oyadam... anam yanır!

Yanırda olanda da, yanırda öləndə də,
Sanmayın elə-belə... sıradan anam yanır.

Bir alov görən kimi özümü itirirəm,
Özümə qulaq asmir iradəm... anam yanır.

Haradan qulağıma körpə naləsi gəlsə,
Sanıram ki, hələ də orada anam yanır.

Bir dəfə deyir, doymur, min dəfə deyir, doymur,
Deyir, bu canım qurban Barata... anam yanır.

SƏMƏNDƏR QUŞU

Bir əlimdə qələmdi, bir əlimdə könüldü,
O Ölüm də könüldü, bu Olum da könüldü.
Bütün irəlilərdən irəlidə könüldü,
Mən hamıdan sondayam...
Mən hamıdan qabaqda!

Bu Sonun Əvvəlidi - o Əvvəlin Sonudu,
Bircə yer var, həmin yer düz Allahın yanıdır!
Səadət axtarırıq, elə budu, yəni bu:
Mən hamıdan sondayam - mən hamıdan qabaqda!

Ey bir deyil, oncalar, hali olun halımdan,
Qarışqa-qarincalar, çıxmadım haqq yolundan.
Ey özündən sondalar, gəlin çatın dalımdan,
Mən hamıdan sondayam - mən hamıdan qabaqda!

Həmişə istəmişəm obanın, elin olum,
Həmişə istəmişəm olum, Əvvəlin olum.
Həmişə istəmişəm sonuncu ölüm olum,
Mən hamıdan sondayam - mən hamıdan qabaqda!

Ustayam, qartal kimi qanad açmaq işində,
Mahirəm, heçcə nədən qana düşmək işində.
Mən köhnə əkinçiyəm, əkmək-biçmək işində,
Mən hamıdan sondayam - mən hamıdan qabaqda!

Lap Səməndər quşuna oxşayıb ölməkdə də,
Özümə oxşamaqda və sair olmaqda da,
Lap şeir yazmaqda da, lap şair olmaqda da,
Mən hamıdan sondayam - mən hamıdan qabaqda!

◆ P u b l i s i s t i k a ◆

Dilarə ADİLGİL

ŞƏRQDƏ 36 GÜN*

Səfər marşrutumuz Yaxın Şərq (Ərəbistan yarımadası) və Şimali Afrika - bizim xalq üçün bir qədər ekzotik sayıla biləcək İordaniya Haşimilər Krallığı və Misir Ərəb Respublikasına idi.

Bu bölgəyə Yaxın Şərq adını avropahlar veriblər, özlərinə yaxın olduğu üçün... Yaxın Şərq, biz azərbaycanlılar da daxil olmaqla, üç yüz altmış milyon müsəlmanın evi sayılır. Bütün planeti neftlə təmin edən əsas region da elə Yaxın Şərq ölkələridir.

Avqustun ikisi səhər saat on ikidə ümummilli liderimizin adını daşıyan möhtəşəm hava limanımızdan bibim qızı Gülnara və onun qızı Mələklə birlikdə yola düşdü. Birbaşa reys olmadığı üçün Dubaya, oradan da İordaniyanın paytaxtı Amman şəhərinə uçduq.

* * *

Kursi hündürlükdə yerləşən, heç bir iaşə obyekti olmayan, səliqəli, bahalı villaları, dördmərtəbəli ağappaq apartmanları olan, ərazisində yalnız iki məscid, bir də Azərbaycan səfirliyi yerləşən sakit, qorunan, demək olar ki, qapalı bir şəhərcikdir. Aşağıdan baxdıqda dağın başında görünən Kursi çar Soltanın («Çar Soltan haqqında nağılı» - D.A.) oğlu knyaz Qvidonun şəhərciyinə oxşayır. Axşamlar Kursinin Vadi Seyr adlanan nöqtəsindən şəhərin gecə mənzərəsinə tamaşa etmək çox xoşdur, amma nəbadə çox yaxına gəlməyəsən. Çünkü yüksəklikdən şəhər mənzərəsinə yad olan vahiməli uğurmlar, yarğanlar və maşınların şütdüyü dolaylar görünür.

Onlar villalarının etrafına üç metr hündürlüyündə hasarlar çəkmirlər. Axşam çığı şəhərcikdə gəzinərkən eyvanlarında, güllü-çicəkli həyətlərində dincələn, noutbukla işləyən uzun ağ əbalı ərəbləri müşahidə etmək mümkündür. Mənim tərefimdən baxdıqda qarşı tərəf çox sakit, dərdsiz-qəmsiz, qayğısız görünür, elə bil, dünyanın və həyatın keşməkeşli halının bunlara heç bir aidiyatı yoxdur... Hərəsinin də qapısında Filippindən olan bir-iki qul-

* - İxtisarla

luqçusu var. Sən demə, bir xalq olaraq alınlarına xidmətçilik yazılmış bu zavallılar ərəb ölkələrinə işləməyə gəlmək üçün illərlə növbəyə dayanırlar, növbələri çatanda isə ilin-günün bu vaxtında pasportlarını əllərindən alıb (öz razılıqları ilə və əlbəttə ki, məcburiyyət və çarəsizlik üzündən) onları qul kimi satın alırlar, məsələn, dörd min dinara... (beş min yeddi yüz dollara). Xirdaca, ariq, qaralıqdan göye çalan sifətlərində yalnız gözləri işildayan və yaşı bilinmeyən bu «rəngli» qadınlar böyük evin ağır yükünü daşıyır, axşamlar küçədə ağalarının uşaqlarını, nəvələrini gəzdirir, heç nə ifadə etməyən gözləri ilə ətrafa baxırlar...

Mən adı yaxın, özü uzaq olan bu bu ərəb ölkəsini ilk növbədə onun simvolu olan Petra ilə tanıyırdım. İordaniyanı Fələstin hesab edirdim, əslində, bir o qədər də yanılmamışdım, böyük ehtimalla elədir ki, var. Ölkə əhalisinin yetmiş faizi, birinci xanım Raniya da daxil olmaqla, fələstinli idi. İordaniya Krallığı İordaniya ilə Fələstini bir xalq olaraq görür.

Bundan əlavə, planetin ən maraqlı su hövzəsi olan Ölü dənizin bir sahilinin ona məxsus olduğunu, Qırmızı dənizə çıxışı, sonu görünməyən səhraları olduğunu bilirdim. Bir də İordaniya mənim üçün son illərin informasiya portallarından tez-tez eşitdiyim «İordan çayının qərb sahili»ndən verilən ürəksizci xəbərlərlə assosiasiya olunurdu. Burada isə, həmin o adı xəber aparıcılarının dilindən düşməyən İordan çayının (İsa peyğəmbərin məhz həmin o İordan çayında xaç suyuna çəkildiyi iddia olunur - D.A.). («Həyat sudan, Evangeliya İordandan başlayır») İordaniya ilə Israili necə yariya bölüb təbii sərhəd xətti əmələ gətirdiyini, Ölü dənizə töküldüyünü öz gözlərimlə gördüm. Xaç suyuna çəkilmə İordanda bu gün də davam edir, buna görə çayın qarşısını kəsib bir qədər dərinləşdiriblər ki, bu mərasimi rahat həyata keçirmək mümkün olsun.

Çəhrayı nağıl və ya tarixin itirdiyi şəhər

Səyahətimizin birinci gününə və ölkə ilə tanışlığa İordaniyanın qədim şəhəri olan, iki min il əvvəl Nəbatilər tərəfindən yaradılmış və 1985-ci ildə UNESCO-nun qərarı ilə dünyanın «Yeni yeddi möcüzəsi»ndən biri elan edilmiş möhtəşəm Petra ilə başladıq. Səhərin gözü açılmamış Petra - Vadı Ram tur avtobusuna əyləşib əvvəlcə daş mənasını verən nəhəng sildirimlərlə əhatə olunmuş Petraya start götürdük. Petra Lut gölü (Ölü dəniz) ilə Əqəbə körfəzi arasında yerləşir.

İordaniyanın vizit kartı sayılan Petraya dünyanın hər yerindən gələn saysız-hesabsız turistlər, Ölü dənizin müalicəvi əhəmiyyəti, onun nemətlərindən farmakologiya və kosmetologiyada geniş istifadə, Qırmızı dənizin Krallığın ərazisində düşən Akaba sahilində tikilmiş beşulduzlu otellər, göz oxşayan qumlu çimərliklər ölkənin gəlirinə köklü köməkdir. Torpağının çox hissəsi səhralardan ibarət olan İordaniya, turizmdə, obrazlı desək, özüne möhkəm karyera yaratmış bir ölkəyə çevrilmişdir. Amman son minillik boyu insanların fasileşiz yaşadığı bir yer olsa da, müasir görkəmi ilə cavan, yeni salınan şəhərə oxşayır və elə özü kimi cavan bir dövlətin də paytaxtidır.

Petra hələ Bibliyada xatırlanan, Nəbatilərin paytaxtı kimi tikilən, inkişaf edən, çiçəklənən və varlanan ticarət mərkəzi olmuşdur. Çəhrayı rəngli torpağına işarə olaraq «Qırmızı qızılqül rəngli şəhər» kimi poetik ad daşıyan Petra həm də əsas karvan yolu olmuşdur. Şərqə dəniz yolu açıldıqdan sonra Petranın tənəzzülü başladı. Yüzilliklər gəlib keçdikcə Petra da səhranın dərinliklərinə çəkilir, sözün əsl mənasında itib-batırı.

Sərt dağ massivində gizlənmiş bu şəhər XIX əsrə qədər elə dünyaya da gizli-pünhan qalmaqdır idi. Petra bir də 1812-ci ildə üzə çıxdı. Qayıtdı, özü də tək qayıtmadı, özü ilə saysız-hesabsız qonaqlar gətirdi. İndi Petranı il ərzində dünyanın hər yerindən yarım milyon turist ziyarət edir.

Petra ətraf ərazilərdən altı yüz metr yüksəklilikdə yerləşir, ona görə bu şəhəri hücumla almaq heç bir istilaçıya qismət olmamışdır, elə bizim talesiz Şuşamız kimi... Bura o qədər maraqlı bir yerdür ki, bir dəfə görmək çox azdır...

Petra daş tapmaca, daş akvarel, daş şahid kimi adlarla da mifləşdirilmişdir. Tarixi tarixçilər yazırlar, üzünü köçürürlər, dəyişirlər, istədikləri kimi düzəldirlər. Əfsanə isə yarandığı kimi də nəsildən nəslə ötürülür... Əfsanə ölmür! Nə canlısı, nə cansızı! Tarixin «götürüb saxladığı» qızıdır Əfsanə!

Bu gün Petranın cəmi on beş faiz ərazisi səyyahlar, tarixçilər, arxitektorlar, alımlar tərəfindən öyrənilə, tədqiq edilə, araşdırıla bilməşdir. Deyilənə görə, Misir hökmədarı Kleopatra Yuli Sezardan məhəbbətinin sübutu kimi Petranı istəsə də, böyük sərkərdə buna heç vəchlə razı olmamışdır. Atlar qoşulmuş faytonlar, kiçik səhra maşınları da turistlərin xidmətində idi, əlbətə ki, haqqı ilə. Amma bu üç kilometr yolu gərək piyada gedəsən ki, buranın ruhunu duyanan, hər daş sənə nə isə piçildəsin... Ən tükürpərdicisi də o idi ki, bir var göylərə baş vuran sıldırımlara uzaqdan baxasan, bir də var, içərisindən keçib gedəsən, ilk görəndə qorxudan adamın qəlbini dayanır. Hər nəhəng təbiət abidəsinin yanında heyrətlənib şəkil çəkdirə-çəkdirə gəlib çatdıq XƏZİNƏYƏ!!! Deyildiyi qədərmış! Yox, daha da artıq! Adətən bir şeyi çox tərif edəndə həmin nəsnənin effekti, qiyməti olur, amma bu NƏSNƏNİN yox! Özü də sonuncu kanyona çatanda nagahan çıxır qarşına və mən hələ də ona yaraşan sözü tapa bilməmişəm. Xəzinə şəhər - muzein sonunda olsa da, qarşıda hələ amfiteatrlardan çox-çox əvvələ aid məşhur Roma pilləkənləri dururdu. Amma xəzinə məni öz fantastik memarlığı, qənirsizliyi ilə necə valeh etmişdisə, ondan ayrıla bilmirdim, ona əl vurmaq istəyirdim, ancaq qarşısı lentlə bağlı idi. Misir piramidalarının içərisinə əlavə məbləğ müqabilində girib baxmaq olur, lakin Əl-Xəznəyə qəti qadağandır, hətta müstəsna hal kimi böyük səyahətçi Qərib Azərə və onun komandasına da icazə verilməyib. Amma bizim diplomatlardan bir nəfər təsadüfən onun içərisinə daxil ola bilməşdir. Vaxtıla misli görünməmiş sərvətin saxlanıldığı yer indi boş bir mağara idi. Bax, yənə də entuziazma qapılıb xəzinənin nə olduğunu anlatmırıam. Fironun xəzinəsi olan bu möhtəşəm abidə qayadan yonulmuş məbəd - mavzoleyidir. Əl-Xəznə - həm də qədim daşyonanların, həkkakların və inşaatçıların özlərinə, öz zamanlarına və sənətlərinə ucaltdıqları əzəmətli bir daş əsər olmaqla, keçmiş sivilizasiyanın izləri kimi bu günün memarları üçün tapmaca olaraq qalmaqdadır. Bələdçinin söylədiyinə inansaq, xəzinə qayaya elə hesabla həkk olunub ki, necə güclü yağış yağsa da islanmir. Bu tikili eramızın II əsrinə aiddir, amma elə bil bu dəqiqə qoyub gediblər, nə binanın rəngi solub, nə də bir daşı düşüb. Sanki burada zaman da donub, sadəcə məkandakı insanlar başqadır, elə bil qulaq versən keçmişin səsini də eşidərsən. Mən onunla təklikdə qalıb sükutuna qarışmaq, sırını öyrənmək istəyirdim. Xəzinə də məni buraxmirdi, mən də planetin bu nadir tarixi abidəsindən ayrıla bilmirdim. Məlumat üçün deyim ki, «Sindbad və pələngin gözü» filminin bir hissəsi, «Indiana Cons» blokbasterinin və «Transformerlər» filminin bəzi səhnələri məhz Petrada çəkilmişdir.

Cünəşin şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, şəhərin divarlarının rəngi çəhrayından narinciya, narincıdan kərpiciyə dəyişib durur, axşama

doğru isə qırmızı rəng alır, İlahinin yaratdığı göydələnlərdə təbiətin günboyu qarışdırduğu rənglərin rəqsi davam edir.

Petra insan və təbiətin birgə əsəridir. Burada insan əli və ağılı ilə, təbiət isə öz hadisələri ilə çalışmışdır. Amma Petranı yenidən şəhər edən insanlardır, düzdür, bu gün Petranın daimi sakinləri yoxdur, əvəzində dünyanın hər yerində saysız-hesabsız müsafirləri var, onların səsləri, gülüşləri, ayaqqabalarının taqqıltıları əsrlərin yuxusuna getmiş bu qədim şəhəri silkələyib oyadır, yenidən həyata qaytarır. Ardi-arası kəsilməyən turistlərə baxmayaraq, şəhəri cox təmiz saxlayırlar, bir tərəfdən elə hey yiğisdirirlər. Petra hər gün saat dörddə bağlanır, həftədə üç dəfə axşam tamaşaları da olur. Xəzinəyə qədər yüzlərlə şamlar yandırılır və cox romantik görüntü yaranır. Saat altından sonra şamları düzənməyə başlayırlar. Xüsusi effekt yaratmaqdən əlavə, bu mumlar həm də daş şəhərin nigaran ruhlarını qovmaq üçündür. Sonuncu turist kabus şəhəri tərk etdikdən sonra Petra zülmətə qərq olur, özü və özündə gizlətdiyi sırları ilə tekbaşına qalır.

VADI RAM

Petradan sonrakı dayanacağımız «Qırmızı səhra», «Aylı Vadi» kimi bədii adları olan Vadi Ram-Rum vadisi idi. İordaniya həm də vadilərin məskənidir, burada adı vadi ilə başlayan gəzmeli, görməli cox yer var. Hamısını növbə ilə gəzəcəyik.

Vadi Ram səhrası sivilizasiyanın toxunmadığı, qırmızı-kərpici-narınçı rəngli müdhiş dağların içərisində, elə torpağının rəngi də çəhrayı olan, Allah-təalanın dəst-xətti ilə zamana meydan oxuyan, qeyri-real peyzajı ilə görəni tutub buraxmayan bir yerdir. Burada qüdrətdən yaranan dağları görəndə ağlıma ilk gələn Quran-i Kərimin Ənbəiya surəsi oldu: «Və yerdə sabit dağlar yaratdıq ki, yer onları (insanları) silkələməsin » (31). Hündürlüyü 1830 metrə çatan silsilə dağlar təbiətin poeziyası da hesab oluna bilər, «Ənbəiya» surəsinin əyani sübutu da...

Vadi Ram səhra-qoruğu UNESCO-nun Ümumdünya mədəni irsi siyahısına da daxil edilmişdir. Deyilənə görə sakit, aydın havada buradan Səudiyyə Ərəbistanı ilə olan sərhəd və Qırmızı dəniz görünür. Burada axşam tez düşür, hava sürətlə qaralır və səhranın gecə həyatı başlayır. Qaranlığın düşməsi ilə havanın sərinləməyi bir olur. Cox qəribə iqlimi var səhranın... Vəzni də... Sürprizləri də..! Çiçəkləməyi də !!!

Səhranın gündüz və gecə temperaturu kəskin fərqlənir, yandıran torpaq dərhal buz kimi olur. Səmum küləyi ara-sıra özünü xatırlatsa da, bu gün üçün qum fırtınası gözlənilmir. Gecəyə davam!

Vadi-Ram özünün infrastrukturunu, xidmətləri, əyləncələri, hətta səhrada sərgilənən çadır «otel»ləri, kempinqləri olan böyük bir turizm obyektidir.

Mən səhranı bir az dənizə bənzətdim, onun qədər sonsuz, günəşin şüaları altında rəngini dəyişən, ağır-ağır hərəkət edən canlı gəmiləri ilə...

Turun programı çərçivəsində bütün günümüz səhrada keçdi. Heç bilməzdəm ki, səhrada da dincəlmək olarmış... Özü də necə gözəl olurmuş! Deyilənə görə, Vadi Ram səhrasında saçan günəş möcüzələr yaradır, burada qəbul edilən günəş vannası ömrü uzadır, bir çox xəstəliklərin profilaktikası ola bilər. Buranın günəşi yandırmirdi, bizim Abşerondakı kimi kül etmirdi, çünkü ekoloji cəhətdən təmiz ərazi idi, radiasiyası yox idi. Vadi Ram da qonşusu Petra kimi özünü filmlərdə sınamışdı. «Marsianın» filminin bütünlükə burada çəkiləməyi təsadüfi deyilmiş, anamız Yerdə «qırmızı

planet»i ancaq Vadi-Ram səhrasında tapmaq olardı... Filmin qazandığı böyük uğurdan sonra Vadi-Ram Marsın təbii pavilyonuna çevrildi və Hollivud burada Marsa aid silsilə filmlər çəkməyə başladı.

İordaniya həm də kinematoqrafiyada oxşar mənzərələri ilə İraqın panoramını əvəz edir və nəzərə alanda ki, burada bir milyon iraqlı köçkün var, mənzərə tam aydın olur.

... Azan verildikdən sonra şam yeməyi başladı. Şərq mətbəxi hər zamankı kimi şahanə idi. Kim nə deyirsə desin, mətbəx də millətin, xalqın bir güzgüsüdür. Üçmərtəbəli qabın içində düzülüb, üzərinə falqa çəkilib torpağa basdırılan, üstü də xalça ilə yaxşı-yaxşı örtlüb közdə bişən ZƏRB adlanan ət isə indiyə qədər yediyim ən fantastik yemək və həmişə xatırlayacağım dad oldu. (Hətta mənim kimi mətbəxə soyuqqanlı bir adam üçün də...) Köçəri bədəvilərin qədim yeməyi olan zərbin bu qaydada bisirilməyinin müxtəlif səbəblərini izah etdiłər: səhrada oduna və başqa vəsaitlərə qənaət məqsədilə, səhra küləyinin odu söndürməməsi və isti qumda saatlarla qalıb dəmlənməsi üçün... Oradan çıxarıldıqdə isə ət bir tərəfdə, sümüklər bir tərəfdə olur.

Yaxın Şərq üç irqin - Avropa, Asiya və Afrikanın qaynayıb-qarışlığı bir ölkədir. Adətən belə «metisləşmədən millət qəşəngləşir» - deyənlər çoxluq təşkil etsə də, İordaniya ərəbləri gözəl xarici görünüşləri ilə o qədər də seçilmirlər (gen yaddaşının «konstitusiya»sı körfəz ərəblərində güclüdür, xüsusilə cavanlıqlıda çox gözəl olurlar, qızılı-oğlanlı, baxmaqdan doymursan! Sifət quruluşları, qaş-gözləri ilə müqəddəslərə oxşayırlar!)

ABDALİ

Ellinizm dövründə Filadelfiya adlanan Amman Moskva və İstanbul kimi yeddi təpə üzərində yerləşir. (Amma şəhər tikilib böyüdükcə, bu təpələrin sayı on doqquza çatmışdır, hətta iyirminci tikilir). İordaniyanın bayrağında təsvir edilmiş yeddişəli ulduz «Fatihə» surəsinin simvolu olmaqla bərabər, həm də yeddi təpənin rəmziidir. Dağların və səhraların arasında yerləşən və inanılmaz dik relyefi olan Ammando çoxmərtəbəli binaların sayı cox azdır, evlərin tikilməsində əsasən ağı daşdan istifadə edilir, elə buna görə də «Ağ şəhər» adı ilə məşhurdur.

Abdalı rayonu müasir Ammanın yeni imzasıdır. Abdali kral II Abdullahın şərəfinə belə adlandırılmışdır. Şəhərdə ən görməli və gəzməli yer buradır. Burada ancaq piyada hərəkətidir. Bir az bizim «Azərbaycan» kinoteatrı yerləşən məhəlləyə oxşayır. Bulvar uzun bir küçə boyunca davam edir. Bura çox gözəl dizayn verilmişdir. Şəhərin təpələrin üstündə yerleşməsi bulvarın bir neçə yerdən pilləkənlərlə dekor edilməsinə imkan verir. Bu pilləkənlər birbaşa funksiyasını yerinə yetirməkdən əlavə, həm də arxitektura elementi kimi bulvara gözəllik qatır. Ellips formasında düzəldilmiş bu kompleksdən həm də skamyə, oturacaq kimi istifadə olunur. Müasir fəvvərələr göz oxşayır, səliqəli kafelər müşterilərə yüksək səviyyədə xidmət edir. Bulvarın əsas aksenti yüngül kölgəlik verən ağı yelkənlərdir, ən çox da xoşuma gələn bu oldu. Deyilənə görə, bayramlarda bulvar xususi və qeyri-adi bezədirilir. Yeni ildə burada süni buz meydançası, buzdan sürüşkənlər düzəldilir. Həm də ayrı-ayrı səfirliliklər burada öz həftələrini keçirirlər. Məsələn, Fransa həftəsində burada Zəfər tağı, Luvr, Eyfel qülləsinin böyük maketləri quraşdırılır. Abdali bulvarının yanında eyni adlı müasir, çox gözəl Abdali Moll yerləşir. Burada əsasən, körfəz ərəbləri, Dubaydan, Qətərdən olan ailələr alış-

veriş edirlər. Hətta bu rayonun onlara məxsus olduğu da söylənilir. Bulvarın ətrafi hündür binalarla əhatə olunmuşdur, burada terras dəbdədir. Molların və binaların gözəl interyerli terraslarında bahalı və şıq restoranlar fəaliyyət göstərir, yüksəklikdən şəhərə gözəl mənzərə açılır. Bu terraslardakı restoranların biri Livan şairi Cübran Xəlil Cübranın adını daşıyır. Yeri (doqquzuncu mərtəbə), mənzərəsi, kontingenti, feyskontrolu, mətbəxi ilə bu ərazidə birinci olan «Cübran» öz qeyri-adi dizaynı ilə də fərqlənir. Baş köşədə şairin böyük portreti asılmışdır. Restoranın interyeri şairin rəsmilərinə öz şeirlərindən parçalarla ustalıqla dizayn edilmişdir: Cübran Xəlil Cübran XX əsr Livan və Amerika şairi, yazıçı, rəssam, filosof olmuşdur. Livanlı olsa da, Bostonda böyümüşdür. Amerikada yaranmış əreb ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi kimi tanınan və XX əsrin ən çox oxunan yazıçılarından biri kimi onun əsərləri dünya mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil edilmişdir. Onun «Peyğəmbər» adlı mistik şeirlər kitabı XX əsr Amerikasında, Bibliyadan azacıq geri qalmaqla, ikinci bestseller sayılır. Əsərləri dünyanın iyirmi dilinə tərcümə edilmişdir. Rəsm əsərləri indi də sərgilərdə nümayiş etdirilməkdədir. Cübran Xəlilin Livandakı muzeyində onun dörd yüz qırx rəsm əsəri qorunub saxlanılır. Öz vətəni Livanı dəlicəsinə sevən Cübran Xəlil 1931-ci ildə qırx səkkiz yaşında Nyu-Yorkda vəfat etsə də, Amerika vətəndaşlığını qəbul etməmişdir. Sözün açığı, mən Cübran Xəlilin yaradıcılığı ilə tanış deyildim... Tanışlığımız nə qədər qəribə səslənse də, adını daşıdıgı restoranda baş tutdu...

İordaniyada ən çox diqqətimi çəkən bankların hədsiz çoxluğu oldu. Nə Universitet binasına təsadüf elədim, nə teatr binasına... Hər yerdə lider ARAB BANK idi. (Təəccübümün səbəbini belə izah etdilər ki, burada universitetlər, tibb müəssisələri və başqa qurumlar şəhərcik kimi fəaliyyət göstərir, özü də əsasən şəher kənarında, ona görə də gözə dəymir). İordaniyada təbabətin səviyyəsi aparıcı Avropa ölkələri sırasındadır.

ŞƏRQİN POMPEYİ - CARAŞ!

Sıradakı ekskursiyamız İordaniyanın qədim bir məskəninə - cəmi otuz min əhalisi olan, amma ölkədə Petradan sonra turistlərin ən çox görmək istədikləri, tarixi hələ Neolit dövrünə gedib çıxan və bu qədər çox sayıda tarixi abidəni özündə yerləşdirən Caraşadır (yəni, indiki Caraşın qədim hissəsinə). Caraş dəhşətli zəlzələlərə və uzunmüddətli leysanlara məruz qalmış, elə o zəlzələlərin hesabına torpağa gömüldüyü üçün demək olar ki, günümüzə salamat gəlib çatmışdır.

Muzey-şəhərə giriş möhtəşəm Zəfər tağı ilə başlayır, buna «Adrian ala qapıları» da deyirlər. Tağın sol tərəfində, yerdə AUTOKRATOR (imperator) yazılılığını seçmək mümkündür. Roma imperatoru Adrianın gəlişi şərəfinə 129-cu ildə ucaldılmışdır. Salnaməyə görə, hətta tağın qapılarının taxtadan olduğu da məlumudur. Adrian qapıları Yunan-Roma döneminin hakim olduğu bir çox şəhərlərdə qalmaqdadır, amma bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Caraşın Adrian qapıları daha hündürdür, Antalyadakı qapılar isə həm sümük kimi, həm də şirmayıdır və qat-qat gözeldir. Mən əvvəllər də Yunan-Roma döneminə aid tarixi abidələr, hətta açıq səma altında muzey-şəhər də görmüşdüm, amma bu miqyasda, bu ölçüdə yox...

Biz Caraşa günün ikinci yarısında getmişdik, ona görə nəinki isti deyildi, əksinə, sərin meh gəzintimizi asanlaşdırır, əyilən günəş qədim şəhərə romantik bir görüntüsü verirdi. Təmtəraqlı tağların içərisindən keçib kompleksə

daxil oluruq. Antik Caraşı «minlərlə sütunlu şəhər», bəzən də «Şərqi Pompey» adlandırırlar. Qədim Caraş öz meydanları, küçələri, səkiləri, fəvvərələri, cıdr meydanı, hamam və teatrları, məbəd və qüllələri - bir sözlə, müasir şəhərsalmanın tələb etdiyi hər şeyə malik bir şəhər olmuşdur. XXI əsrin ortalarına doğru, müasir şəhərin qonşuluğunda baş allah Zevsin və onun qızı Artemidanın məbədlərini görmək (Zevs şəhərin qayda-qanununa cavabdeh idi, Artemida isə şəhərin himayəçisi idi), dəyirmi meydandan keçib səkkiz yüz metr uzunluğunda, qədim Caraşın sütunlu Kardo-Maksimus (lat. cardo maximus, əsas küçə) küçəsinə çıxmaq, ən başlıcası atmosferi hiss etmək, gerçəkdən zaman maşınınında səyahət etmək kimi bir şeydir. Artemidanın məbədinin önündə böyük meydan var, bu meydan qədim Caraşın ən yüksək yeridir, buradan yeni Caraş ovuc içi kimi görünür. Demək, aşağı düşüb yolun o tərəfinə keçsən, XXI əsrə düşürsən, istəməsən, qalırsan burada...

Caraşın gözü - nimfaların şərəfinə tikilmiş ikimərtəbəli fəvvərədir. Qədim şəhərin bazar meydanında quraşdırılmış bu nadir nüsxəyə şərh verib ucuzlaşdırmaq da istəmirsen! Roma dönəminin əsas attributlarından olan fəvvərələr, bir qayda olaraq, var-dövlət, təmtəraq nişanəsi idi. Fəvvərə çox yaxşı qalıb... Hətta yeraltı rezervuarı da durur. Onu yenidən işlətmək də gündəmdədir. Caraşda yerlərinin sayına görə müxtəlif həcmərdə üç amfiteatr var, üçü də işlək vəziyyətdədir. Amfiteatr ikiqat teatr deməkdir. Burada tamaşa, konsert vermək üçün hər şey nəzərdə tutulmuş, ölçülüb biçilmişdir. Dörd min tamaşaçı tutan ən böyük amfitearda bayram konsertləri zamanı teatrın divarlarında yerləşdirilmiş pəncərəyə oxşayan eyni ölçülü, yaraşlı taxçalar işıqlandırılır, teatrın ən yüksək nöqtələrində divarboyu məşəllər yandırılır və arenada orkestr əyləşir, bugünkü səhnələrlə muqayisə olunmayacaq hündür və enli platformada tamaşa başlayır və daş tribunalarda oturub bu mənzərəni seyr edən XXI əsrin tamaşaçısı çəşib qalır, bir ayağı keçmişdə, digəri bu gündə... Burada dövlət tədbirləri, beynəlxalq folklor və musiqi festivalları keçirilir. Bizim xalq artisti, xanəndə Mələkxanım Əyyubova da İordaniyada qastrol səfərində olarkən məhz burada konsert programı ilə çıxış etmişdir. Teatrın manejində, ortaçıda bir ayaq ləpəri boyda yer var ki, mikrofon, səsgücləndirici funksiyasını daşıyır, akustikanı tənzimləyir. Orada dayanıb adı qaydada danışdıqda, ya mahni oxuduqda səs ən uzaq tribunalarda da aydın eşidilir. Arenada milli paltarda, davul və «volinka»da müxtəlif musiqilər ifa edən, gəlib-gedən turistləri simvolik bəxşış müqabilində əyləndirən, danışdırın, söhbətə cəlb edən yerli musiqicilər növbə çəkirlər. Turistlər arzu etdikləri musiqiləri sıfariş verir, mahni oxuyur, şənlənir, rəqs edirdilər. Biz də geri qalmadıq, «Sevgili canan»ımızı oxuduq, axına qoşulub rəqs etdik. Turistlər bir-birinə qarışmışdı, hərə öz musiqisini ifa edirdi. Xeyli pozitiv aldıq, əyləndik, deyə-gülə XXI əsri yaşayan qədim Caraşa vəfat etdik.

DAUNTAUN

Programımıza şəhərin Dauntaun adlanan qədim hissəsinə gəzinti də daxil idi. Şimali Amerikadan alınan «Dauntaun» kəlməsi aşağı şəhər deməkdir, amma şəhərin qədim və mərkəzi hissəsi nəzərdə tutulur. Şəhərin mərkəzi və əsas rayonu olan Dauntaun tamam başqa bir xarakterli Amman idi. Qarmaqarışlıq, çirkli, həm piyada, həm maşın gediş-gelişinin çox olduğu bu rayonda əsasən kasib təbəqə yaşayırı və bunu hər hali ilə bəlli edirdi.

Qeyd etməliyəm ki, bütün şəhərlərin Dauntaunları kimi, Ammanın da eyni adlı məhəlləsi dələduz, kriminal rayon etibarı qazanmışdır. Zəngin insanlar çoxdan Dauntaunda yaşamırlar, bu rayonu orta və aşağı təbəqə idarə edir. Lakin Dauntaun bizi pis üzünü göstərmədi, hicablı qadınların arasında açıq yay geyimində gəzən bizlər ancaq nəzakət, hörmət və isti münasibət gördük. Şəhərin qədim hissəsi olduğu həm də hədsiz sıxlıqdan, tixaclardan hiss olunurdu. Amman özünün bütün dərinliyi, ruhu ilə sanki tarixini qoruyan bu kontrastlar krallığının Şərq koloritinin üstünlük təşkil edən məhəllələrində yerləşirdi. Dauntaun xaotik tikilmiş bir-birinin içine girən evlərdən, əyri-üyrü döngələrdən, səs-küylü dar küçələrdən və bu isti yay günlərində küçələrin külək döyen hissəsində sərinlik axtaran sadə insanlardan ibarət idi. Hər tərəfdən də - Müqəddəs Kitabımızdan, poeziyamızdan, yas məclislerindən, elə leksikamızın ozündən bu qədər tanış əreblisanının quru boğaz zəngulələri eşidilirdi. Ərəb dilinin təbiəti - zəngin samit sistemi sayesində elə biliirdin ya dalaşırlar, ya boğazları ağrıyır, ya da boğazlarında nə isə ilişib qalıb. Bir də havadan bu xalq üçün müqəddəs olan ədviyyatların qoxusunu gəlirdi.

Ərəb dili 240 milyon insanın doğma dili sayılır. Həm də bu dil Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının altı rəsmi danişqı dillərindən biridir. Dauntauna gəlməyə bilməzdik, burada epoxalar qovuşurdu, çünki İordaniyanın altmış min tamaşaçı tutan, mədəni və idman tədbirləri keçirilən ən böyük Roma amfiteatrı küçə ticarəti ilə üzbüüz, qarşı səkidə yerləşirdi. Kompleksə kiçik amfiteatr (Odeon), folklor muzeyi və onların qarşısındaki böyük meydanda yerləşən park daxildir. Bax, əsl ekzotika budur, alış-veriş elə, yorulanda da, bir dondurma al, get otur nə vaxtsa qladiotorlar döyüşən antik teatrda! Maraqlıdır, deyilmi? Ən yüksək tribunadan arenaya baxmaq başgicəlləndirici olmaqla bərabər, bütün məkanın aurasını hiss etməyə, duymağın şərait yaradır.

Bütün Roma teatrları kimi açıq səma altında və tamaşaçılara aid hissə «at nali» deyilən formada olan bu qədim abidənin başqa amfiteatrlardan fərqini özüm başa düşdüm. Başqa tribunalarda sıralar bütöv skamyaya kimi düzəldilmişdi, burada da həmcinin, yalnız bir sıradan başqa... Teatrin tən ortasında bir yarus daşdan ayrı-ayrı kreslolar formasında idi, ayaqları və söykənəcəyi olmaqla... Amma uzun sıradan tək bir kreslo salamat qalmışdı, qalanlarının izi-tozu da yox idi, yerləri eləcə boş dururdu. Orada əyləşdim, həqiqətən də çox rahat idi, həm də güclü energetika hiss elədim. Qladiotorlar haqqında baxdığım filmlər yadına düşdü. Elə bil bu kreslo məni sehirli xalat kimi iki min il əvvələ aparmaq istəyirdi. Mən də rola girib «amoravati, amoravati çandrika» sehrini oxuyunda Kəmələ «day bəsdi, dur» - deyib sanki ciddi-ciddi narahat oldu. Elə bil həqiqətən də mistik bir yer idi. Aydın idi ki, bu sira mötəbər adamlar üçün nəzərdə tutulmuşdu, teatrin işçiləri allahların yeri olmaqdan başlamış, arenanın daha yaxşı eşidildiyi sırada, gunəş şüalarının göz qamaşdırmadığı hissə kimi fərqli versiyalar söylədilər. Amma 1948-ci ildə qonşu Israildən axışan Fələstin qaçqınlarına həmin bu Roma teatrinin müvəqqəti sığınacaq kimi qucaq açdığı artıq tarixi faktdır. Ümumiyyətlə, İordaniya ən çox qaçqın böhranı yaşayan, dəfələrlə öz ərazisində məcburi köçkünlərən ölkə kimi tanınır. Zaman-zaman iki milyon Fələstin qaçqını, 1,2 milyon suriyalını, Səddam Hüseynin devrilməsindən sonra aqibəti naməlum, çar-naçar qalmış nə qədər iraqlını öz ölkəsində qəbul etmişdir.

Burda İordaniya səfərimin birinci hissəsi bitir.

İSKƏNDƏRİYYƏ

...Hər ölkənin özünə məxsus simvolları, maraqlı attributları var, bəzisinin çox, bəzisinin az... Hərdən deyirlər ki, filan ölkəni üç kəlmə ilə xarakterizə elə... Amma Misirin simvollarını neinki üç, heç iyirmi üç kəlmə ilə də sayıb qurtarmaq olmaz. Qədim dünya abidələrinin demək olar ki, yarısı Misirdə qərar tutub. Misir ilk növbədə tarix deməkdir, onun dəniz qızı İskəndəriyyədir. İskəndəriyyə demək isə Kleopatra deməkdir. (Kleopatra İskəndəriyyənin üzüdür, birinci xanımıdır. Burada doğulmuş və yaşamış məşhur Misir divasının adı necə lazımdırsa əbədiləşdirilib; «Kleopatra» otel, «Kleopatra» çimərlik, «Kleopatra» gözəllik salonu və s. Kleopatranın adı ətirə, siqarete, çaya da verilib, Aralıq dənizinin çirkənməsinə qarşı keçirilmiş monitorinqə də...)

Misir - allahlar, Nefertiti, fironlar, qullar, ehramlar, qızıldan sərdabələr, mumiyalar, heroqliflər deməkdir. Misir - Qahirə, azan səsi, Nil, palmalar, səhralar, dənizlər, dadlı yeməklər deməkdir. Misir məscidlər, Şərqi nağılları, Yusif Peyğəmbər, Musa Peyğəmbər, kilsələr, Ra (günəş allahı), Ramzes (Ramzes də yaman çıxdı, hara baxırsan Ramzesdir... Ramzes meydani, Ramsez vağzalına qədər! Gürcüstanda hər yer «Rustaveli» olan kimi), Xeops, Sfinks, Luksor qarşılaşqı bir kaleydoskop deməkdir.

Əl-İskəndəriyyəye xoş gelmişik!

...Böyük İskəndəriyyə ilə tanışlığımız Montaza sarayından başlayırdı.

Möhtəşəm Montaza sarayı eyni adlı və özü kimi də möhtəşəm bir parkın ucu-bucağı görünməyən ərazisində yerləşirdi. Kral sarayı olan Montaza keçmiş Misir kralı Farukun yay iqamətgahı olmuşdur. Sarayın tikilmə tarixi 1926-ci ildən hesablanır. Sarayın qarşısında bir-iki xatirə fotosu çəkdirdikdən sonra parkı gəzməyə başladıq. Montaza parkının bizim Filarmoniyanın bağı, İstanbulun Gülhanə parkı kimi (elə bura da bir gülhanədir) dənizə çıxışı var. Bu ona xüsusi bir gözəllik verir. Bura cənnətin bir guşəsi yox, elə cənnətin özüdür. Parkın yaşıl örtüyü müxtəlif növ palmalar, iynəyarpaqlılar, hündür fikus ağacları, tropik bəzək kolları, gözəlliyi göz oxşayan oranjereyalardan ibarətdir. Burada nə varsa, sanki quş dimdiyində gətirib qoymuşdu. Gözəl qulluq edilmiş, üstü meyvə dolu banan və xurma palmalarının altına qoyulmuş skamyalar, yamyaşıl, səliqəli qazonlar, ətrafi ağ şir heykəlləri ile bəzədilmiş böyük çarhovuzlar (yaşıl landsaftin fonunda ağ xüsusi gözəl görünür), dekorativ körpülər, antik heykəllər ən xırda detalına qədər yerində düşünülmüşdü. Toxunulmamış, ləkələnməmiş, səs-küydən uzaq mənasını verən «Montaza» adını bu məkana əbəs yerə verməyiblər ki! Və bu gözəlliyyin son vurğusu da Aralıq dənizinin aramla sahilə çırılan dalğalarından gəlir... Bu, cənnət həzzini tamamlayır.

Aralıq dənizi Atlantik okeanının daxili dənizi olub üç materikin - Avropa, Afrika və Asiya arasında yerləşir. Afrika sözünün bir mənası da köpüklü sahil deməkdir ki, bu da birbaşa Aralıq dənizinə işaretədir. Məncə ona dəniz deməkdə bir az ədalətsizlik edirlər. Adı dəniz olsa da, elə okean kimidir. Hansı ölkəyə gedirsən, orada Aralıq dənizi var. Onun sahillərində fərqli mədəniyyətlərə, tarixə malik müxtəlif xalqlar yaşayır. Nəhəngliyi ilk baxışda görünür, bir də dalğalarının gücündə! Sahilə çırılıb geri qayidan dalğaya hündürlükdən baxmaq həyəcanverici və qorxuludur. Suda olanda bunu bir elə hiss eləmirsen, çünki bütün çimərliklərdə dalğaçıranlar quraşdırılıb, amma sahildən baxdıqda real təhlükəli mənzərədir. Mən

həmişə okeanla dənizi müqayisə edəndə deyirəm ki, bir var aslanın pəncəsi, bir də var pişiyin... Belə "dəmir pəncə"sinə baxmayaraq, Aralıq dənizində cımmək rahatdır, ətrafında üzən xırda balıqlar da arada səni dişləyib qaçır.

...Şəhər haqqında onu deye bilərəm ki, elə adına da layiqdir. Həm qədim, həm müasir, heyranedici, romantik, təəccübülü, ruh oxşayan, mehriban və əsl su pərisi kimi dəniz ətirli, bir sozlə MÖHTƏŞƏMDİR!

Mən bu şəhəri gördüm, duydum, eşitdim və çox sevdim! Böyük İskəndərin nədən öz adını verdiyini də anladım. İskəndəriyyə Roma və Afina kimi antik dünyanın mirvarilərindən hesab edilir. Burada qədim Misir, yunan və Roma mədəniyyətləri birləşir.

Tarix necə yazılıb?

Oğlu İskəndərin həqiqi fateh, sərkərdə kimi yetişdiyini hər kəsdən əvvəl anlayan atası II Filipp ona demişdi: «Oğul, özünə başqa çarlıq axtar, Makedoniya sənin üçün çox kiçikdir». Eramızdan əvvəl 331-ci ildə iyirmi beş yaşlı Makedoniyalı İskəndər Misiri işgal etdikdən sonra Aralıq dənizinin sahilindəki köhnə balıqçı kəndinin yerində öz nəhəng imperiyasının paytaxtı kimi yeni şəhər salmış və onu öz şərəfinə İskəndəriyyə adlandırmışdır. Bu şəhəri görən hər kəs anlayar ki, böyük fatehin adı verilən şəhərlərdən niyə məhz İskəndəriyyə öz adını doğrultmuş, əsrlərin enişli-yoxuşlu illərində itib batmamış, bu günümüze gəlib çatmışdır.

Aralıq dənizində gəmisi qəzaya uğrayan imperator Napoleon da İskəndəriyyəyə sıyrılmışdı. Deyirlər ki, böyük şəhərlər görmək üçün, kiçik şəhərlər eşitmək üçündür, illah da ki, bu şəhər dənizin sahilindədirse... Misirin ikinci böyük şəhəri və mədəni paytaxtı olan (Rusiya üçün Sankt-Peterburq kimi) İskəndəriyyə həm görmək, həm də eşitmək üçündür! İskəndəriyyəyə misirlilər nəvazişlə Aleks deyirlər (Peterburqa Piter deyən kimi, düzdür, Peterburq çox gəncdir, hələ heç dörd yüz yaşı olmayıb). Ayrı-ayrı qütblərdə yerləşən, birində daim günəş parlayan, digəri isə dünyanın ən şimal şəhəri sayılan İskəndəriyyə ilə Peterburqun oxşar cəhətləri çoxdur: hər ikisi tarixi şəxsiyyətlərin adını daşıyır və hər ikisi liman şəhəridir. Peterburq Nevanın, İskəndəriyyə Nilin mənsəbində yerləşir.

Bizim eranın əvvəllərində İskəndəriyyənin bir milyon əhalisi var idi. Bu gün Misirin şimal paytaxtı olan İskəndəriyyədə on milyon adam yaşayır. Biz bu şəhərlərə çox gözəl anlaşdıq, bir-birimizi başa düşdük. Tanış olmayan şəhərdə əsas onun ruhunu tutmaqdır, necə yaşayır, nə ilə nəfəs alır? Mən ilk olaraq bu şəhərin ruhunu sevdim.

İSKƏNDƏRİYYƏ KÜTÜPHANƏSİ

Bir şəhərdə ən önəmlı üç şey; kanalizasiya, hamam və kütüphanədir. Çünkü kanalizasiya şəhərin kirini, hamam bədənin kirini, kütüphana də ruhun kirini təmizlər.
Fateh Sultan Mehmet

Bu da İskəndəriyyənin qəlbi - Makedoniyalı İskəndərin şəxsən özü tərəfindən yaradılan məşhur İskəndəriyyə kitabxanası! İskəndəriyyə mənim üçün bir çoxları kimi elə bu kitabxana deməkdir! Düz Aralıq dənizinin sahilində lövbər salan «Aleksandrına» adlandırılan bu kitabxana təəssüf ki, bizim bildiyimiz, oxuduğumuz, haqqında çox eşitdiyimiz ellinizm dövründə,

eramızdan əvvəl III əsrдə inşa edilmiş əfsanəvi kitabxana deyil. Antik İskəndəriyyə kitabxanası həm də Elmlər Akademiyası funksiyasını daşıyırırdı. Əsərlər papiruslara yazılaraq saxlanılırdı. Mən bu papirus bitkisini canlı-canlı Qahirədə, Nilin bataqlıq sahillərində hələ görəcəyəm. Tünd yaşıl rəngli, hündürlüyü üç-beş metrə çatan bu bitkiyə həyəcansız baxa bilmədim. Üzərində necə şədevrlər yaranıb, onları düşündüm. Vətəni Misir olan papirus tarixə ilk kağız nümunəsi kimi düşüb. Ondan əvvəl pergament üzərində yazırıdlar. Bitkinin qismətinə düşənə, bəşəriyyətə xidmətinə, insanlığa verdiyinə bax! Bu, sadəcə kitabxana deyildi, həm də mədəni mərkəz idi. Kitabxananın hətta öz rəsədxanası da var idi. Kitabxana şöhrətini on altı yaşına qədər İskəndərin müəllimi olmuş Aristotelin ölümündən sonra əlyazmalarının kitabxanaya verilməsi ilə qazanmışdı. Burada həndəsənin atası Evklid, Heron, Arximed kimi alimlər işləmiş, elmi kəşflər aparmışlar. Amerika astronomu, astrofiziki Karl Saqan «əgər zamanı geri döndərə bilsəydim, ilk gedəcəyim yer İskəndəriyyə kitabxanası olardı» - demişdi.

Misirlilərin dünya elmindəki ən böyük nailiyyəti Onluq hesablama sisteminin yaradılmasıdır. Elmin, incəsənətin böyük himayəcisi olan İskəndərin obrazı dünya mədəniyyətində xüsusi yer tutur. İskəndərin qəhrəmanlığı qədim yunan mifologiyasının qəhrəmanları Herakl və Axillesə bərabər tutularaq əfsanələşdirilmişdir. Belə ki, tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə, tarixdə qalan heç kəsin şəxsiyyəti nə İskəndər qədər marağa səbəb olub, nə də dünya ədəbiyyatında və incəsənətində onun qədər işıqlandırılıb. Quran-i Kərimin «Kəhf» surəsində Zülqerneyinin adı cəkilir, Nizami Gəncəvi də «İskəndərnamə» poemasının qəhrəmanı üçün şərti olaraq Makedoniyalı İskəndəri prototip kimi götürülmüşdür. Belə bir qayda qoyulmuşdu ki, İskəndəriyyə yan alan gəmilərin kitab yükü varsa, mutləq ya kitabxanaya satılmalı, ya da üzü köçürülməli idi. Fonda daxil olan kitablar, əlyazmalar, xəritələr xüsusi ekspertlər tərəfindən saf-çürük edilir, ancaq ən qiymətliləri saxlanılırdı. Burada təsadüfi heç nə yox idi. Bu kitab cənnəti dama-dama belə yiğilmişdi. Bu gün həmin o kitabxanaya məxsus kiçik bir mətn belə qalmamışdır. İndi Aralıq dənizinin sahilinə qeyri-adi, disk formasında bir bina zinət verir. Dam örtüyü şüşədən ibarət olan bu modern kompleks yeni İskəndəriyyə kitabxanası, XXI əsrin ilk memarlıq nümunələrindəndir. 1995-ci ildə Misir prezidenti Hüsnü Mubarək tərəfindən ilk daşı qoyulan, 2002-ci ildə oxucuların istifadəsinə verilən bu bina dəfələrlə yanğınlara məruz qalmış, dağdırılmış, məhv edilmiş, itirilmiş antik kitabxananın təxminini yerində UNESCO-nun təşəbbüsü ilə tikilmişdir. Vaxtilə şöhrəti dünyadan yeddi möcüzəsindən biri olan İskəndəriyyə mayakını da kölgədə buraxan İskəndəriyyə kitabxanası heç olmasa keçmiş adını da olsa, bərpa edə bildi. Qədim kitabxananın girişindəki lövhə isə bu gün də saxlanılmaqdadır və məncə bu, Kitabxana-muzeyin ən qiymətli eksponatıdır: «Elm bizi tanrıların qəzəbindən qurtarır».

Bu bir cümlə gələcəyə işıq salmaqla bərabər, həm nəsihət, həm də vəsiyyət kimi səslənir.

Antik İskəndəriyyə kitabxanası düz altı yüz il fəaliyyət göstərdi. Elə tarix üçün də sanballı rəqəm sayılan bu yuvarlaq altı yüz ildə bəşəriyyət nə qazandı, sonra nə itirdi, bu da uzun bir söhbətin mövzusudur. Amerika yazıçısı Rey Bredberi yazırırdı: «On doqquz yaşım olanda kollecə daxil ola bilmədim, çünki ailəm kasib idi. Pulumuz olmadığı üçün kitabxanaya getməyə başladım. Həftədə üç gün kitabxanaya gedib kitab oxuyurdum. İyirmi yeddi yaşımda universitet əvəzinə kitabxananı bitirdim». Rey Bredberi daha sonra

«Farengeyt üzrə 451 dərəcə» (kağızın yanma dərəcəsi) əsərində yazdı: «Kitabları yandırmaqdan da ağır cinayət işləmək mümkündür... Onları oxumamaq, məsələn...».

Hitler əvvəlcə Berlinin küçələrində kitabları yandırmaq əmrini verirdi, sonra ölüm düşərgələrində insanları... Ağrılı kitab qətlamı mövzusuna dahi Səməd Vurğun «Yandırılan kitablar» əsəri ilə öz möhürünu vurmaşdır:

*Cəllad, sənin qalaq-qalaq yandırıldığı kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu!*

Bu kitabxananın üç dəfə diri-diri yandırıldığı söylənilir: xristianlar tərəfindən, Yuli Sezar, Kleopatra, Xəlifə Ömər tərəfindən vaxtaşırı qətlə yetirildiyi barədə müxtəlif rəvayətlər nəsillərdən nəsilləre ötürülür. Xəlifə Ömərin «bu kitabların verdiyi biliklər Quran-a müxalif isə haramdır, Quranla eyni isə gərəksizdir» kimi bir fikir söylədiyi də iddia edilir. Fizika üzrə Nobel mükafatı laureati Pyer Küri isə belə demişdir: «Yandırılan bir milyon kitabın yarısı qalsayıdı, indi biz uzaq qalaktikalar arasında dolaşırdıq». (İndi İskəndəriyyə kitabxanasının fondunda səkkiz milyon kitab saxlanılır).

* * *

Aralıq dənizinin dibi təkcə Neptunun səltənəti deyilmiş! Sən demə, daha bir İskəndəriyyə suyun altında imiş! Dəhşətli zəlzələlər və kataklizmlər şəhərin əsas tarixi abidələrini dənizin altına aparmış, İskəndəriyyənin gələcək sualtı turizmini təmin etmişdir. Günü bu gün dayvinqlə dənizin dərin qatlarına düşüb orada məşhur İskəndəriyyə mayakının xarabalıqlarını, Kleopatranın sarayını, qədim İskəndəriyyənin küçələrini görmək olar. Nə mümkündürsə, xilas edilmişdir. Dənizin dərinliyindən arxeoloqlar tərəfindən tapılıb üzə çıxarılmış çar II Ptolomeyin on iki metr hündürlüyündə olan heykeli İskəndəriyyə kitabxanasının önündə məskunlaşmışdır. Etiraf edək ki, hər şəhər belə tarixi sualtı arxeoloji tapıntıları ilə fəxr edə bilməz. İndi də İskəndəriyyənin daha bir tarixi abidəsi, mütləq görməli yeri Sultan Kayıtbəy qalası haqqında... Əslində, Sultan Kayıtbəy qalasının yerləşdiyi ərazi Faros yarımadası adlanır. Eramızdan əvvəl 285-ci ildə İskəndəriyyə şəhəri ilə birləşdirilmiş ada Nilin deltasında yerləşir. XIV əsrda İskəndəriyyə mayakı zəlzələ nəticəsində yerləyeksən olandan sonra Məmlük hökməarı Sultan Kayıtbəy dövrünün «Şeyx-ül-mühəndis»lərini toplayaraq onun yerində və bünövrəsində qala tikməyə qərar verdi. Sözün müstəqim mənasında epoxaların birləşdiyi qalanın inşasında Faros mayakının qalıqlarından və daşlarından istifadə edildiyi üçün elə bil birbaşa tarixə toxunursan. Faros mayakı min il həm öz vəzifəsini yerinə yetirmiş (onun zirvəzində daşdan kabinə var imiş, bu kabinetdə gəmilərə yol göstərmək üçün tonqal qalanarmış), həm müşahidə məntəqəsi kimi şəhəri dəniz tərəfdən gələ bilən təhlükələrdən qorumuş, həm də böyük İskəndərin böyük arzusu olan İskəndəriyyəni daha da məşhurlaşdırılmışdır. Üçmərtəbeli mayakın qülləsində postament rolu oynayan günbəzin üzərində dənizlər allahı Poseydonun səkkiz metr hündürlüyündə, hətta qızıldan olduğu iddia edilən heykeli sahilə yan alan gəmiləri on əsr salamlamışdır.

Faros mayakı haqqında tarixə «tarixin atası» kimi düşən Herodot özü yazandan sonra onun şöhrəti daha da artdı, möcüzəsi təsdiqləndi.

QAHİRƏYƏ DOĞRU

Biz İskəndəriyyədən ayrılanда axşam saat on idi, biz bu şəhərə qaranlıqda gəlmişdik, elə axşam saatlarında da tərk edirik.

Qahirəyə çatanda gecədən keçmişdi. Heç eşitmisiniz ki, hansısa bir şəhərin gündüzü vəsf eləsinlər? Gecə hər yer şairanə görünür, əyər-əskiyi gizlədir, gözəlliyi üzə çıxır. Bakının, Neapolun gecələri, Peterburqun bəyaz da olsa, gecələri haqqında əfsanələr dolaşır. Gecə hər bir şəhər özünün qara paltarını geyinir, şəhərin işıqları da bu paltarın bəzəyi, daş-qasıdır. İş elə gətirdi ki, Qahirəni də ilk dəfə ziyafət geyimində gördük və çox da yaraşdırıldıq (Allah yaraşdırmasın). Gecə geyimi belə parıltılı, şıq olan bir şəhərin gündəlik paltarının necə çirkli, nimdaş olduğunu yaxın günlərdə çox görəcəyik, indi isə hələ yenice tanış olmağa başladığımız bu qədim və əbədi şəhərin yeni qonaqları olan bizlərdə buraxdığı ilkin təəssürat ən yüksəkdir. İlk təəssürat çox önemlidir, hər şey demək olmasa da, çox şey deməkdir. Psixoloqlar yeddi saniyənin gücünü barədə qalın-qalın kitablar yazıblar.

MAADI

Maadi şəhər içini yaxın yerləşən, həyat səviyyəsi yüksək olan bir şəhərcikdir. Bir əsr əvvəl varlı yəhudü tacirləri tərəfindən salınmışdır. Burada yaşamaq böyük prestij, şan-şöhrət sayılır. Maadi şəhərin böyük rayonu hesab edilsə də, iyirmi milyonluq Qahirənin kiçik bir dilimidir.

Burada bir çox dövlət əhəmiyyətli idarələr, Qahirə Amerika Kolleci, Qahirə Fransa liseyi, Misir-Amerika kolleci, Maadi Britaniya Beynəlxalq Məktəbi və s. kimi hörmətli-izzətli təhsil ocaqları fəaliyyət göstərir. Ona görə Amerika səfirliyinin əməkdaşlarının ailələri də burada yaşayırlar. Ümumiyyətlə, bu təhsil komplekslərinə görə uşaqlı xarici vətəndaşlar yaşayış yeri olaraq Maadiyə üstünlük verirlər. Yerli əhalinin varlı zümrəsi də uşaqlarını burada oxutdurur, o səbəbdən də rayonun populyarlığı və dərəcəsi xeyli artır. Bura eyni zamanda səfirliklər şəhərciyidir. Azərbaycan səfirliyi başda olmaqla burada Ukrayna, Tacikistan, Keniya, Koreya, Meksika, Yaponiya, İsrail və b. ölkələrin səfirlikləri də yerləşir. Maadidə çox sakit atmosfer hökm sürür. Yaşayış evləri üç-beş mərtəbəli yaraşıqlı binalardan, gözəl villalardan ibarətdir. Və Maadidə hər bir ev, hər bir küçə tamamilə qalın ağacların, kolların, gül-çiçəyin içərisində itib-batır. Bura yaşayış rayonundan daha çox, dendraziyə oxşayırdı. Qalibiyət simvolu olan bəzək palmaları, üstü cənnət meyvəsi ilə dolu xurma palmaları, planetin ən qədim bitkisi olan kaktuslar, həmişəyaşıl, hündürlüyü beş metrə çatan begonvil kolları, dinozavrlardan, təbaşir dövründən qalan maqnoliyalar, ağ, sarı akasiyalar, oleandrlar, sarmaşık kimi divara dırmaşan fikus ağacları o qədər artıb-çoxalıb bir-birinə qarışmışdı ki, mədəni bitki olmaqdan çıxbı yabanı təsir bağışlayırdı. Bakıda klinikaları, ofisləri bəzəyən, şitilliklərdə, gül salonlarında od qiymətinə satılan dekorativ güllər burada küçələrə tökülmüşdü.

QAHİRƏDƏ BİRİNCİ GÜN

-Ən başlıcası həyata sevinməkdir!

-Əgər alınmursa?

-Xasiyyətini dəyişdir.

M. Veller

*İnsan həmişə xoşbəxt olmalıdır,
əgər xoşbəxtliyin tükənirsə, səhvini axtar.*

L.N.Tolstoy

Qahirə ayrı-ayrı dövrlərdə dünyanın anası, Şərqi qapıları, min minarəli şəhər adlandırılmışdır, dinin təsiri güclü olsa da, tolerantlıq da göz qabağındadır. Demək olar hər məscidin yanında bir kilsə var, hətta sinaqoq da! Amma Qahirə tək minarələr, piramidalar şəhəri deyil, burada görməli, baxmalı o qədər yer var ki, nə qədər çox qalsan da yenə mütləq nəyi isə qaćıracaqsan. Rəsmi adı Əl-Qahirə olan bu şəhər Misir Ərəb Respublikasının paytaxtı, Afrikanın ən böyük şəhərlərindən biridir.

Bugünkü Qahirə ikili həyat tərzi keçirir. Bir tərəfdə az qala özü də bir şəhər böyüklüğündə olan göydələnlər, digər tərəfdə insanlar yaşayış mezarlıqları... (Qahirənin mərkəzində XX əsrin 80-ci illərində salınan bu şəhər-məzarlıqların sakinlərinin «qonşu»ları İskəndəriyyədən, Kayıtbay qalasından tanıdığımız Sultan Kayıtbay də daxil olmaqla Məmlük sultanlarıdır... Altı kilometr boyunca davam edən bu min ilin qəbirisanlığında yüz min adam sərdabələrdə, mavzoleylərdə rəhmətiyiklər bir yerde yaşayır, işləyir, hətta oxuyurlar da... Bu dövlətin üz qarası olduğu üçün üstündən sükutla keçilir). Amma, bütün bu sadaladıqlarım Qahirənin turist şəhəri imicinə zərbə vurmur, heç bir reklama da ehtiyacı yoxdur. Özünün hərtərəfli, rəngbərəng ekzotikası ilə cəlb etməkdə davam edən Misir dünya turistlərinin Məkkəsi adını çıxdan qazanmışdır.

...Mələk Küçəsi ilə xeyli getdik, birinci dəfə Nili gördük. Şəhərə tamaşa edə-edə gəlib çatdıq paytaxtın anası Təhrir meydanına. Şəhərlə əsl tanışlıq elə buradan başlayır. Adı günler bura heç nə ilə fərqlənmir. Ətrafi adam qaynaşan Qahirə Muzeyi ilə, qarışqa yuvasını xatırladan Sadat metrostansiyası ilə, lüks otellərlə əhatə olunmuş Təhrir meydanı özü də Dauntaun (Dauntaunun nə olduğunu artıq bilirsiniz, şəhərin qədim, mərkəzi hissəsinə deyilir) adlanan rayona aiddir və Qahirənin Azadlıq simvoludur. Bu ərazi günün iyirmi dörd saatı hədsiz intensiv yol hərəkətinin təzyiqi altındaadır. Bu həmin o əfsanəvi Təhrir meydanıdır ki, Misirin tarixi əhəmiyyətli hadisələri məhz buradan başlamışdır. Nilin sağ yaxasında yerləşən bu meydan dünyanın ən böyük meydanlarından biridir. Bakı da daxil olmaqla dünyanın bir çox şəhərlərinin baş meydanı Azadlıq meydanı adlanır və bu meydanın şəhərin həyatında mühüm yeri olur. Bura Təhrir (Azadlıq, Qurtuluş) meydanı olmamışdan çox əvvəllər İsmailiyyə meydanı adı ilə tanınır. 1879-cu ilə qədər Misirin baş naziri olmuş Hədiv İsmayıł Paşa Parisdə təhsil almış Avropa meyilli bir dövlət xadimi idi. Onun «Nil üzərində Paris» yaratmaq layihəsi ölkəni müflisləşdirmək dərəcəsinə gətirib çıxartmışdı. İsmailiyyə meydanı 1919-cu il Britaniya işgalinə qarşı Misir üsyənlərindən sonra Təhrir meydanı adı ilə çəğirilməgə başlandı, 1952-ci ildən isə rəsmi olaraq Təhrir meydanı adını aldı. Təhrir meydanı bize 2011-ci il inqilabından, Misir xalqının azadlıq mücadiləsindən tanış idi, amma bilmirdik ki, burada həm də dünyanın ən nəhəng mu-

zeylərindən, incəsənət ocaqlarından biri - Misir mədəniyyətinin altı min illik tarixini əhatə edən Qahirə Milli Muzeyi yerləşir. Mən Qahireni «Səfillər»in Qavroşuna bənzətdim, daha goğrusu, səfil, çirkli, baxımsız, sahibsiz hissəsini...

Qahirə mənim yadımıma Tenardiyelerin tərk edilmiş oğlu Qavroşu saldı. Viktor Hüqonun barrikadalarда mahni oxuya-oxuya inqilabçılara patron daşıyan kiçik qəhrəmanı ilə uşaq təbiətli qoca Qahirə arasında ancaq özüm anlayan bir oxşarlıq gördüm.

QAHİRƏ MUZEYİ

*Muzey sizdən, zənginləşdirmək məndən.
Pablo Picasso*

Muzeylər tarixin özüdür, tarixin qəlbi müzeydə döyüñür, muzey ölkənin tarixinin göstəricisi, sübutudur, muzeyi olmayan ölkənin tarixindən, mədəniyyətdən söhbət belə gedə bilməz, misal üçün, dünyanın ən gənc və varlı dövləti Qətərin paytaxtı Doha kimi... Burada gözəl muzey binası var, bu binada gözəl zallar, kinoteatr var, eksponatları isə, deyək ki, Fransanın neçənci dərəcəli şəhərində hansısa fəvvarənin kənarından qopan bir bəzəkdən ibarətdir.

Misirin tarixi qırx yüzilliyi əhatə edir. Qədimliklə eyni assosiasiya doğuran Misir elə qədimliyin özüdür. Qədim Misirdən dünya sivilizasiyasına qiyməti-çəkisi olmayan mədəni miras qalmışdır.

Qahirə muzeyi Misirin ikonalarından biridir. Bu gün Qahirə muzeyində 160 000 nadir eksponatdan ibarət bir xəzinə nümayiş olunmaqdadır. Burada böyük-kiçikliyindən asılı olmayaraq bir dənə də olsun səni özünə çəkməyən, heyran etməyən nümunə yoxdur, muzey bütünlükə qızıl fonddan ibarətdir. Ən gənc eksponatın iki min yaşı var. Muzey ilk olaraq 1891-ci ildə Misirin Əl-Gizə şəhərində yaradılmış, 1902-ci ildə isə Qahireyə daşınaraq açılışı olmuşdur.

Qahirə muzeyi bugünkü ehtişamına görə, fransız arxeoloqu və misirşunası Fransua Oqyüst Ferdinand Mariettə borcludur. 1850-ci ildə Luvrda işini buraxaraq Qahireyə gələn Mariett ömrünün sonuna qədər Misirə, tutduğu yola sadıq qalmışdır. Misirin bu misilsiz sərvətini yağmalanmaqdandan, satılmaqdan, oğurlanmaqdandan, itirilməkdən qorumaq məqsədilə bütün qiymətli əsərləri toplum halına gətirən Oqyüst Mariett özünə insanlığın qəlbində minnətdarlıq abidəsi və yaratdığı muzeyin bağcasında əbədi heykəl ucaltmışdır. Elə muzeyin ilk direktoru da Oqyüst Mariett özü olmuşdur. Arxeoloqun ölümündən sonra qədir bilən Misir xalqı onun nəşini də buraya gətirərək muzeyin həyətində mərmər sarkofaq icərisində dəfn etmişdir. Oqyüst Mariett bağçanın dərinliyində əbədi bürünc heykələ dönmüşdür. Misirin milli geyimində, başında fəs ağ postament üzərində dayanan Mariett Paşanın (üzərində ehtiramla elə belə də yazılmışdır: Mariett Paşa. Misirdə bu gün də Osmanlıdan qalma «əfəndi», «paşa» kimi müraciət formaları saxlanılmışdır) gözü yenə də muzeyin üstündədir. Bir millətə xidmət edən sonunda onun əfəndisi olur.

Muzeyin binasının arxitekturası da Fransadan olan memar tərəfindən neo-klassik üslubda işlənmişdir və dünyada məxsusi muzey üçün tikilən ilk binadır. Kənardan baxanda bina kimi binadır, amma içərisini görüb çıxandan sonra ağla ilk növbədə gələn muzeyin xarici görünüşü ilə daxili zənginliyi arasındaki aşkar bir uyumsuzluq olur. Bir az köhnə, bir az tökülmüş, bir az kiçik, bir az da bədrəng binanın içərisində nələr var, nələr! Zarafat deyil,

muzeyin açılışından yüz on altı il keçib, bu müddət ərzində nə qədər sular axıb, memarlıqda necə inqilablar olub, tendensiyalar dəyişib... Yəqin binanın özünə də növbə çatar, amma hələ ki, buraya «əvvəl evin içi, sonra çölü» misali uyğun gəlir. Muzeyin həyətinə daxil oluruz.

Kərpic rəngli binanın qarşısında fəvvərəli böyük hovuz yerləşir. İçində mavi Nil zanbaqlarının kök saldığı hovuzun dörd küncündə maraqlı heykəllər qoyulub. Elə Cfinksin heykəli nəyə desən dəyərdi, lap qabaqda və daha böyük idi. Onunla şəkil çəkdirib içəri keçdik. Muzeyin giricəyində qədim Misirin simvollarını ehtiva edən iki fiqur daha var, bunlardan biri papirus, digəri nilufərdir (su zanbağı).

İkimərtəbəli binanın qapısından girən kimi bir anlığa çəşib qalırsan, bura haradı görəsən? İlk baxışda bu salon mənə ağacları daşdan, qranitdən, betondan olan qalın bir meşəni xatırlatdı. Elə bil məni tutub bərk-bərk silkələdilər. Mən hər şey gözləyirdim, bircə bunu yox... Bu yüz zaldan ən böyüyü, həm də muzeyin əsas zalı idi. Hər tərəfdən nəhəng heykəllər ağır-ağır üstünə gəlirdi, qorxu filmlərində olduğu kimi, tək-tək, cüt-cüt, ailəvi... Sağdan, soldan, öndən, arxadan, sütunların arasından... Hələ ikinci mərtəbədən boyylanılanları demirəm..

Özü də bu heykəller xüsusi qaydalar əsasında düzəldilmiş, özlərinin müəyyənləşdirildikləri kanonlar gözlənilmişdir, məsələn, allahların, fironların heykəlləri eyni tipli olmalı, profilləri eyni tərəfə baxmalıdır, fərq yalnız üz cizgilərində bilinməlidir. (Mən də həmişə düşünürüm ki, bunlar niyə görəsən ciyinlərinin üstündən bir istiqamətə baxırlar?) Qədim Misirin günəş allahı Ra isə mütləq qartal başlı olmalı idi. Yeri gəlmışkən, Misirin Dövlət bayrağının və gerbinin simvollarından biri də qartaldır. Heykəllerin gözləri sapfir daşından düzəldilmişdir, işıqlandırılınca daha da canlı görünür. Bilmirsən, sən onlara baxırsan, yoxsa onlar sənə... Özləri də elə bil düz adamın gözlerinin içine baxırlar, hətta arxanca da süzürlər.

Mistikadan əziyyət çəkməsəm də, adam bir az xoflanır, axı sənə baxan, müşahidə edən, izleyən gözlər bir-iki cüt deyil, bütöv bir muzeydir. Amma tezliklə bu xof keçir. Və sən bütünlükə gördüklerinin əsinə çevrilirsən! Özün də hiss etmədən əriyb bu izdihama qarışırsan. Ən əsası da burada gördüklerini demirəm, buna bənzəyəni də başqa heç bir yerdə görə bilməyəcəksən! Mən həyatimdə bu böyüklükdə bu qədər heykəli bir yerdə görməmişdim, daşdan ordumu deyim, ya heykəllərin nümayişimi? Bu daş əsərlərə baxarkən aqlıma gəldi ki, yəqin Misirdə incəsənətin bu növünə maraq, həvəs və sevgi gen yaddaşından gəlir. İskəndəriyyənin küçələrində də insan, heyvan abidələri görmüşdüm, halbuki, başqa ərəb ölkələrində qanunla yasaqdır. Hətta Qahirədə qadın heykəlinə də rast gəldim. Ağ pyedestal üzərində uzun paltarda bütün boyu bərabəri ucalan bu tunc xanımın Misirin priması Ümmü Gülsüm olduğunu dedilər. Misirin bu məşhur ulduzunun adını ilk dəfə həyat yoldaşından eşitmışdım. 80-ci illərdə Qahirəyə elmi ezamiyyətdən evə dönəndə çəmodanından əzizləyə-əzizləyə bir maqnitafon kaseti çıxartdı və içindəki səs yazısının həmin bu Ümmü Gülsümə məxsus olduğunu söylədi. Sonra da əlavə etdi ki, onu şərafətlə Misirin dördüncü piramidası adlandırıllar. Burada onun haqqında daha çox şey öyrəndim. Məsələn, Ərəb-İsrail müharibəsində Misirin məğlubiyyətindən üzülən mügənni dövləti sımasın deyə, qastrollardan qazandığı iki milyon yarım sterlinqi özünün daş-qaşı ilə birlikdə Misir hökumətinə bağışlamışdı. Onu son mənzilə yola salanların sayı elə Ümmi Gülsümün böyük pərəstişkarı olan Misir prezidenti Camal Əbdülnasirin cənəzə töreninə qatılanların sayını keçibmiş. Nümunədi, örnekdi, həm də

böyük ibret! Adam çox olmasına baxmayaraq muzeydə hamı sakitliyi qoruyurdu, lap tək olsan belə, piçilti ilə, işarə ilə danışmaq istəyirsən, şərait özü bunu tələb edirdi. Hamı ehtiyatla barmaqlarının ucunda gəzirdi, eşidilən yalnız xəzəl xışılısına oxşar ayaq səsləri idi. Muzeylərdə tək gəzmək də yaxşıdır, bələdçi ilə də, hərəsinin öz üstünlüyü var. Bələdçi əlindən tutub birər-birər gəzdirir, amma tez-tez danışır, bilmirsən baxasan, ya dinləyəsən... Nələrisə qaçıra bilərsən... Bələdçi ilə ancaq baxırsan, təklidkə isə həm də görürsən. Öz aləminə qapılıb muzeyin mərmər zallarını bir-bir, tələsmədən, öyrənə-öyrənə gəzirsin, hər şeyi yadında saxlamağa çalışırsan.

Gəzə-gəzə Maşa meşədə azan kimi qızlardan ayrıldım (nahaq yerə əvveldə buranı meşəyə oxşatmadığımı ki?). Birdən yönəmsiz bir şeyə ilisib dayandım. Üzbəüzdən iki cüt heybətli ayaq mənə baxırdı. Başımı qaldıranda nə görsem yaxşıdır? Tövbə, bismillah! Bu nədir? Fantastika! Bu firon III Amenhotepin və onun arvadı çariça Tiyanın əsas zalın lap sonunda tən ortada qoyulmuş on metr hündürlüyündə nəfəs kəsən heykəli idi. Bu heykəlin başqa ailəvi heykəllərdən fərqi onda idi ki, qadınla kişi eyni boyda düzəldilmişdi, bu da kanonlara zidd idi. Hər halda bu çariça Tiyaya olan sevgi və saygının əlaməti idi. Onların da arasında oğulları kiçik Xanuttaneb dayanmışdı. Qədim misirlilərin etiqadına görə, ruh heykəldə yaşaya bilərdi. Ölən firon ailəsinin heykəlini də əzəmətli yaradırdılar. Firon siyasi lider hesab edildi. Bu heykəl Luksordan gətirilmiş, muzeyin özündəcə bərpa edilmişdi. Bağlı məkanda bu boyda monument, özü də qoşa-qoşa! Qum rəngində olsa da, işıqlandırıldığı üçün sariya çalan bu heykəl çox da böyük olmayan təməl üzərində qoyulmuşdu. (Daha hara? Postament də hündür olsaydı, binaya boy verməyəcəkdi). Sonradan bildim ki, əslində bu heykələ sonda baxmaq lazımlı imiş, ən yaxşı şeyi axıra saxlayıralar a, bax elə! Mən isə özbaşınalıq edərək həm özümü böyük finalın sürprizindən məhrum etmiş, həm də qaydanı pozmuşdum. Eybi yoxdur, qaydalar elə onları pozmaq üçündür. Əgər qaydaların dalınca düşsək, əylənmək fürsətini əldən verərik...

İndi bu heykəldən ayrıla bilmirdim, həm nə gizlədim, bir az aludəçiliyim də var... Lakin heykəl də ayrılmalı heykəl deyildi ax! Süjetli olduğu üçün lap maraqlı idi, elə də mehriban oturmuşdular ki, sanki canlı idilər! Görəsən bunu düzəldən necə adam olub? Bir də gördüm həmin heykəltəraş haqqında, onun bu ailə ilə bağlılığı, naturadan işləyib-işləməməsi barədə düşüncələr məni bu salondan çıxarırla... «Bu barədə sonra, Delya! Evdə şəkilləre baxanda!» - deyib dayandım. Sözün əsl mənasında bir xeyli zaman bu cütlüyün başına fırlanandan, müxtəlif rakurslarda onlarla xatire şəkli çəkdirəndən sonra, quruyub qaxaca dönmüş mumiyalar, Tutanxamon kimi «şən» eksponatlar yadına düşdü. Hələ bu muzeyin ən qiymətli otağı, yeddi qifil arxasında qorunan Tutanxamonun xəzinəsini demirəm ... (On sekiz yaşında dünyasını dəyişən Tutanxamonun qəbri dünyanın ən zəngin sərdabəsi hesab olunurdu. 1922-ci ildə sərdabə açılandan sonra onun üç min beş yüz ədəd cer-cehizinin muzeyə daşınması, yerləşdirilib siyahıya alınması beş il vaxt aparmışdı. Gənc firona aid zalda iki yüz kilogram (!) qızıl əşya saxlanılır). Bir gözüm bu daş ər-arvadda qalsa da, qızlara qoşulub ikinci mərtəbəyə qalxdım. Yuxarıdan baxanda əsas zalın möhtəşəmliyi ovuc içi kimi görünürdü.

Muzey yunan sözü olub muzaların məbədi deməkdir. Gör neçə saat idi burada idik, ari çıxəkdən-çıçəyə qonan kimi, biz də bir heykəldən o birinə keçir, yenə geri qayıdırıq. Belə getsəydi, gecəyədək burdaydıq.

Qədim dünyanın ən müəmmalı, sırlı qadınlarından və Misirin bir nömrəli simvollarından olan Kleopatranın büstü də Qahirə muzeyində öz yerini tutmuşdur. Çoxsaylı titullarından biri də «sonuncu firon» olan Kleopatra nəinki qədim Misirin, bütün dövrlərin ən məşhur isimlərindən biri olmuşdur. Diplomatiyanın gücü çatmayan məsələləri bir qayda olaraq Kleopatra yoluna qoyurdu. Əsir düşməmək üçün özünü ilana çaldıran Misir hökməarı Kleopatranın adı ətrafında əfsanələr, rəvayətlər dolaşmaqdadır. Əfsanə qadın Kleopatra Yuli Sezar və romalı sərkərdə Mark Antonio ilə məhəbbət romanları yaşamışdır ki, bu da bir çox bədii əsərlərin və filmlərin mövzusuna, süjet xəttinə çevrilmişdir. Tarix boyu adı, şəxsiyyəti sərr, sehr oreolu ilə əhatə olunan məşhur qadınların siyahısının mütləq lideri bu gün də Misir çariçası Kleopatradir. Kleopatranın ikinci, ebedi həyatı ölümündən sonra başlamışdır, belə ki, Kleopatra doğulduğu gündən zəmanəmizə kimi ən məşhur misirli adını təkəbbürlə daşımaqdadır. Muzeyin ekzpozisiyasında heykəltəraşlıq özünün bütün təzahürlərində təmsil edilmişdi: alleqorik, məişət, mifoloji, portret və başqa janrlarda...

Bir az dincəlmək, su içmek üçün muzalardan «icazə alıb» (necə olsa, onlar da qadındır) pilləkənlərdə oturdum. Buradan, sütunların arasına yerləşdirilmiş mərmər taqlar, Roma dönməninə aid heykəllər görünürdü. Bu heykəllər, həm ince, həm də estetik baxımdan daha gözəl idi.

Psixologiyada hərəkətlərin də yoluxucu olduğu söylənilir. Elə təzəcə oturmuşdum ki, dərhal bir dəstə koreyalı qız tökülüşüb özlərini yan-yörəmdə pilləkənlərə sərdilər, bizim qızlar da gəlib çıxdılar, qalxıb düşənlər isə bunun bir fləşmob olduğunu düşünüb onlar da bizə qoşuldular, bədahətən, həm də maraqlı kollektiv bir şəkil alındı.

Ekskursiyamızı bitirib muzeydən çıxdıq, daxilən nə qədər zənginləşdiyimizi hələ isti-isti hiss etmirdik.

QAHİRƏ QALASI (əl-Qalaa), MUZEYLƏRİ, MƏSCİDLƏRİ

*Mən yalnız öz fikirlərimə qüvvət sitatdan istifadə edirəm.
Misel de Montyen*

Bu gün yolumuz «Orta çağ Qahirə»sinədir, bu rayon həm də şəhərin ən mötəber yeri sayılır.

Qahirə qalası (əl-Qalaa) XII əsrde Səlahəddin Eyyubi tərəfindən ucaldılmışdır (1176-1183). XI-XII əsrlərdə Qərbi Avropa ölkəlerinin Yaxın Şərqi etdikləri Səlib yürüşlərində güclü müdafiə məqsədi güdürdü. «Səlahəddin qalası», «Məhəmməd Əli Qalası» kimi adlarla tanınan bu abidənin yerləşdiyi təpə əhəngdaşından olub yetmiş beş metr yüksəklikdədir. Bu tarixi tikinti üçün yeri sultan Səlahəddin təsadüfən seçməmişdir. Sultan əmr etmişdir ki, Qahirənin bütün nöqtələrindən et parçaları assınlar, ertəsi gün tək bu radiusdan başqa hər yerdə et iylənməyə başlayır və beləliklə, gələcək qala üçün ən ideal ərazi müəyyən edilir. İstehkam kimi nəzərdə tutulduğundan mühasirəyə nə qədər tab gətirəcəyi, qida məhsullarının saxlanılma müddəti, sanitariya və gigiyena kimi vacib məsələlər nəzərə alınır. Qalanı «şəhər içinde şəhər» kimi düşünən sultan onun çevrəsində doxsan metr dərinliyində quyu da qazdırılmışdı, düzdür, indi bu quyu pək işlek vəziyyətdə deyil, amma təsəvvür etmək olar ki, təmizlənib qaydaya salınsa, belə dərinlikdən çıxan su abi-həyat olar.

Kompleksin kazarmaları, anbarları hələ də durur.

Əvvəlcə qalanı gəzməyi qərara aldıq. Bugünkü ekskursiyamız mahiyyətinə görə rəngarənglik vəd edirdi, belə ki, on səkkiz hektarı əhatə edən sahədən çıxmamaqla, həm qalanın özünü, həm burada yerləşən zəngin muzeyləri, eləcə də məscidləri görə biləcəkdik. Ən axırda isə bizi terrasdan Qahirənin möhtəşəm mənzərəsinin seyri gözləyirdi. Əslində, Qahirədə 1961-ci ildə altı milyon Amerika dolları dəyərində yüz səksən yeddi metr hündürlüyündə, doxsan mərtəbəli «Bürc Qahirə» televiziya qülləsi də tikilmişdir ki, buradan hətta ehramlar da görünür. Bu qüllə Xeopsun məşhur piramidasından da qırıx üç metr hündürdür və yüksəkliyinə görə dünyada dördüncü qüllədir. Teleqüllənin tikintisində çox möhkəm material olan çəhrayı Asuan qranitindən istifadə edilmişdir. Gövdəsi Şərq üslubunda, yuxariya doğru sanki zanbaq formasında toxunmuşdur, son üç mərtəbədə kafe-restoranlar və böyük seyr meydancası yerləşir. Burada ofisiantlar firon geyimində xidmət göstərirler. Başqa şəhərlərdəki analoqu olan qüllələrdən fərqi isə gövdəsinin ayrı-ayrı betonlardan deyil, tək monolit betondan tökülməsidir.

Qüllədəki restoranın xatirə kitabında dünyanın bütün prezidentlərinin, görkəmli siyasi xadimlərin, dünya ulduzlarının imzası var. Amma mənim üçün qalanın yerini vermədi. Mən Səlahəddin qalasını rəmzi mənasına görə Nyu-Yorkun Azadlıq heykəli ilə, Rio de Jeneyronun qollarını şəhərin üzərinə gərmiş İsa Məsih abidəsi ilə müqayisə edərdim.

Teleqüllə isə XX əsr Qahirəsinin şah əsəridir.

* * *

Qalanın nəzdində maraqlı muzeylər fəaliyyət göstərir.

Milli polis muzeyi XIX əsr Misir Daxili İşlər Nazirliyindən başlamış keçmiş zamanlara qədər uzun bir yolu ekspozisiyasında canlandırır. Heç belə bir muzeydə olmamışdım, yəni, sıradan bir muzey də deyildi əslində... Fironların zamanından tutmuş hər dövrə aid portretlər, silahlar nümayiş edilirdi. Hətta II Ramzesə qarşı olan sui-qəsd də ekzpozisiyada öz əksini tapmışdı.

XX əsr zalı yaxın keçmişin kriminal aləminə həsr edilmişdi.

Qala müdafiə məqsədli olduğu üçün burada Polis muzeyinin, bir azdan gedəcəyimiz Hərbi muzeyin yer alması maraqlı düşünülmüşdür. Bundan başqa bu sıradə Kral karetaları muzeyi, Gömrük muzeyi və daha başqa kiçik muzeylərlə də tanış olmaq olar.

* * *

Qahirə əsl Şərq, əreb şəhəridir.

Qahirəni Qahirə edən məscidləridir.

Onun siluetini məscidləri formalaşdırır.

Burada beş yüzdən artıq Allah evi var, bu da dolayısı ilə onun uzun müddət islam aləmindəki aparıcı mövqeyindən xəbər verir.

«Quran-i Kərim Məkkədə nazil oldu, İstanbulda yazılıdı, Qahirədə oxundu», - deyirlər. Tarixi Qahirə qalasının ərazisində üç məscid var, hamisini bir-bir gezdik.

Bu məscidlərin hər biri iki hissədən ibarətdir; özü və böyük həyəti.

XIV əsrə aid Sultan Nəsir məscidi uzun müddət qalanın baş məscidi olmuşdur. Sultan Həsən Qahirənin ən iri məscidlərindən biridir, haqqında maraqlı faktlar söylənilir. Əfsanəvi ehramların daşlarından tikilməsi, özünün şəxsi mədrəsə və xəstəxanasının da olması onu başqalarından fərqli, üstün edir. Orta əsrlərdə taun kimi yoluxucu xəstəliklərin geniş hal aldığı bir dövrdə

özünün özəl xəstəxanası ilə hansı məscid öyünə bilərdi? Bu xeyirxah əməldə həm də məşum taunun apardığı biçarələrin də payı var, belə ki, taundan dünyasını dəyişmiş kimsəsiz insanların əmlakı satılmış, məbləğ məscidin fonduna keçirilmişdir. Rus şair, yaziçi və afrikaşunesi Nikolay Qumilyov Misişə səyahətindən sonra bu ölkə haqqında silsilə şeirlər yazmışdır. «Misir» şeiri də bunlardan biridir.

Sultan Həsən məscidi ayrı-ayrı vaxtlarda qarətlərə məruz qalmış, oyma işləməli qapıları, fontanı başqa məscidlər tərəfindən oğurlanmışdır. Sultan Həsən məscidinin mənə ən maraqlı gələn yeri havaya açılan bacapəncərəsi oldu. Elə bil səmaya quyu qazılmışdı, elə quyu enliyində də olardı, amma dərin deyildi. Mən birinci dəfə idi ki, məsciddə belə bir şey gördüm.

Məhəmməd Əli məscidinin adı isə qala ilə qoşa çəkilir və düşünüldüyü kimi, şəhərin özünəməxsus emblemi ola bilmişdir.

Məscid XIX əsrin ortalarında Məhəmməd Əli Paşanın göstərişi ilə onun böyük oğlu Tusun Paşanın şərəfinə ucaldılmışdır. Özəlliyi divarlarının kaymaq daşı (alebastr) ilə üzlənməsindədir. Layihəsinin türk-yunan əsilli arxitektor Yusef Boşna Vizantiya üslubunda vermişdir. Qaydaya görə, məscidi tikdirən şəxsin elə son mənzili də daxilində qərar tutur. Məhəmməd Əli Paşa da itirdiyi oğlunun xatirəsinə inşa etdirdiyi tikilinin dərinliyində sarkovaq içərisində əbədi yuxuya getmişdir.

Misirin tarixində böyük islahatçı kimi qalan Məhəmməd Əli Misirin on ən məşhur adamları siyahısındadır, məhz onun dövründə Qahirə paytaxt görkəmi almağa başlamışdır. Dünyada o qədər də tanınmamasının «günah»ını isə özünə Məhəmməd Əli təxəllüsü götürən məşhur boksçu Kasius Kleydə axtarırlar. Bu məscid qalanın, daha doğrusu, bütün Qahirənin ən yüksək nöqtəsində yerləşir. İti uclu, Osmanlı üslubunda olan minarələri, bu minarələrin bəzəkli şərəfələri (azan oxunan eyvanları), gözəl döşənmiş daxili həyəti ilə yadda qalır. İslamiyyətdə ilk minarə də elə Qahirədə inşa edilmişdir. Minarə işq qülləsi deməkdir ki, burada da ruhani işq anlamındadır.

Dəstəmaz almaq üçün nəzərdə tutulmuş iri hovuzun içərisindəki fontanın özü bir sənət əsəridir, daşdan yonulmuş bəzək əşyasına oxşayır. Elə buna görə də onu rus zərgəri Karl Faberjenin dəbdəbə simvolu olan zərgərlik yumurtasına bənzədirler.

Fransız kralı Lui Filippin hədiyyəsi olan bəzəkli mis saat məscidin ən görkəmli hissəsində yerləşdirilərək tarixi abidəyə maraqlı dizayn verir. Məhəmməd Əli məscidi bayır tərəfdən eynən İstanbulun Aya Sofya məbədinə, daxildən isə Sultan Əhməd camisinə oxşayır, bəlkə də, memarı türk olduğu üçün şüuraltı Osmanlı üslubunda işlənmişdir.

NİL

*Misir Nilin hədiyyəsidir.
Herodot*

*Bu şəhər güzelse senin yüzünden...
Nazim Hikmet*

Neçə gündür burdayıq, Nili ancaq yol keçerkən görmüşük.

Bu gün Nillə yaxından tanışlıq günümüzzdür.

Birinci dəfə idi ki, dünyanın ən uzun çayını yaxından gördüm. Vahəsi yamyaşıl, palmaların, papirusların, nilufərlərin əhatəsində! Özü də yamyaşıl... Kürün Tiflisdən keçən hissəsi kimi mamırlı, zəhər yaşılı yox, zümrüdü

yaşıl, özü də tərtəmiz, göz yaşı kimi dumduru... Misirlilər papirusu günəşin şəfəqlərinə bənzədirər... Nə gözəl təşbeh, doğrudan da elədir, bundan gözəl təsvir ola bilməz...

Nil Misirin su arteriyası, əsas magistral yoludur. Misirlilər üçün həmişə həyat mənbəyi olmuşdur, böyük bir xalqın taleyində mühüm rol oynamış, demək olar, müqəddəratını həll etmişdir. Adam istər-istəməz «bele quraqlıq bir ölkədə bu cür bərəkətli çay olmasayı, həyat olardımı?» - kimi sual haqqında düşünür. Sanki Tanrı bu xalqa Nilə xeyir-dua verib. Dörd bir yanı səhralarla əhatə olunmuşdur. Saxaranın toz-torpağının qabağında Nildi ki, əjdaha kimi dayanıb, hamisini dayanmadan udur. Yoxsa bu ölkənin hali necə olardı?

Doğrudan da, Nilin özü xalqa bir cür xidmət edir, sahili bir cür, çayın dibi bir başqa cür... Sahilboyu bitən, cəm halda göy rəngli hasara oxşayan papiruslardan bu gün də bir çox məqsədlərlə istifadə edilir. Suvenir industriyasından tutmuş evlərin damlarını örtməyə qədər...

Qahirə belə gözəl bir yerdə doğulmuşdur, Afrikanın köksünün dərinliyində yerləşən Nil çayı bu şəhəri Ağ Nil və Mavi Nil kimi gözəl adları olan iki ana qolu ilə qucaqlayır, bu iki qolun birləşməsi Böyük Nili əmələ gətirir. O da, öz başlanğıcını Uqandanın Viktoriya gölündən götürür və altı min yeddi yüz kilometr məsafə qət edərək Aralıq dənizinə qədər aparır. Orada 160 kv.m həcmi olan deltaya çevrilib dənizə tökülr. Nilin deltası dünyadakı bütün çayların deltasından böyükdür və eyni zamanda, məhsuldardır.

Çaylar dənizlərin anası sayılır. Elə şəhər var ki, nə çayı var, nə dənizi, elə qupquru bir yaşayış yeridir. Belə şəhərlər sulu şəhərlərdən fərqlənirlər. Elə bil yetimdirler, sığınacaq, söykənəcək bir yerləri yoxdur...

Qahirə kimi şəhərə elə bu cür çay yaraşır. Böyük, əzəmetli, dəli-dolu...

Nil Afrika qıtəsinin üçdən birini tutur. On ölkənin ərazisindən keçə də (buna görə tranzit çay adlanır), ən çox Misirə aiddir. Alımlar elə ilk insanların da, sivilizasiyanın da Nilin başlandığı yerdə - Uqandada yarandığını düşünlər. Nahaq yerə deyil ki, Uqandaya məftun olan Uinston Çörçill demişdi: «Yaşıl mirvari olmur? Bunu deyən yanılır. Bax, Uqanda əsl yaşıl mirvarıdır».

Nilin adı böyük, müqəddəs sözləri ilə qoşa çəkilir. Böyük Nil! Müqəddəs Nil!

Nil həm də önemli su nəqliyyat yoludur, qədim misirlilər öz məşhur piramidalarının daşlarını da sallar vasitəsilə Nildən keçirib daşmışlar.

1971-ci ildə Nilin üzərində «Misirin yeni möcüzəsi» adlandırılın məşhur Asuan bəndi və SES tikilmişdir. Bu bəndin tikilməsindən sonra Nilin daşmasının qarşısı alınmışdır.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, bəndin tikilişinə sərf edilən tikinti materialları ilə Xeopsun on yeddi piramidasını yenidən qaldırmaq olardı.

Nil öz zəngin flora və faunasını bu gün də qoruyub saxlayır.

Yaşıl Nil timsahının uzunluğu on metrə çatır. Yerli camaat danışır ki, isti havalarda timsahlar quruya çıxbı bizim bayaq keçdiyimiz yerlərdə saatlarla günəşin altında yatıb-mürgüleyirlər, özlərini günə verirlər, çünkü günəşə çox böyük ehtiyac duyurlar. Saatlarla gözləri yumulu, eyni vəziyyətdə tərpənməz qala bildiklərinə baxmayaraq, dünyanın ən hərəkətli, «canavar» heyvanıdır. Bu sahillərdə timsahlarla bərabər, qippopotama, şirə də rast gəlmək olar. Nilin sularının diriltidiyi, münbətləşdirdiyi torpaqlar nadir palmalarla, mavi zanbaqlarla zəngindir, buralarda seyrə çıxan zürafə, antilop bu gözəl sahillərə həm yaraşıqdır, həm də yaraşır.

Nil nadir balıqlarla zəngindir.

Dünyanın əzəmetli çaylarından olan Nildə hər şey böyükür, qabaritlidir, diqqətəşayandır. Bəndi də, beş metr hündürlüyündə papirusu da, on metr uzunluğunda timsahı da, iki metrə çatan balığı da...

Sən belə imişsən, Nil...

Yaşa Nil, həmişə axdığın kimi ax, axdığın yerlərə həyat, can ver, həmişə də belə gözəl qal...

QƏSR ƏL-NİL

*Vakitlərdən bir aqostos axşamıdır, rüzgarların
ən fərəhlisi səndən əsiyor.
(Adını unutduğum müəllifdən...)*

Nilin iki yaxasını, sağ və sol sahilini bir-birinə bağlayan körpü Qəsr Əl-Nil (Nilin qəsri) adlanır və Nil üzərindəki körpülərdən ən işləyi, ən qələbəlisidir, ən gurultulusudur. 1872-ci ildə ingilislər tərəfindən tikilmiş bu körpünün altından ən böyük və hündür gəmilər də rahatlıqla üzüb keçir. Çünkü körpünün tən ortası üç dəqiqə müddətinə aralanıb gəmilərə yol verə bilir. Körpünün girişində və çıkışında iki cüt şir keşik çəkir, daha doğrusu, çəhrayıya çalan qranit sütunlar üzərində oturmuş dörd şir heykəli sanki bu gözəl körpünü və altından axan müqəddəs Nili qoruyur. Qəsr Əl-Nilin ayıq-sayıq keşikçilərinin memarı tanınmış fransız heykəltəraşıdır. 1932 metr uzunluqda olan «Nil Qəsri»nin emblemi Qahirə şirləridir, öz məğrur görkəmləri ilə körpüyü girib-çıxanları salamlayıb yola salırlar. Qəsr Əl-Nil körpüsü Qahirənin zəngin memarlıq xəzinəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Gecə körpü illüminasiya effektləri ilə işıqlandırılarda insan bu gözəllikdən doymaq üçün iki göz də əlavə almaq istəyir. Elə bize də bu körpüdə düşüb ətrafi seyr etmək günün batabatında qismət oldu. Əslində bu körpübən belədən-belə, elədən-elə çox keçmişdik, onsuz da hara getsən, yolun buradan keçir, Qahirədə bütün yollar «Qəsr Əl-Nil»ə aparır. Amma bir dəfə düşüb gəzdik.

Körpünün enli səkiləri burada rahat gəzməyə, açılan gözəl mənzərəni tələsmədən seyr etməyə, xırda ticarətçilərə öz alverlərini arxayınlıqla etməyə imkan verir.

«Qəsr Əl-Nil» şəhərin görməli yerlərinin ön sırasındadır. Körpülər artıq çoxdan öz texniki funksiyalarını yerinə yetirməkdən əlavə gözəllik, dizayn nümayiş etdirirlər.

Axşamlar körpübən yerli əhali də, gəlmələr də bulvar, korniş kimi istifadə edirlər. Körpülər həm də dünyanın ən romantik yerlərindəndir, xüsusiylə günəş batanda... Günəşi qarşılıamaq nə qədər xoşdursa, yola salmaq, bu prosesi izləmək bir o qədər qüssəlidir, bir neçə saatdan sonra təkrar qarışlayacaq olsan belə...

QAHİRƏ YENİ OXUNUŞDA

Yeni Qahirə əsas Qahirənin əhalisini bir az seyrəltmək məqsədi ilə ölkə prezidentinin fermanına əsasən, 2000-ci ildə yaradılmışdır. Otuz min hektar sahəsi olan, dəniz səviyyəsindən üç yüz metr hündürlükdə salınan Yeni Qahirə beş milyon insanı yerləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. (Qoy, qoca şəhər bir az «kafa dinləsin»). Yeni Qahirənin şəhər kimi yeni formalşması, hündürlükdə yerləşməsi, əhalinin azlığı burada havanın təmiz və sərin olmasına təmin edir. Tədricən bütün dövlət idarələrinin və səfirliklərin buraya köçürülməsi nəzərdə tutulur.

Yeni Qahirə kiçik Dubaydır!

Şərq şəhəri yeni quruluşda!

Geniş, tərtəmiz yuyulmuş ərazisi, modern binaları, hər axşam musiqili şou göstərən rəngli fəvvərələri, dekorasiyaları, müxtəlif əyləncələri ilə Dubayı xatırlatdı mənə... Festival City Mool da Dubay Moolu... Fəvvarenin dövrəsi amfiteatr formasında düzəldilmişdi, axşam düşər-düşməz insanlar bu pil-ləkənlərdə yer tutmağa çalışır, qeyri-adı su şousunu izləməyə hazırlaşırırdılar.

Yeni Qahirə Misirin özünütəsdiqi, dünyaya «istəsəm, hamidan yaxşı bacararam» cavabı, brendidir. Yeni və köhnə Qahirə bir medalın iki üzündür, bir üzü qədim, işlənmiş, yerin dərin qatlarından çıxarılmış, pas atmış, digər üzü təptəzə, sürtülüb parıldadılmış kimidir. Yeni Qahirə Misirin Yeni gələcəyidir.

Yeni Qahirədə əsasən «yeni qahirəlilər» yaşayır. Burada gözəl, bahalı villalardan ibarət compoundlar, türklər demiş, sitələr salınmışdır və ancaq çox zəngin insanlar buradan ev ala bilərlər.

Yeni Qahirə Avropanın ən müasir, dəbli, zövqlü şəhərlərini də kölgədə qoya bilər. Burada sanki ay da bir başqa cür doğur, halbuki inkişaf etməkdə olan yeni meqapolisi köhnəsi ilə yarıml saatlıq məsafə ayırır.

İnsanın təbiəti beledir, yaxşıya tez alışır, New Cairodan köhnəsinə heç qayıtmak istəmirdik, elə bil bura heç Afrika deyildi... İnsan əli nələrə qadirdir... Piramidal ölkəsi bunu hər kəsdən qabaq bilir, bacarıır və sübut edir. Köhnə Qahirə gəzmək, görmək üçün maraqlıdır, yaşamaq üçün isə insana normal şərait, təmiz hava lazımdır.

Festival City Moll hər iki Qahirənin ən böyük ticarət mərkəzidir. «Festival» hər bir qonağına komfortlu istirahət, maraqlı əyləncələr, hər cibə uyğun alış-veriş təklif edir. Bura qahirəlilərin və şəhərin qonaqlarının ən sevimli istirahət yeridir.

EHRAMLAR VƏ BÖYÜK SFINKS

Misir səyahətimizin son dayanacağı əfsanəvi Misir ehramları oldu.

Səyahətimizin son akkordu...

Əl-Gizə fironlar vadisidir. Vur-tut dörd min beş yüz il əvvəl bura ətrafdakı səhralardan heç nə ilə fərqlənməyən ürəksizci boş sahə, qəmli-qüssəli düzengah idi. İndi buranı üç nəhəng həndəsi figur bəzəyir. Burada ilk əvvəl firon Xeopsun əmri ilə tarixə Xeops ehramı kimi düşəcək ən böyük ehram qaldırılmışdı. Sonra oğlu Xefren də ailə dinastiyasına sadıq qalaraq öz şərəfinə daha bir ehram ucaltmış, onun oğlu da ənənəni davam etdirərək üçüncü piramidanı tarixə bağışlamışdır. Xeopsun ehramı dünyada ən böyük qəbirüstü abidə hesab edilir.

Piramidalın tikiliş prosesini eks etdirən yeganə yazılı mənbə Herodotun «Tarix» kitabıdır. Herodota görə, Xeops ehramının tikilişində yüz min adam iştirak etmişdir.

Eramızdan əvvəl 2470-ci il iyirmi üç avqust Misirdə rəsmi olaraq Xeops ehramının tikintisi başlayan gün kimi qəbul edilmişdir. Həmin günü Misir xalqı bayram edir. 2540-ci ildə bu ehramın son daşı qoyulmuşdur.

Lakin hələ də, bu səhra kompleksin - ehramların və onların keşikçisi Böyük Sfinksin ərsəyə gəlməsi zamanı həyatlarını bu daş parçaları altında itirən qədim misirlilərin təxminini olsa da sayı müəyyənləşdirilməmişdir.

Xeops ehramının tikintisində hər birinin çəkisi iki min səkkiz yüz kilogram olan 2,3 milyon daş blok sərf olunmuşdur. Ehramın ümumi çəkisi beş milyon tondur, böyük bir radiusu - beş hektar ərazini əhatə edir. Piramidanı öz ağırlığı yerin altına aparmasın deyə, bünövrəni ən möhkəm qaya üzərində və dönyanın ağırlıq mərkəzinin tam ortasında qoymuşdular. Belə qəbul olunub

ki, hər hansı bir dünya miqyaslı tikiliyə qiymət verəkən onun yaşıının onsuza Xeops ehramını keçməyəcəyi ilə vurgulanır. Xeops ehramı əbədiliyin, möhkəmliyin kriteriyası, lideri, simvoludur. «Saxlama müddəti» sonsuzluğa qədərdir!

Hər cür kəsik, yanış, yaraların piramidaların içərisində sürətlə sağalması, bitkilərin sürətlə böyüməsi faktları da Gizə səhrasının sehrlərindəndir.

Bu piramidanın eskizinin Firon Xeops tərəfindən tərtib edilib-edilməməsi naməlum qalsa da, bunun mümkünüyü versiyası da qəbul edilmişdir. Xeops ehramının yaşı haradasa dörd min beş yüz il müəyyən edilir. Qədim Misirdə ali idarəetmə fironlara aid idi. Fironlara sağlamlılarında da, ölümlərdən sonra da allah kimi baxılır, sitayış edilirdi.

Gecə seansları zamanı ehramlar və Böyük Sfinks lazerlə işıqlandırılır. Burada açıq havada tamaşa zalı da təşkil olunub. Gecə seansları çox bahadır.

Qədim Misir mifologiyasının qoruyucu tanısı Sfinksin heykəli Gizə səhrasının qəlbinin özeyində, piramidaların qonşuluğunda, Nil çayının sahilində yerləşir...

Piramidalara baxdıqca-baxıb doyduqdan sonra getdiq Böyük Sfinksin ziyanətinə!

Sfinksin monumenti monolit qaya parçasından yonulmuşdur, Misir mifologiyasına görə şir bədənli, insan başlı bu məxluq qaranlıq, sırlı-sehirlı, fövqəltəbii qüvvələri özündə birləşdirir. Yetmiş iki metr uzunlığında, iyirmi metr hündürlüyündə olan bu qaya heykəl riyazi proporsiyalarla işlənmişdir. Çəkisi praktik desək, əlli ədəd «Boinq» təyyarəsinin kütləsinə bərabərdir. Sfinksin adının yanında daş bədheybət kəlməsi işlənsə də, o mənə heç də bədheybət kimi gəlmədi, əksinə, çox xoş fakturasıvardı, elə bil üzündə təbəssümə bənzər bir ifadə donub qalmışdı.

Birinci dəfə Böyük Sfinks eramızdan əvvəl XV əsrər torpağın altından çıxarıılıb bərpa edilmişdir. Lakin sonra nə düşündüb-dاشınıblarsa, yenidən torpağa gömüblər. 1850-ci ildə Sfinks təkrar yerin altından hissə-hissə çıxarıılmağa başlanılmışdır, əvvəlcə döşə qədər, sonra isə tamamilə... Oqyüst Mariett onu şəxsən təmizləmişdir. Təmir, bərpa işlərindən sonra Sfinks bir də 1920-ci ildə gün üzü görmüşdür. Bu günü qədər də öz yerində növbə çəkir, ona əmanət ediləni məsuliyyətlə qoruyur. Böyük Sfinks yer üzündəki ən qədim heykəldir. Onu məşhuri-cahan edən faktorlardan biri də ətrafında çoxlu sayıda miflərin, əfsanələrin dolaşmasıdır.

Ən geniş yayılan əfsanə isə Sfinksin məşhur tapmacasıdır. Uçurumun kənarında oturub yoldan ötənlərə bu sualı verir: «O kimdir ki, səhər dörd ayağı ustər gəzir, günorta iki, axşam isə üç?»

Cavab verə bilməyənləri dərhal öldürür. Ancaq gələcəyin çarı Edip bu sualın cavabını tapır: «O insandır ki, körpəlikdə dörd əl-ayağı üstündə iməkləyir, böyükəndə iki ayağı ustər gəzir, qocalanda isə çəlik üçüncü ayağı olur». Düzgün cavabı eşidən Sfinks özünü uçurumdan dənizə atıb məhv olur.

MİSİRƏ VİDA

*Bitdi deyə kədərlənmə, yaşandı deyə sevin.
Qabriel Qarsia Markes*

Misirin doxsan beş faiz sahəsini səhralar tutur, əhali ərazinin cəmi beş faizində yaşayır. Coğrafi cəhətdən əlverişsiz mövqedə yerləşən ölkəni quraqlıq, tez-tez baş verən zəlzələlər, sürüşmələr, daşqınlar, yazda aman

verməyən xəmsin küləkləri, səhranın qum fırtınaları yaşamaq üçün bəzən təhlükəli hala gətirir. Misirin sərhədləri iki rənglidir, qızılı-sarı dedikdə səhralar, yaşıl-zümrüdü dedikdə isə Nil çayı nəzərdə tutulur. Aralıq dənizi və Qırmızı dəniz isə bu ölkənin mavi zolaqlarıdır.

Urbanizasiya zəif gedir, əhalinin böyük əksəriyyəti kəndlərdə yaşayır.

Rəsmi statistikaya görə, bu məmləkətdə doğum çox, ölüm göstəricisi isə azdır. Əhalinin çox hissəsi savadsızdır, xüsusişə qadınlar... Burada rəqəm doxsan faizə çatır. Bütləvlükdə Misirin cəmi dörd faizi ali təhsillidir. Aha, dayan! Elementar, Vatson! Hə, demək problemlərin kökünü burada axtarmaq lazım olmuş... Doğrudan da, oxumaq işiq, savadsızlıq zülmət olmuş.

«Savadlı adamlı savadsız adamın fərqi diri ilə ölüünün fərqinə bənzəyir». (Eramızdan əvvəl IV əsr, Aristotel)

Bu, olduqca acınacaqlı bir haldır. Bilirsiniz niye? Çünkü dünyada ilk Universitet Misirdə yaranmışdır. Sonra xristian ağızgöçəklər müsəlman Şərqiñin üstüne bazar adamı adını qoymasınlar, terrorçu damgasını vurmasınlar... 971-ci ildən bu güne kimi Qahirədə Əl-Əzhər Müsəlman Universiteti fəaliyyət göstərir. Universitet öz işinə əvvəlcə Əl-Əzhər məscidinin nəzdində mədrəsə kimi başlamışdı. Hətta ilk vaxtlar dərsler məscidin həyətində keçirilirdi. Şəhərin ən qədim məscidi hesab olunur və İslam Qahirəsinin lap mərkəzində yerləşir. Əzhər məscidinin binası İslam arxitekturasının şedevrlərindəndir. 969-cu ildə yaranmış bu məscid elə yeni salınmış Qahirə ilə qoşa ucalmağa başlamışdır. XIII əsrən bəri camidə kitabxana da fəaliyyət göstərir. Qahirənin hər bir hökmədarı bir qayda olaraq Əl-Əzhər məscidi üçün öz minarə payını inşa etdirmişdir.

Fatimilər dinastiyası dövründə əsası qoyulan ilahiyyat universitetində dini elmlərlə bərabər mühəndislik, hüquq, məntiq, tibb fakültələri də vardır. Bu universitet tibb fakültəsinin tələbələrinin rahat təcrübə keçə bilmələri üçün eyni adlı özəl xəstəxanaya da malikdir. Yataqxanaları ilə bərabər, şəxsi televiziya kanalına da sahibdir. Buranın rəhbəri rektor deyil, şeyx adlanır. Əl-Əzhər dinin və təhsilin ittifaqının sübutudur! Qədimliyin və müasirliyin tandemi olduğu kimi!

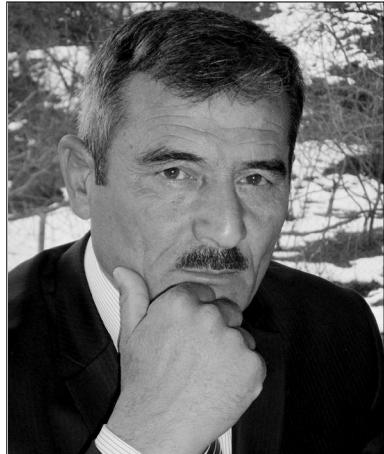
Əl-Əzhər Universiteti dünya miqyasında prestijli universitet olub Misirin qürurudur.

Ölkənin fəxri kimi konstitusiyasında da qeyd olunur. Bu gün Universitetin əllidən çox fakültəsində dölyanın yüz ölkəsindən artıq tələbə təhsil alır. Əzhər Universitetinin diplomu dünya ölkələrində qəbul ediləndir, beynəlxalqdır. Təhsil həm yerlilər, həm xaricilər üçün pulsuzdur. Ən başlıcası isə Əzhər Universiteti avtoritetli, sözükeçən, qüvvətli, qüdretli, müstəqil bir irfan ocağıdır. Yeri gəldikdə, hətta Misir hökumətinə etiraz belə etmək iqtidarındadır.

Bu da avqustun iyirmi ikisi... Misirə əlvida demək vaxtı çatdı...

◆ P o e z i y a

Qədiməli ƏHMƏD DİLƏNÇİNİN ÖLÜMÜ

1

Bir də bu dünyanın soyuq üzünü
görməz gözleri,
Əlləri açılmaz kimsə önündə.
Üşütməz dalanlar,
üşütməz tinlər,
Gecələr kiritməz zirzəmilər də...
Bir də ovcundakı həyat eşqinə
Gözlerini dikən kimsəsi olmaz.
Alına yazılan
ışıklı dünyanın qaranlıq yolu
torpaq evciyinə uzanıb qalar...

2

İndi unutmuş səni
yanından saymazyana
keçib gedən adamlar,
unutmuş küçələr də.
Təkcə ayaq izlərin
səfil adamlar kimi
dolasır küçələrdə...

Daha şahid deyilsən
çoxüzlü adamların kirli niyyətlərinə.

Kimsəsizlik içində çabalayan gözlərin
daha yoxdu, görəsən...

Səndən sonra bir az da
zaman da qəddarlaşıb,
"Allah xofu qalmayıb"
kimsənin ürəyində.
İnsanlıq ölüb gedir...
Səni çox uzaqlara
apardı "gedən qatar".
Bundan sonra gələnə
həyat bir çərçivədi,
Nə yol var,
nə ümid var...

BİLMİRŞƏN

Bu ömür də xəbərsiz
keçir necə, bilmirsən.
Hər günün axırında
enir heçə, bilmirsən.

Bu, nə qədər, bu nə sirr?
Vaxt da ki hesab çəkir,
Üstünə yollar gəlir
Küçə-küçə, bilmirsən.

Ötdükcə sağ-solundan,
Qəm yapışır qolundan,
Əzrayılın yolundan
Keçə-keçə bilmirsən.

DÜNYA

Min yerdən pozuldu bakırəliyin,
Qərinə-qərinə pozuldun, dünya.
Günahın olmadı, günahkar kimi
Dildən-dilə düşdün, yozıldun, dünya.

Gələn xeyri üçün çəkdi nazını,
Sildi Tanrı yazan alın yazını,
Hər yetən üstünə cirpdı tozunu,
Bulandın, qarışdın, toz oldun, dünya.

Rüzgar çalxaladı dənizlərini...
Dumanlar köksündə qəm izləridi,
Əsrlər saçında dən izləridi,
Tarixdən-tarixə söz oldun, dünya...

NƏ OLARDI Kİ..?

1

Sənsiz sevə bilmədim bu şəhəri,
 Sevsəm,
 nə olardı ki..?
 Bu şəhər mənim deyil,
 Burda tənha,
 kimsəsiz
 ölsəm, nə olardı ki..?
 Bir az yolları geniş,
 Bir az yolları dardı,
 Bəlkə, burda
 gözümdəki həsrətin,
 içimdəki möhnətin
 gizli keçmiş vardi?
 Sənsiz sevə bilmədim bu şəhəri...

2

Daha bu şəhərin
 Nə yazı var,
 nə qışı...
 Küçələrin boyunda bayquş ulartısıdı,
 Ağacları da qorxur küləklərin səsindən.

Adamları sükutdan,
 Sükütu böyüməkdən
 darıxır öz içində.

Qarışib saçlarimdə soyuq xatirə kimi,
 Daha məni isitmır
 bu şəhərin istisi,
 bu şəhərin qolları.
 Yollar da qərib gəlir gözlərimə, baxanda,
 Bir az qərib səyirəm,
 Bir az qərib sayıram özümü bu şəhərdə...

UNUT DEYİR

Əllərindən yarpaq düşür
 gözlərinin yuxusuna.
 Hər gün bir az tələsirəm
 saçlarının qoxusuna.

Bu gecə də sənə sarı
baxışlarım yol eləyir.
Boş qalıb getdiyin küçə,
həsrət mənə əl eləyir.

Unut deyir bu sevdanı
yoluna baxdığınım gözlər.
Getmə, deyir
ürəyimə
səndən qopub düşən izlər.

...Hər gün bir az tələsirəm
saçlarının qoxusuna...

QADININ

Silməz göz yaşını qaranlıq gecə,
Əlləri gözündə ölən qadının.
İsitməz qəlbini soyuq divarlar,
Göz yaşı içində gülən qadının.

Durar pəncərədə, baxar yollara,
Qəmlı baxışları axar yollara,
Arzuları çatmaz bu kar yollara,
Həsrəti ovcuna alan qadının.

İçinə sığınib ovuna bilməz,
Sükutu diksinər gələndə bir səs,
Gecələri bitər, sabahı gəlməz,
Günləri ümidsiz gələn qadının.

BİR QADIN TALEYİN VAR

Bir qadın taleyin var.
Tənha,
susqun baxışlı,
Xatırələr oxuyar gözlərini hər gecə.

Sənsə durub baxarsan uzaq-uzaq yollara,
Nə bir gələnin olar,
nə gedəcək bir kimsən,
sükut yatar qapında.

Bir qadın taleyin var,
ağrılarda oynayan,
həsrətindən doymayan
məhkum qadın taleyin...

Bir qadın taleyin var,
baxışıyla yolları süpürər səhər-axşam...

YAĞIŞLI GECƏ KİMİ

Yağışlı gecə kimi
üstümə dağılır saçların,
Yatıram bu gecəni saçlarının içində.
Bu gecəki yuxuma yağış yağır hələ də,
islanır damla-damla
bir qadının sinəsi.
Zaman yad qadın kimi girir həyatımıza,
çırır pəncərəmizə küləyin örpəyini...
Mənsə çox ümidliyəm
dağılan saçlarına...

DÜŞÜR

Sənin addımların çox yeyin oldu,
Mənimçün bu yollar nədən dar düşür?
Mən bilə bilmirəm bu ayrılıqda
Kimin qismətinə ağrılar düşür?

Qaldım baxa-baxa, ha susdum sənə,
Kiçildikcə ümid, böyüdü sinə,
Üşüyən əllərin çətin isinə,
Daha saçlarına vaxtsız qar düşür.

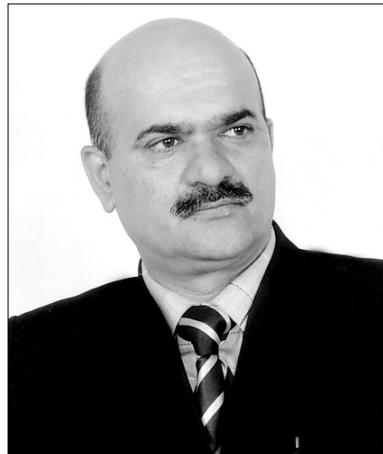
Bu hicran anıdı, küləklər əsir,
Ayrı vaqonlarda ürəklər əsir,
Əks tərəflərə yollar tələsir,
Hər kəsə ayrıca bir qatar düşür.

Lerik

◆ H e k a y ə l ə r

Vaqif İSAQOĞLU

KOR KİŞİNİN ALİM OĞLU

Öz-özündən zəhləsi gedirdi. Yaşamaqdan bezmişdi. Üç uşaq atası olmasayı, bir qaşıq zəhər içib saçlarını vaxtsız ağartmış qayılardan, yaşadığı cəhənnəm əzabından, belini yay kimi əymış problemlərdən və bir də pasportunu dəyişdirib azərbaycanlı olmuş erməni Xanımın ona kirayə verdiyi yarıqaranlıq zırzəmidən canını birdəfəlik qurtarardı. Ancaq, görünür, yaşadığı şəhərin cəhənnəm əzabından yaxa qurtarmaq o qədər də asan məsələ deyildi. Hər necə olsa da, Qafar müəllim də Allah verən ömrü birtəhər başa vurmağıdı. İstəsə də, istəməsə də hələ orta məktəbdə oxuyan uşaqlarını erməni arvadın ona kirayə verdiyi daxmadan bir yana çıxartmaq üçün dişini dişinə sıxıb birtəhər dözməliydi, necə deyərlər, balalarına bir gün ağlamalıydı. Hərdən də dodaqaltı mızıldanırdı: «Allah kəssin belə yaşamağı. Ruhumuz da şikəst olub. Alimlə nadana fərq qoymurlar. İndi iblislər mələklərdən gözəl görünür. Hara baxırsan, üfunət iyi verir. Bu üfunət iyində yaşa görüm, necə yaşayırsan. Görəsən, mənim kimi tanınmış bir alimin gecələr sınıq-salxaq bir «Jiquli»yle xaltura eləməsini Allah necə götürür?».

Allah bəndələrinə fərq qoymurdu. Allah bəndələrinə fərq qoymadığına görə də bəndələr öz içərilərindən bir bəndə seçib ona itaat etməyə başlamışdır. Bu isə açıqdan-açığa Allaha qarşı üsyən demək idi. Elə ona görə də hər şey tərs-avand olmuşdu. Və bir də bu şəhərdə Qafar müəllimin «xaltura» eləməsinin Allaha heç bir dəxli yoxuydu. Çünkü Allah alimi də, kanalizasiya təmizləyəni də eyni gözdə göründü.

Qafar müəllim qaşlarını düyünləyib gözlərini «Sevinc» kafesinin yanib-sönen işıqlarına dikdi. Yox. O, «Sevinc» kafesinin alışib-yanan işıqlarına baxırdı. Uçastkovu Səlimin işıqları tez-tez yanan-sönen «Sevinc» kafesində nəşə çəkənlərin, donuz kimi araq hortadanların arasında qismətinə düşəcək müştəri gözləyirdi. Gözləyirdi ki, kafedə əylənən uşaqlardan kimsə onun «Jiquli»sinə yaxınlaşacaq, yavaşça qapını açıb içəridə əyləşəcək və ona «sür» deyə əmr verəcək. O isə «hara?» - deyə uşaq sevinciylə soruşacaqdı. Çünkü ele vaxtlar olurdu ki, səhərəcən maşında oturub müştəri gözləyirdi, elə müştəri gözləyə-gözləyə də onu yuxu aparındı. Və həmişə də yuxuda dədəsi Kor İslami görürdü. Yuxuda dədəsi Kor İslami görən kimi də onun üzünə lombayla tüpürüb deyirdi: «Ay kişi, məni niyə bədbəxt elədin? Mən yazıçı ni-

yə zorla Bakıya göndərdin? O boyda universitetdə dərs deyirəm, yenə də uşaqların qarnını doyura bilmirəm. İki eşşeyin arpasını böle bilməyənlər isə «Mersedes»lərdə şütüyürlər, pula pul demirlər. Dövlətin pulu da sel kimi onların cibinə axır. O xaraba qalmış universitetdə oxumasayıdım, indi mən də sayılıb-seçilən kişilərdən biriydim. Vallah, Rusyanın bazarlarında alış-veriş eləmək, alım olmaqdan min dəfə yaxşıdır. Boğazımı qalstuk vurmaqnan ha deyil. Cibimdə oynasañ siçanlara bəs nə deyirsən?» - Qafar müəllim hər dəfə yuxuda dədəsi Kor İslamin üzünə lombayla tüpürüb bu sözləri deyəndən sonra uşaq kimi hönkür-hönkür ağlayırdı. Və hər dəfə də doyuncu ağlamağa macal tapmirdi. Çünkü ona ağlamaq imkanı vermirdilər. Ona ağlamaq imkanı vermirdilər deyəndə, bu zaman maşının aynasını taqqıldadan müştərilərdən kimsə onu yuxudan oyadırdı. O isə «Jiquli»sini işə salmazdan əvvəl gözünün yaşını silmək istəyirdi və hər dəfə də gözlərindən bir damla da yaş çıxmadiğini görüb sakitcə ciyinlərini çəkirdi. Sonra da gedəcəyi ünvana çatanacan yuxuda dədəsi Kor İslamin üzünə lombayla necə tüpürdüyü gözlərinin üzünə gətirir, azacıq da olsa peşmançılıq hissələri keçirirdi. Çünkü o dəqiqə dağların qoynunda yerləşən doğma kəndləri gəlib düşürdü yadına. Kövrəldi. Uşaq kimi hönkürüb ağlamaqdan özünü güclə saxlayırdı. Qafar müəllimin ayağı illərlə kəndə dəymirdi. Çünkü kəndə baş çəkmək üçün gərək boğazın-dan kəsib qəpik-quruş toplayayırdı. Düzdür, bu qəpik-quruşu toplamaq o qədər də çətin məsələ deyildi. İstəsəydi, ilde bir dəfə də olsa, dədəsi Kor İslama baş çəkə bilərdi, uşaqlığını qoyub gəldiyi o kənddə bir-iki günlük can rahatlığı tapardı, dirə-düymə oynadığı vaxtları gözlərinin üzünə gətirərdi. «Sarı bulağ»ın başında bir axşamüstü Mələk arvadın ortancıl qızına qorxa-qorxa ürəyini açdığı günü yadına salıb bahar buludu kimi dolardı. Özü dediyi kimi, onun uşaqlıq illəri də, ilk məhəbbəti də bu kənddə dəfn olunmuşdu. O, ilk məhəbbətini kənddə dəfn eləsə də, bu məhəbbətə qovuşmadığına görə indi o qədər də yanıb-yaxılmırıldı. Bu barədə söz düşəndə deyirdi ki, nə yaxşı Mələk arvadın ortancıl qızını traktörə Qədir götürüb qaçıdı. Və söz yox ki, Mələk arvad da o zaman tərsliyinə salıb barışığa gələnləri çöl qapısından içəri buraxmamışdı. «Mənim traktörə ilə nə alış-verişim» - deyib oğlan evindən üz döndərmışdı. Sonra Azərbaycan müstəqilliyyə qovuşmuşdu. Azərbaycan müstəqilliyyə qovuşandan üç il sonra traktörə Qədirin səsi Moskvadan gəlmışdı. O, traktorçuluğun daşını birdəfəlik atıb alverlə məşğul olmağa başlamışdı. İndi traktörə Qədirin qapısında iki dənə «Cib» dayanırdı və söz yox ki, kənddə hamı ona traktörə Qədir yox, «Qədir müəllim» deyə müraciət edirdi. Və söz yox ki, Mələk arvad da səhərdən-axşama Qədirin başına pərvanə kimi dolanırdı.

Qafar müəllimin dediyinə görə, onu dədəsi Kor İslam bədbəxt eləmişdi. «Oxu, alım ol» - demişdi. O da oxuyub alım olmuşdu, amma insan kimi yaşaya bilmirdi. İnsan kimi yaşaya bilmədiyinə görə də bunun səbəbin bir ayağı gora titrəyən dədəsindən görürdü. Əslinə qalsa, onun dədəsi Kor İslami qınamaq da insafdan deyildi. Zəmanə dəyişmişdi. Və bu dəyişən zəmanədə alımların, professorların maşınla «xaltura» eləmələri, şəhəri başına götürən göydələnlərdə fəhlə kimi çalışmaları adı hala çevrilmişdi və burada qeyri-adi heç nə yoxuydu.

Gözlərini uçastkovu Səlimin «Sevinc» kafesinin tez-tez yanıb-sönən işıqlarından çəkib bir papiroş alışdırıcı və saata baxdı. 12-yə qalırdı. Gecə yarı olmuşdu. Yerində qurcalındı. Çünkü müştərilərin kafedən çıxan vaxtları yaxınlaşmışdı. Müştərilərin kafedən çıxan vaxtları yaxınlaşdıqca onun narahatlığı da artırdı. Ürəyi şiddetlə döynməyə başladı. Onun narahatçılığı və

ürəyinin şiddətlə döyünməyə başlaması evdə xəstə yatan arvadıyla bağlıydı. İki günüydü ki, sükanın arxasında oturub səhəri dirigözlü açırdı. İki gecəydi ki, müştəri olmurdu. Müştəri olmayanda pul da olmurdu. Pul olmayanda isə heç bir xəstəxananın həndəvərinə belə yaxın düşə bilməzdi. Heç bir xəstəxananın həndəvərinə belə yaxın düşə bilmədiyinə görə də kəndçiləri Səməd həkimi evlərinə çağırmışdı. Səməd həkim də başını bulayaraq düz yeddi adda dərman yazmışdı və bu yeddi adda dərmanı almaq üçün o, bir aylıq maaşını və beş-on gecəlik xalturasını üst-üstə qoyub apteklərin birinə üz tutmalı idi. Düzdür, xəstə arvadının dəva-dərmanını almaq üçün o, bir ay gözləməmişdi, bazarda göy-göyərti satan qonşusundan lazım olan qədər borc pul götürmüştü. İndi o, bu borcu necə qaytara biləcəyini düşünəndə, havalanın kimi olurdu. Bilmirdi ki, neyləsin. Nə edəcəyini bilmədiyinə görə də yenə ürəyində dədəsi Kor İslamın qarasında deyinirdi.

İki nəfər onun avtomobilinə yaxınlaşdı. Sevincindən bilmədi ki, neyləsin. Tələsik avtomaşından düşüb arxa qapıları açdı və az qala təzim eləyərək dilləndi:

- Buyurun.

Onun «buyurun» dediyi gənclərdən biri sərxoş idi. Ayaqüstə güclə dayanırdı. Ancaq ayaqüstə güclə dayansa da ağılını zərrə qədər də itirməmişdi. Ağlı başında olduğuna görə də dili pəltək vura-vura əllərini cibinə saldı:

- Al, bu sənin on manatın. Bəsindirmi?

O, pulu əlinə götürüb uşaq marağıyla bir xeyli baxdı. Titrəyirdi. İlk dəfəydi ki, əlinə dövriyyəyə təzəcə buraxılmış on manatlıq dəyiridi. Qeyri-ixtiyari pulu burnuna yaxınlaşdırıldı. Mətbəə qoxusu hələ getməmiş on manatlığı ləzzətlə qoxuladı və bu qoxunu ciyərlərinə çəkdi. Bu qoxudan sanki bihuş oldu. Yox. O, bihuş olmadı, bir andaca Mələk arvadın ortancı qızını xatırladı. İçindən bir qəhər qalxıb boğazında tinciqlandı. Onda da gecəydi. Onda da canına bir titrətmə düşmüşdü. Aradan çox illər ötüb-keçmişdi. Amma bu illər o qızın saçlarının qoxusunu ona unutdura bilməmişdi. Təzə on manatlığı burnuna yaxınlaşdırın kimi, həmin o ilk sevdiyi qızın saçlarının qoxusunu duymuşdu. Bir andaca həmin o qızın saçlarının qoxusu və pulun qoxusu bir-birinə qarışib onun dünyasını başına dar eləmişdi.

- Hə, nə deyirsən? - Həmin o sərxoş oğlan dili topuq vura-vura soruşdu və cavab gözləmədən dedi: - Ayka, bəlkə əminin pulunu bir az da artırıq. - Pis olmaz, - deyə qız cavab verdi. Qafar müəllim bir andaca diksinən kimi oldu. Və o dəqiqə də həmin sərxoş oğlanın yanındakı qız ayaqdaşı. Ürəyi sancdı. Sanki göylər uçub başına töküldü. Həmin o sərxoş oğlanın "Ayka" dediyi Aynurə onun tələbəsi idi. Dərslərini əla oxuyurdu. Çox istedadlı tələbəydi. O, həm də öz gözəlliyyi, yaraşığıyla hamının diqqətini çekirdi. Elə bil ki, su sonasiydi. "Aman Allah, bu nədir görürəm?" - Dişlərini bir-birinə sıxbıq qışqırmaqdan özünü güclə saxladı. - Dünya niyə dağılmır, görəsən? Görəsən, biz hara gedirik? Bu boyda məmləkəti bazara döndəriblər. Namus, qeyrət, vicdan hərraca qoyulub. İndi satılmayan heç nə yoxdur. Puluna minnət. İstəsən lap adam da öldürüb qanını batırsan. - Aynurə də öz müəllimini tanımışdı. İri, qara gözlərini aşağı dikib canavar görmüş quzu kimi titrəyirdi.

- Ay kişi, nə deyirsən? Vaxt ötür, axı. - Sərxoş oğlan əsəbiləşən kimi oldu. Qafar müəllim bir pula baxdı, bir də başını qaldırıb göydə sayışan ulduzlara baxdı. Sanki ulduzların arasında haqq-ədalət axtarırdı.

Qafar müəllim auditoriyaya girər-girməz, bir anlıq ayaq saxladı. Günahkar adamlar kimi boynunu bükdü. Bir istədi ki sakitcə geri qayıtsın, amma nə fikirləşdisə də, içəri keçib auditoriyaya göz gəzdirdi və tələbələrlə salamlaşış gözlərini bir nöqtəyə dikdi. Birdən-birə bədəninə soyuq tərə gəldi. Sanki kürəyində qarışqalar gəzirdi. Ürəyi sıxlığına görə də durub pəncərənin birini açdı və sakit səslə danışmağa başladı. Tələbələr diqqətlə mühazırəni dinləyir, onun ağızından çıxan hər kəlməni Quran ayəsi kimi dəftərə qeyd etməyə çalışırdılar. Birdən-birə gözləri Aynurəyə sataşdı. Bir andaca yetim uşaq kimi büzüşüb səsini kəsdi. Özünü tələbələrinin qarşısında bir alim kimi yox, taksi sürücüsü kimi hiss elədi. Gözlərini dünən gecə yarısı həmin o sərxoş oğlanın "Ayka" dediyi Aynurənin iri, qara gözlərindən yayındırmağa çalışsa da, bunu bacarmadı. Sanki gözləri Aynurənin gözlərinə "ılışib" qalmışdı. Birdən ona elə gəldi ki, danışan o deyil, Aynurənin iri, qara gözləridir. Aynurənin iri, qara gözləri sanki kövrək səslə deyirdi: "Məni bağışla, müəllim. Dolana bilmirik. Atam Qarabağ əlilidir. Bir ayağını Laçında itirib. Aldığı pensiya dava-dərmanlarına bəs eləmir. Evimizdə məndən savayı daha üç uşaq var. Neyləyim, onları acıdan öldürə bilmərəm ki? Həm özüm oxuyuram, həm də valideynlərimə kömək eləyirəm. Atamın heç nədən xəbəri yoxdur. Bilsə, dərimi soyar". - Aynurənin iri, qara gözləri yaşarmışdı. Onun iri, qara gözləri yalan söyləmirdi. Qafar müəllim də kövrəlmişdi. O, öz tələbəsini yaxşı başa düşürdü. Axı onun özü də gecələr pul dalınca qaçırdı. Gecələr pul dalınca qaçılığına görə də tələbəsinə necə toxraqlıq verəcəyini bilmirdi. Ürəyi bərk sancdı. "Zəhirəmar yenə başlandı" - deyə sağ əlini sinəsinin üstünə qoydu. Qafar müəllim bir ziyalı kimi yaşıdagı cəmiyyətin ağrısını öz ürəyində gəzdirirdi. Görəsən, onun ürəyi bu ağrıya tab gətirəcəkdir?

NARKOZ ZEYNAL

Zeynal orta məktəbi güc-bəla ilə başa vurub sənədlərini tibb institutuna verəndə kənddə heç kim təəccüblənmədi. Bircə Vəli müəllimin dili dinc durmadı: «Məmmədin o gədəsindən həkim olsa, mən düz yarım saat müəllimlər otağında it kimi hürəcəyəm» - dedi. Amma Vəli müəllim bilmirdi ki, Zeynalın dədəsi tərəzinin bir gözünə oğlunu, o biri gözünə də qalaq-qalaq pul qoyub məsələni həll eləyib və bununla da o, it kimi hürməli olacağını boynuna götürüb.

İllər ötüb-keçdi. Məmmədin "gədəsi" də institutu pul gücünə qurtarıb şəhərdə qaldı. Və günlərin bir günü kənddə xəbər yıldı ki, Məmmədin "gədəsi" böyük bir xəstəxanada narkoz işinə baxır. Elə ona görə də adına «Narkoz Zeynal» deyirlər. Əvvəllər adının qabağına yapışdırılan bu ayamadan Zeynalın xoşu gəlmirdi. Xoşu gəlmədiyinə görə də çoxlarıyla üz-göz olmuşdu, mübahisə eləmişdi, saatlarla çənə döymüşdü. Çünkü istəyirdi ki, onu «Narkoz Zeynal» yox, «Zeynal həkim» deyə çağırırsınlar. Çox zaman xəstələr «narkoz»la «narxoz»un yerini səhv salır, Zeynalala «Narkoz Zeynal» yox, «Narxoz Zeynal» - deyə müraciət edirdilər. Xəstələr də, onların qohumları da əvvəlcə elə bilirdilər ki, Zeynal «narxozu» - yəni o vaxtkı Xalq Təsərrüfatı institutunu qurtarıb, ona görə də xəstələr əməliyyatdan qabaq

həyəcan keçirir, nə edəcəklərini bilmir, yazılıq-yazılıq gözlərinə döyürdülər, amma bununla belə, şeytanın da mələk kimi göründüyü bu şəhərdə «Narkoz»u qurtaranın da hər hansı bir xəstəxanada narkoz verməsi də təəccübülü görünməliydi.

Vəli müəllim öz sözünün üstündə durub müəllimlər otağında it kimi hürmədi. Onun müəllimlər otağında it kimi hürmədiyinə görə Əli müəllimin cin təpəsinə vurdu:

- Aə, niyə sözünün üstündə durmursan? - deyə onu tulasifət eləyəndə Vəli müəllim oturduğu yerdən dik atıldı:

- Ay Əli, özünü yığışdır. Qırx ildir ki, bu xaraba qalmışda kimya-biologiyadan dərs deyirəm, hələ bir dəfə də olsun sözündən qaçmamışam.

- Bəs deyirdin ki, Məmmədin gədəsindən həkim olsa, it kimi hürəcəm. Bəs onda niyə hürmürsən?

- Ay Əli, Məmmədin gədəsi nə vaxt həkim oldu ki, mən də it kimi hürmədim, hə?

- Bəs həkim necə olar?

- Həkimmi? - Vəli müəllim duruxdu, amma tez də özünü ələ alıb dedi:

- Gəl, gedək Bakıya. Əgər o Məmmədin gədəsi resept yaza bil-sə, yaxud başağrısıyla qarınağrısını fərqləndirməyi bacarsa, ələ həmin günü it kimi hürüb müəllimliyin daşını birdəfəlik atacağam.

Müəllimlər otağına ölü bir sükut çökdü. Zəng vurulana kimi heç kimdən səs çıxmadı. Zəng vurulanda isə Qasım müəllim jurnalı götürüb dedi:

- Vəli müəllim haqlıdı. Çünkü Məmmədin gədəsinə həkim yox, «Narkoz Zeynal» deyirlər. Və indi həmin o «Narkoz Zeynal» xəstəxanada şöbə müdürüdi. Eşitdiyimə görə, hələ alım də olmaq istəyir. Bunun üçün bir ətək pul verib namizədlik işi yazdırır.

Vəli müəllimin dili yenə də yeddi il bundan əvvəl olduğu kimi, dinc durmadı:

- Məmmədin gədəsi müdafiə də eləyəcək, tibb elmləri namizədi də olacaq, az sonra o xəstəxananın baş həkimi də olacaq, amma ondan həkim olmayıacaq. Çünkü onun başı qoyun başıdır.

- Ay Vəli müəllim, əgər o gədənin başı qoyun başıdırsa, bəs niyə attestatda ona kimya və biologiyadan dörd yazıbsan?

- Mən o dördü Zeynala yox, Zeynalın dədəsinin qapıma gəndərdiyi dörd dənə erkək quzu ya yazmışam. Həqiqətən də o quzulara «dörd» düşürdü. Hərəsində 18-20 kilo ət olardı.

Əli müəllim başını bulayıb daha heç nə demədi. Bununla da söhbətə yekun vuruldu və Vəli müəllim özündən razi halda gülümsəyərək dəhlizə çıxdı.

O vaxtdan çox illər ötüb-keçmişdi. Daha Vəli müəllim kimya-biologiyadan dərs demirdi. Oturmuşdu evlərində. Başı əsirdi. Həm də bir ayağı gorda idi. Bir ayağı gorda olduğuna görə də özünün dərs saatlarını rus dilindən dərs deyən qardaşı oğluna vermişdi. Vəli müəllimin qardaşı oğlu kimya-biologiyadan dərs

demək üçün gedib Qazaxda kursa yazılmışdı. Bununla da ixtisasını dəyişib olmuşdu kimya-biologiya müəllimi. Vəli müəllim uşaqlara rus dili öyrədən qardaşı oğlunun birdən-birə ixtisasını dəyişib kimya-biologiya müəllimi olduğuna inansa da, Məmmədin gədəsinin həkim olduğuna hələ də inanmirdi.

Əli müəllim də daha dərs demirdi. Sağ ayağı tutulmuşdu. Bu, bir il bundan əvvəl olmuşdu. Bir il bundan əvvəl Əli müəllim sinəsində küt bir ağrı duydu. Sonra da bu ağrı bütün bədəninə yayıldı. Günü-gündən haldan düşdüyüni hiss eləyən Əli müəllim özünü Bakıya çatdırıldı. Soraqlaşın Məmmədin gədəsi işlədiyi xəstəxanani tapdı və içəri girən kimi qapıcıdan soruşdu:

- Narkoz Zeynalı necə görə bilərəm?
- Narkoz Zeynal kimdir? - Qapıcı təəccübənən kimi oldu.
- Məmmədin gədəsini deyirəm. Operasiyadan qabaq xəstələrə narkoz verir.

- Ay əmi, siz yəqin ki, Zeynal Məmmədoviçi deyirsiniz. İndi yoldaş Məmmədoviç baş həkimdir. Özü də Almaniyadan təzəcə qayıdır.

Əli müəllim yavaş addımlarla pillələri qalxıb sağa buruldu. Az sonra televiziyada tez-tez reklam olunan Avropa qapısının önündə ayaq saxlayıb gözlərini sol tərəfə vurulmuş lövhənin üstündə saxladı. Lövhənin üstündə qızıl hərflərlə belə yazılmışdı: «Tibb elmləri doktoru Zeynal Məmməd». - Əli müəllimin dodaqlarına bir təbəssüm qondu. Onun dodaqlarına bir təbəssüm qonması ilə Vəli müəllimin yada düşməsi bir oldu: Məmmədin gədəsindən heç vaxt həkim olmayıacaq». - Bu sözlər bir andaca Əli müəllimin qulaqlarında cingildədi. İstər-istəməz bir addım geri çəkildi. Nədənse o, eymənən kimi oldu. Ona elə gəldi ki, lövhədə qızıl hərflərlə yazılmış həmin o sözlər bir andaca bitəbirəyə dönüb onun bədəninə doldu. Və doğrudan da onun bədəninə bir gicitmə düşdü. Əvvəlcə sinesini, sonra isə dazlaşmış başını qaşıyıb qapını açdı. Qəbul otağında 20-21 yaşlarında gözəl bir qız eyləşmişdi. Əli müəllimin gözləri həmin o gözəl qızla ilişib qaldı. Bir andaca bədəninə yayılan gicitmə duman kimi çəkilib getdi və onun heyrətdən ağızı açıla qaldı. Əli müəllimin yetmişə yaxın yaşı varındı və hələ ömründə belə gözəl qız görməmişdi. Ona elə gəldi ki, «Narkoz Zeynal»ın katibəsi insan deyil, göydən enmiş bir mələkdi və bu mələk də Məmmədin gədəsinə qismət olub. «Məşədə armudun yaxşısını ayı yeyər» məsəli bir andaca yaddaşından sözülləb dodaqlarından çıxdı.

- Əmi, nə dediniz? - Katibə qız yerində qurcalandı.
- Mən? Mən? - Əli müəllimin dili topuq çaldı. Və birdən-birə qeyri-ixtiyari dediyi həmin o atalar sözünü işlətdiyinə görə utanan kimi oldu. Və Əli müəllim yaşıının bu çağında ilk dəfə olaraq dərsi bilməyən uşaq kimi qızarıb başını aşağı saldı. Yaxşı ki, onu bu çıxılmaz vəziyyətdən «göydən enmiş mələk» qurtardı.
- Sizə kim lazımdır?
- Zeynal həkim. - Bu dəfə dili topuq çalmadı.

- Gözlə. Yanında adam var. - Əli müəllim üstünə qırmızı məxmər çəkilmiş stulların birinin üstündə oturub gözləməyə başladı.

Dəqiqələr ötürdü. İçəridəki adam isə çıxmaq bilmirdi. Əli müəllimin səbri tükənirdi. Səbri tükəndikcə ağarmış qaşlarıının arasındakı düyun getdikcə böyüməyə başlayırdı. Bu düyun böyüyüb qoz boyda olanda dərinən köks ötürdü. Katibə qız iri, ala gözlərini süzdürüb şirin-şirin gülümsədi, amma onun şirin-şirin gülümsəməsini Əli müəllim görmədi. Çünkü həmin o xoşbəxt anlarda Tanrının bu qocaman tarix müəlliminə yazıçı gəlmışdı. Yoxsa Əli müəllimin xəstə ürəyi «göydən enmiş mələyin» süzgün baxışlarına, şirin-şirin gülümsəməsinə tab qətirə bilməyəcəkdi. Həmin o xoşbəxt anlarda Əli müəllim qarğa burunlu arvadını gözlərinin önünə gətirib onunla evləndiyi günə lənətlər yağdırırdı. Əli müəllimin qarğa burunlu arvadıyla evləndiyi günə lənətlər yağdırıldığı dəqiqələrdə «Narkoz Zeynal» üst-üstə qalaqlanmış kağızlara bir-bir qol çəkərək dodaqaltı oxuyurdu: «Nə gözəldir lələyi, Tovuz quşunun bəzəyi». - Sizin necə də məlahətli səsiniz var, professor». - Xəstəxananın təsərrüfat işlərinə baxan Bağban Bağbanov qız kimi əzilib-bütüldü və dilini daha da şirinləşdirib əlavə elədi: «Sözləri də gözəldi. Tovuzun adına layiq yazılıb». - Fərəhləndi. - Bəs nə bilmədin. - «Narkoz Zeynal» sonuncu kağıza qol çəkib kresloya yayındı. Az sonra piçilti ilə dedi: - Gələn ay təmirə başlayırıq. - Əllərini bir-birinə sürtdü

- Xalaoğlu, təki elə olsun. Kor nə istəyər, iki göz, biri əyri, biri düz - deyə Bağban Bağbanov kağızları səliqə ilə qovluğa qoyub getmək istəyəndə «Narkoz Zeynal» əsəbileşdi:

- Ay bala, sənə yüz dəfə demişəm ki, mənə xəstəxanada xalaoğlu demə. Sonra da ağızığöycəklər deyəcəklər ki, öz qohum-əqrabasını yiğib başına. Birdəfəlik qulağınızda sırğa eləyin. Burada biz qohum-zad deyilik, iş yoldasıyıq. Get Fəridə də, Rasimə də, Xaqaniyə də, Tofiqə də, Fikrətə də, nə bilim Aliya da, Solmaza da de ki, bir də xəstəxanada mənə xalaoğlu, dayıoğlu, əmi, nə bilim yeznə... desələr, onların hamisini şöbə müdürüyindən çıxaracağam. Sən də ağlını başına top elə. Kənddə it döyürdün. Onun-bunun qapısında fəhləlik eləyirdin. İndi «mersedes»də gəzirsən. - Bağban Bağbanov özünə ciddi bir görkəm verib dilləndi: «Baş üstə, professor». - Bu sözlər «Narkoz Zeynal»ın canına yağı kimi yayıldı və gözlərini qılıyb bir müddət xalasioğlunun üzünə baxdı. Sonra da güclə eşidiləcək bir tərzdə dedi:

- Gedə bilərsən.

Əli müəllim «Narkoz Zeynal»ın yanında çox ləngimədi. «Narkoz Zeynal» yazdığını resepti ona uzadaraq dedi:

- Üç günə sənin canındakı ağrılarından əsər-əlamət qalmayaçaq. Olacaqsan buz baltası kimi. Buz baltası kimi olandan sonra Vəli müəllimə deyərsən ki, Məmmədin oğlu yaxşı həkimdir. Qoy bir də ağızını Allah yoluna tutub deməsin ki, Məmmədin oğlundan həkim olmaz. Yaxşıımı?

- Yaxşı, dərdin alım. Mütləq deyərəm. - Əli müəllim uşaq sevinciyə resepti götürüb ütülənməkdən işıldayan pencəyinin döş cibinə qoydu və birdən qaşlarını çatıb soruşdu: - Qadan alım, de görüm, Vəli müəllimin o sözünü sənə kim çatdırıb? - Tez də cavab gözləmədən «Hə, hə, başa düşdüm» - dedi və sağıllaşaraq kabinetdən çıxmaq istəyəndə «Narkoz Zeynal»ın zəhmi səsi eşidildi: - Nəyi başa düşdün, müəllim? - Nə bilim vallah, - Əli müəllim ciyinlərini çekdi.

Kənddə işverənlər çox idi. Həmin o işverənlərin vasitəsilə «Narkoz Zeynal» kimin hansı yuvanın quşu olduğunu yaxşı biliirdi. O, yaxşı bilirdi ki, Vəli müəllim cəbhəcidi. Vəli müəllim cəbhəçi olduğuna görə də «Narkoz Zeynal»ın qardaşı oğlu hər ay onun barəsində yuxarıılara məlumat ötürürdü, amma Vəli müəllimin gözünün üstə qaşın var deyən yoxuydu. Bu isə «Narkoz Zeynal»ın qardaşı oğlunu cin atına mindirirdi. Vəli müəllim hər yerdə deyirdi ki, dəvənin quyuğu yerə dəyəndə Məmmədin gədəsindən də həkim olacaq. Və bir də deyirdi ki, gədə oğlundan gədə olar. Və söz yox ki, onun dədiklərinin hamisini «Narkoz Zeynal»ın qulağına piçıldayırdılar.

Bakıdan qayıdandan düz bir ay sonra Əli müəllimin sağ ayağı tutuldu və o, yatağa düşdü. «Narkoz Zeynal»ın yazmış olduğu dərmanlar onun canını nəinki buz baltası kimi eləmədi, əksinə, Əli müəllimin canındakı ağrılar daha da çoxaldı və hələ üstəlik ayağı da tutuldu. Ayağı tutulub yataq xəstəsi olandan sonra Əli müəllim uşaq göndərib Vəli müəllimi yanına çağırıldı və dedi ki, rəhmətlik dədənin çörəyi sənə halal olsun. Düz deyirsənmiş ki, Məmmədin gədəsindən həkim olmayıacaq. Məmmədin gədəsindən alım oldu, professor oldu, hələ bu gün-sabah akademik də olacaq, amma ondan həkim olmayıacaq. Vəli müəllim dodaqaltı qımışılı heç nə demədi. Sonradan-sonraya dilləndi:

- Ay Əli, Məmmədin gədəsindən heç adam da olmadı. Çünkü qanı da, südü də xarabdı. Dava illərində babası camaata gün verib, işiq vermedi. Neçə-neçə ailəni dağdı, uşaqları gözüyaşlı qoydu. Əsgər ailəsinə sataşdı. Elə dədəsi də ömrü boyu namuslu adamları şərləməklə məşğul olub.

Bu söhbətin üstündən on gün keçməmiş Vəli müəllim dünyasını dəyişdi. Vəli müəllim dünyasını dəyişən günü «Narkoz Zeynal» Almaniyada almış olduğu «villa»sına və həmin «villa»da saxladığı erməni qızına baş çəkməyə gedirdi. Vəli müəllimin ölüm xəbərini də təyyarəyə minməmişdən bir saat əvvəl eşitdi və eşitdiyi bu ölüm xəbərindən çox sevindi. Elə bu sevinclə də Vəli müəllimin qardaşı oğluna bu məzmunda telegram vurdu: «Başın sağ olsun, Valeh. Zeynal həkim». - Valeh müəllim telegramı oxuyub bir papiros yandırdı və acı tüstünü ciyərlərinə çekdi. Sonra isə maraq dolu gözlərini əl boyda kağıza zilləmiş Çayçı Ələsgərə baxıb: «Telegramdı. Narkoz Zeynal göndərib» - dedi və yavaş addımlarla yas mağarına sarı getdi.

Müzadil AQL

DƏRD QAPISI

Anam Asyanın səsinə, nəfəsinə...

- A bala, bir yola bax gör. Qənirə xalangıl gəlirmi... Axı, saat on iki oldu... Bəlkə Gülbənizə görə ləngiyir... Yəqin yuxudan oyananı oturub güzgü qabağında - bəzənir. Sonra da elə bil ki, göy qurşağıdı, sir-sifəti yeddi rəngə çalır, - Xəyyamın anası bir az da zarafat etdi. Birdən qapı açıldı. Qənirə xala içəri girdi. Amma Gülbəniz yox idi. Hamiya qəribə göründü onun gəlməməsi. Cünki həmişə evimizdə bir xeyir iş olanda şirniyyatı Gülbəniz bişirir.

Qənirə xalanın həyat yoldaşı İslam Xəyyamın və qardaşlarının kirvəsi idi. Gülbəniz də İslam dayının ortancıl qızı. Hər dəfə belə xeyir işlərdə Gülbənizi Xəyyamgildə görüb, zarafat edə-edə qızılı üfüqləri xatırladan qırmızı toy, nişan xonçası hazırlayan görənlər indi bir az darixan kimi oldular. Xəyyam da arabir onu cırnadıb deyirdi:

- Daha şadlıqların gözü olmusan. Sənsiz bir işimiz keçmir.

Qənirə ilə Xəyyamın anası Asya şirniyyatı stolun üstə qoyub xonçaları nəzərdən keçirməyə başladılar. Bu xonçanı kim gətirib, - deyə soruşanda nə Xəyyam, nə də yoldaşı dinmədi. Asya oğlunu bir az məzəmmət etdi ki, yenicə ayrılib ev olmusan, neynirdin bu qədər xərc çəkib. Özü də yəqin yarısını nisyə almışan. Arvad sevincdənmi, kədər-dənmi, doluxsunan kimi oldu. Gözləri payız buludu kimi doldu. Deyirdin indicə gözlərini sıxıb tökəcək. Üzünü Qənirəyə tutub:

- Ürəyim yaman atlanır. Bircə Barizin də nişanını görsəydim, heç dərdim olmazdı, - dedi. Bir də ki, orta məktəbi bitirəndən sonra oğlanlarının dördü də neçə ildir eyni vaxt evə yiğilmirlər. Ancaq indi dördü də yanımdadı, ay Qənirə.

...Oğlan evi mağardan içəri girən kimi oyun havası calındı. Qızılı üfüqləri xatırladan xonçaları başları üstə qaldırıb, nazlana-nazlana oynayan qızlar, gəlinlər təzə nişanlananları ortaya çəkdilər. Xəyyam da anasının yanında durub qardaşı ilə nişanlısına baxırdı. Birdən anasının halının dəyişdiyini görən Xəyyam qardaşını çağırıldı. Hərəsi bir qoluna girib onu mağardan çıxardılar.

* * *

Razim həkim xəstəni müayinə edəndən sonra Xəyyamı çağırıb, gəl, belə danışaq, - dedi. Xəstəni qaranlıq, sakit bir otaqda saxlayın. Açığı, vəziyyəti çox qorxuludur. Yüksək təzyiq nəticəsində beyninə qan sızıb. Fəzayıl həkimlə ikimizin fikrimiz eynidir. Lap mənim öz anam da olsa idi, bundan artıq heç bir müalicə yaza bilməzdəm. Qansızmanın qarşısını ala bilsək, yəqin ki, bir köməyimiz dəyər.

... Birdən ağır-ağır açılan qapının ciriltisəna hamı çönüb arakəsmə otağa tərəf baxdı. Sanki qapı da xəcalstindən açılmaq istəmirdi. İstəyirdi ki, gözləyenlər bu xəbəri canına hopdursun. İstəmirdi ki, altı gündən bəri ümidlə gözləyenlər bəd xəbər eşitsin. Hamı içəridən çıxan Bani xalanın nə deyəcəyini gözləyirdi. Qəhər onu boğurdu. Danişa bilmirdi. Neçə-neçə belə hadisənin şahidi olmuş o mənalı gözləri nə demək istəyirdi görəsən. Sanki gözlərində şimşek çaxdı, leysan axmağa başladı. Xəyyam elə bildi bu, sevincdəndi. Ancaq birdən hamı bir ağızdan dedi:

- Allah rəhmət eləsin!

Yeddi gündən sonra Xəyyam oğlu Aqili də götürüb ata ocağına üz tutdu. Evin səliqə-səhmanı, əşyaları öz yerindəydi. Atası, qardaşları da evdəydi. Bircə anasından savayı. Özü də bilmirdi onu çəkib bura gətirən hansı hissələrdi. Yoxsa, tale anasının qollarını oğul toyunda həsrət qoyan kimi, o, da anasının xoş danlağına, qınağına həsrət qalmışdı. Özü də bilmirdi. Bircə onu bilirdi ki, onu bura çəkib gətirən hansısa görünməz bir qüvvədir. Baxanda gördü ki, dərdli xəbərlə açılan qapı yenə də bağlıdı. Bu qapı ona çox dəhşətli göründü. Ağlına gəldi ki, qapını yerindən çıxarıb aparıb atsın uzaqlara. Olub-keçənləri xatırladıqca, başı dumanlanırdı. Qapiya yaxınlaşdıqca onu tər basırdı. Əlini atıb qapını yerindən çıxdığını özü də hiss etmədi. Neçə illərin qurumuş taxtası olan qapı quş kimiyydi. İkiəlli tutub qapını ciyinə qaldırdı. Amma birdən beli bükülməyə başladı. Çünkü qapı dərdi öz canına hopdurmuşdu və dərd qapısı olmuşdu bu qapı. Eləcə bu vəziyyətdə də küçəyə çıxdı. Adəti üzrə oğlu da onun dalınca yürüdü. Qapı da ciyində küçəylə üzü yuxarı getməyə başladı. Yanında körpə Aqili, ciyində isə dərd qapısı...

CƏPƏR

Yenə yuxusunu qatmışdı. Dalınca bir it düşmüşdü. Nə qədər çalışırdısa, ondan uzaqlaşa bilmirdi. Birdən də sehrlənmiş kimi, hansısa gözəgörünməz bir qüvvə onu itə tərəf çəkirdi. Ölümə həyat arasında çarşıydı. Ölümə qalib gəlmək istəyirdi. Qan-tərə batmışdı. Nəfəsi təngiyirdi. Az qalırdı nəfəsi kəsilib boğula. Bilirdi ki, bircə ölümün çarəsi yoxdu, buna baxmayaraq mübarizə aparırdı... Ancaq bilmirdi ki, həmin anda ölümə qalib gəlmək üçün gözlərini açıb, yuxudan ayılmaq kifayət idi. Bir neçə saniyə də keçdi. Birdən dik atılıb, yerin içində oturdu. Yanında həyat yoldaşından və beşikdə müşil-müşil yatan körpə Aqilindən savayı kimsəni görmədi. Bədəninin tərini qurulayıb əynini geyindi. Pəncərəni açıb diqqətlə bayırə baxdı. Qadın nəfəsini andıran payız küləyi boyun-boğazını yalayıb köynəyin açıq

yaxasından qoynuna dolanda bədənindən xoş bir gizilti keçdi. Qaranlıq ətrafa boylandısa, heç nə görmədi. Bayırda çıxıb soyuq su ilə əl-üzünü yudu. Özünə geləndə başa düşdü ki, yer üzünə gecə örpək atanda dünyanın gecələr bircə rəngi olur.

Qayıdib təzədən yerinə uzandı. Ancaq gözlərini yummağa qorxurdu... Qorxurdu ki, it yenə dalınca düşəcək, onsuza yatmağa qoymayacaq. Pəncərənin qabağına qoyduğu qol saatına baxdı. Dörd dənə sıfırdan başqa bir şey görmədi. Qəribə vaxt idi. Bu nə demək idi. Dünyanın vaxtsız-vaxtı, yoxsa nə... Dünyanın qəribə işləri haqda çox eșitmışdı. Bəlkə bu da o sirlərdən biri idi. Bir qədər keçdikdən sonra, dördüncü sıfrın yerində bir rəqəmi peyda oldu. Öz özünə fikrə getdi, axı həkim dərmanları verəndə demişdi ki, bütün gecəni rahat yatacaqsan. Mən isə heç bir saat da yata bilməmişəm. Bircə sabah açılsayıdı, həkimin yanına bir də gedərdim, deyə fikrindən keçirdi. Səmadakı topa bulud parçalanıb dağıldığa göyün üzünü xal-xal edirdi. Buludların arasından isə adamların «bəxti» ulduzlar görünürdü. Sabah isə açılmaq bilmirdi. Bir azdan dan ulduzunu görüb sevindi. Sevindi ki, daha bir dəhşətli gecədən canını qurtardı. Ancaq birdən başa düşdü ki, səhv edib. Bu dan ulduzu yox, «karvanqırındı». Çox keçmədi ki, xoruzların ilk banı eşidildi. Səs-səsə verib bir-birini haraylayan xoruzların banlaması getdikcə gecənin qaranlığını qovurdu. Dan yeri söküldü. Yenidən pəncərəni açıb qabağında durdu. Ac canavar kimi içəri soxulan soyuq havanı ciyərlərinə çəkdikdən sonra özünü bir qədər rahat hiss etdi. Artıq payız günəşi dağların dalından boy göstərirdi. Təzə çay dəmləməyə hövsələsi çatmadı. Yoldaşını isə narahat etmədi. Axşamdan qalmış köhnə dəmdən sözüb, dalbadal iki stəkan çay içdi və bir siqaret yandırıb, saat səkkiz olmasına gözlədi.

- Hə, qardaşoğlu, səndə ciddi bir şey yoxdu. Çox fikir etmək, əsəbiləşmək olmaz... Tədricən hər şey keçib gedəcək, hər şey yaddan çıxacaq, bircə sən ötüb keçənləri xatırlama.

Görəsən, neçənci dəfə idi bu sözləri təkrar edirdi. O isə düz on il əvvəl 54 gün yatdığı xəstəxananın bir gününü, heç bir dəqiqəsini də yadından çıxara bilmirdi. Necə də yadından çıxara bilərdi. Ora elə-belə xəstəxana deyildi, ruhi dispanser idi. Həkimin yazdığı dərmanlar, verdiyi ümidi nə olacaqdı, görəsən, onun dərdinə əlacmı? Axi, bu yaxınlarda o, yenə də psixonevroloji dispanserdə həmin günləri bir də yaşamalı olmuşdu.

Elə bu günlərdə eşitdiyi bir xəbər də onu çox sarsılmışdır. Çox əzab-əziyyətdən sonra, qardaşı ilə yanaşı aldığı həyətyanı torpaq sahəsində öz aralarına da çəpər çəkməli idilər.

Uşaqlıq illərini xatırladı. Ehtiyac içində böyüsələr də, dördü də şən və qayğısız görünürdü. Heç ağıllarına belə gəlmirdi ki, böyükəndə biri-birindən ayrıla bilərlər. Ən çox da Xəyyam. Əvvəlcə əsgəri xidmətə, sonra isə ali təhsil almaq üçün Rusyanın müxtəlif şəhərlərinə yollanan qardaşlarının yolunu səbirsizliklə gözləyirdi. Onlar Rusiyadan qayıdanan sonra da cəbhəyə yollandılar.

Xəyyam isə sağlamlığı ilə əlaqədar ordudan yarımcıq tərxis olundu. Ali məktəbi atmalı oldu. Yararsız olduğu üçün isə cəbhəyə getmək üçün çağırış vərəqəsi gəlmədi. Evdə oturub yenə qardaşlarını gözləməyə başladı. Amma bilmədi ki, gözlərini yollara dikib gözləməklə nə o xoşbəxt günləri, nə də acılı-şirinli uşaqlıq xatirələrini geri qaytara bilməyəcək. Unudurdu ki, nə illər o illərdi, nə yaş o yaşıdı. Bilmədi ki, evlənib hərəsinin öz ailəsi olanda bir-

birindən ayrılaçalar. Bilsəydi ki, belə olacaq, heç ömrü boyu evlənməzdı. Qardaşlarının ona qarşı olan münasibətini bilməsə də, onun onlara qarşı olan məhəbbətində dəryalarca bir dərinlik vardı. Ancaq son vaxtlar özünə qarşı qardaşlarında bir soyuqluq hiss edirdi. Başında nə qədər toqquşdururdusa, ortaya bir şey çıxmırıldı. Həmisi nağıllarda qırxinci otaq maraqlı olduğu kimi, bu soyuqluğun səbəbi də onun üçün maraqlı idi. Tələsiyəndə isə fikirləşmirdi ki, bu dəqiqliklər, saatlar hamısı ömürdən-gündən gedir.

Həkimdən qayıdanda gün günorta olmuşdu. Qardaşını evdə görməyib harada olduğunu soruşdu. Əkinə gedib sözünü eşidəndə, çəkiclə zindana döyürmüşlər kimi, elə bil kim isə başına, gicgahlarına, boynuna döyməyə başladı. Qulaqlarında külək viyildadı, beynində bir səs uğuldadı, bədəninə soyuq tər gəldi, gözlərinə qaranlıq çökdü. Halının pisləşəcəyini hiss edib tez aşağı çöməldi. Bir neçə dərman içib onun yanına getməyə başladı. Özündə deyildi. Əkinə necə çatdığını özü də bilmədi. Qapıdan içəri keçib hər yana göz gəzdirdi. Təzə çəpər gözünə dəymədi. Görəsən, hardadı təzə çəpər?

Birdən yer belləyən qardaşı «nə axtarırsan», - deyə, soruşduqda, bayaqdan bəri onun burada olmasını görmədiyinə özü də çox təəccüb qaldı.

Dərmanlar öz təsirini göstərirdi. Yavaş-yavaş özünə qayıdırıldı. Onun sualını cavabsız buraxıb torpağın üstündə oturdu. Cibindən bir «Astra» çıxardıb yandırdı. Öz-özünə fikirləşirdi. Çəpərdi də, çəkəndə nə olar? Hami çəkir çəpəri. Anası da demişdi:

- A bala, səhəri gün qardaşın da evlənəndə iki qancıq bir yerdə yola getməyəcək.

Özünü nə qədər aldatmaq istədisə, bacarmadı. Getdikcə onun gözlərində böyüyürdü hələ çəkilməyən çəpər. Bəlkə də bütün dünyada belə çəpərlər çəkiləndən sonra, dirlərə, millətlərə bölünmüştülər insanlar... Bilmirdi... Nədənsə gözlərində böyüür, hündürlənir, qalınlaşır əlçatmaz zirvəyə, alınmaz qalaya çevrilirdi hələ çəkilməyən bu çəpər. Ürək edib qardaşından soruşa bilmirdi ki, doğrudanmı bu çəpəri çəkmək lazımdır. Yəni o qədərmi vacibdir... Gecələr gördüyü yuxulardan da dəhşətli gəlirdi ona. Nə qədər fikirləşdiyini özü də bilmədi. Bir də başını qaldırıb baxanda gördü ki, axşam düşür... Bircə onu deyə bildi:

- Qardaşı qardaşdan ayıran çəpər.

Qardaşı qoluna girib onu ayağa qaldırdı. Saralıb-solan ağaclar kimi, onun da rəngi saralmışdı.

- Gel gedək evə. Sənə nə oldu yenə?

Şəmkir

◆ P o e z i y a

Cavad ZEYNAL

FƏXRİ XİYABANDA DÜŞÜNCƏLƏR

*Əlağa Vahidin dəfnində izdihamdan
qarışığılıq düşdü. Şair Abbasığa məni
birtəhər qıraqa çıxardıb qayıtdı ki,
ayaq alda qalıb ölərik, meyidimizi
burdan çıxardarlar, biabırçılıq olar.*

Burda dillər susur, əl yana düşür,
Burda açan çiçək, gül dərilməyir.
Gələnlə, gedənlə sükut görüşür,
Burda hər adama yer verilməyir.

Göz yaşı sükutla içilir burda,
Çiçəklər solmayı solduğu kimi.
Nazirlər, məmurlar kiçilir burda,
Görünür özünə olduğu kimi.

Nur səpir səhərlər qızıl dan bura,
Bura gələn yollar uzanır gəlir.
Bir kimsə düşməyir havadan bura,
Gələnlər buranı qazanır gəlir.

Burda üzlər doğma, cizgilər tanış,
Əzəl də beləydi, indi də belə.
Buraya gəldinmi - sükutla danış,
Buraya gəldinmi - tamaşa elə.

Burda ürəklərin ən təmiz hissi,
 Burda duyğulardan sevgilər yoğur.
 Bir həsrət bürüyür burda hər kəsi,
 Hər kəsdə bir fərəh, iftixar doğur.

Açıılır, tökülür sükutda nələr,
 Cərgədə Müşfiqin yeri görünür.
 İlahi, gələnlər heykəlləşirlər,
 İlahi, gələnlər diri görünür.

Hər qəbir arası aralıq deyil,
 Tapdasan, yerisən aralıq olur.
 Doğulan hər insan buralıq deyil,
 Ancaq bir dahilər buralıq olur.

BABA DAĞ

Bura gələnlərin sayı bilinmir,
 Baxırsan, hər tərəf yaylaqdı elə.
 Sazaqdan baharı, yayı bilinmir,
 Uzanan yolları çaylaqdı elə.

Göz çəkir qayada, daşda bitənlər,
 Mürgüyə gedəni oyadır hərə.
 Baba hüzuruna gedir gedənlər,
 Baba hüzurundan qayıdır hərə.

Burda adamları bir eləyir dərd,
 Hamı bir-birinə yanaşır burda.
 Burda adamları pir eləyir dərd,
 Adamlar Allahla danışır burda.

Hərənin öz dərdi özünə yüklü,
 Bir çimir yuxuda min ah görünür.
 Hərənin bir cürə boynu bükülü,
 Hərənin boynunda günah görünür.

Zirvədə min ilin sirri qalıbdı,
 Dərdlilər dərdini ağlar içində.
 Bir həzrət bu dağda diri qalıbdı,
 Bir dağ baba olub dağlar içində.

SƏNƏ DƏ BİR OĞUL OLMADIM, ATA!

Sənə də bir oğul olmadım, ata,
 Nə səni yarıtdım, nə də özümü.
 Bir kimsə düşməsin mən düşən oda,
 Ocaqdan-ocağa yaydım közümü.

Diləyim arzumdan su içmədi heç,
Elə ildən-ilə qurağa düşdü.
Günlərim arzuma boy biçmədi heç,
Qismətim elə hey qırağa düşdü.

İllərlə arzular dalınca qaçdım,
Çatdığını arzular xəyala döndü.
Yol çətin... el yalın... qılınca çapdım,
Sabahlar gözümdə suala döndü.

Ən böyük uğurum bir-iki misra,
Qazancım mehriban baxışlar oldu.
Yoluma yağan qar, düşən sırsıra
Ömrümə, günümə naxışlar oldu.

İşgalda qalıbdı indi məzarın,
Sənsizəm, səhrada bitən kimiyəm.
Daha ocağıma düşməz güzarın,
İkiyə bölünmüş Vətən kimiyəm.

Ağlayan qəlbimdi dərdi-sərimə,
Gör kimlər evində, eşiyyindədi.
Mənim əvəzimə, mənim yerimə
Məzarın anamın keşiyindədi.

Beləcə atıldım qaynar həyata,
Ocaqdan-ocağa yaydım közümüz.
Sənə də bir oğul olmadım, ata,
Nə səni yaritdım, nə də özümü.

BÖYÜK FÜZULİYƏ

Doqquzca axçalıq yaşam istədin,
Doqquzca axçaya yollar ağartdin.
Urvalı bir səhər, axşam istədin,
Urvəsiz qoydular, qəmlərə batdın.

Arzular göyərtdin, qəm-qüssə dərdin,
Qayğına zərrəcə qalmadılar da.
Qapılar döyəndə salamlar verdin,
"Rüşvət deyil deyə almadılar da".

İnama sarıldım, yollarda bitdin,
Gördün ki, dövranın sənə kəc baxır.
Dərdini götürüb dağlara getdin,
Dedilər bəxtəvər yaylağa çıxır.

...Qapılar dalında qalmışam, baba,
Mən indi bilirom nələr çəkmisən.
Nadana nə dahi, nə el, nə oba,
Dərdini içində mələr çəkmisən.

Bir kimsə gülməsin bu taleyimə,
Yazılan yazını mən yazmamışam.
Çarıqlar yırtıram əbəs səyimə,
Görünən o goru mən qazmamışam.

Gözündə gümanam hələ obamın,
Çırpinan bir qəlbin həvəsiyəm mən.
Salamı keçməyən dahi babamın -
Böyük Füzulinin nəvəsiyəm mən.

DEYİRLƏR

Ustadına kəm baxanın gözünə
Əzəl-axır pərdə gələr deyirlər.
Ağlıkəmlər baxmaz böyük sözünə,
Ya ulayar, ya da mələr deyirlər.

Ürəklilər odlu-odlu görüşər,
Ürəksizlər qıraq durar, bürüşər.
İgid olan gah atlanar, gah düşər,
Qorxaq olan gündə ölü deyirlər.

Tənbəl olan günə verər kürküñü,
Görkə dönər nər igidin hər günü.
Yaxşı oğul neylər ata mülküñü,
Əfəl olan miras dilər deyirlər.

İldirimişlər göy üzünü qamçılardar,
Qamçılardan dolan bulud damcılardar.
İnadında qərar tutan damcılardar
Damçı-damçı daşı dələr deyirlər.

Yalan demə, üz qızardar yalan söz,
Nə gözəldi qırıq könül alan söz.
Qalan sözdü, qalan sözdü, qalan söz,
Qalan şeyi zaman silər deyirlər.

Cavad Zeynal, fikir çəkmə, amandı,
Fikir çəkmək ölümən də yamandı.
Bundan belən, vallah-billah, gümandı,
Sonrasını Allah bilər deyirlər.

SEVGİ ZARAFATLARI

Çoxunun gözünü yolda qoymuşam,
Çoxunun qulağı səsdədi elə.
Açan bənövşəni kolda qoymuşam,
Lalələr, nərgizlər bəhsdədi elə.

Belə doğulmuşam, belə, neyləyim,
Mizrabım tez gəlir telə, neyləyim.
Yad ola bilmirəm gülə, neyləyim,
Olanım beləcə üzdədi elə.

Bir ani baxışdan od alıram mən,
Od alan kimi də odlanıram mən.
Odlanan kimi də ad oluram mən,
Neyləyim, məhəbbət gözdədi elə.

Əlimi atıram, əlim gül dərir,
Dərdimi, ağlardan ağlara sərir.
Qapıdan qovuram, bacadan girir,
Baxıram, yenə də bizdədi elə.

YAŞIMDAN UTANIRAM

Daha utanıram mən öz yaşimdən,
Yanımda görmürəm bir tay-tuşumu.
Sırsıra sallanıb kirpik-qasımdan,
Yaman aparıbdı illər huşumu.

Harasa getməyim yadımdan çıxır,
Qırılır xatırəm çürük sap kimi.
Gənciyim uzaqdan boylanır, baxır,
Yuyur qocalığım xəcalətimi.

Hər sözüm bir cürə gülüş doğurur,
İrişmə, gülüşmə qəpiyə dönür.
Huşumu küləklər elə sovurur,
Xatırəm qaralmış köpüyə dönür.

Heç sözüm qalmayırla güləyənlərə,
Bir sözü bəlkə də min yol deyirəm.
Bir dəfə yaxşılıq eləyənlərə
Hər dəfə görəndə sağ ol deyirəm.

Baharda özümdən söhbət yayıram,
Elə bil sıldırırm dağdan enirəm.

Payızda günləri bir-bir sayıram,
Hər qışdan çıxanda heyrətlənirəm.

Əllərim titrəyir son yarpaq kimi,
Baxıram, ayrı cür ad gəlir mənə.
Taniya bilmirəm gördükərimi,
Taniya bilmirəm - yad gəlir mənə.

Ağaran zirvəni mən necə danım,
Sırsıra sallanır kirpik-qasımdan.
Məni bağışlasın qoy Yaradanım,
Daha utanıram mən öz yaşımdan.

DÖRDLÜKLƏR

***

Çoxu çox görmüşəm, azı sevirəm,
Azı qoruyuram əlimdə elə.
Allaha kim dedi yazı sevirəm,
Caladı ömrümə bir yaz da belə?!

***

Heç də öyünməsin cibi dolanlar,
İnsan yaranışdan yaradır, qurur.
Ayılsın yuxudan qafıl olanlar,
İnsandan ucada insanlıq durur.

RÜBAİLƏR

Gecəylə gündüzün barışı - sirr,
Bu mizan heç kimə bir tutqu vermir.
Göylərdə Günəş də günəşliyiylə
Qüruba enir ki, bu haqqa girmir.

***

Ana şəlləyində ürəkli oldum,
Bacı qollarında biləkli oldum.
Atam ürəyimdə dağ idi, getdi,
Qardaş kürəyində kürəkli oldum.

Əlirza HƏSRƏT

HAVAYIDIR XƏRCLƏDİYİN XATİRƏM

Havayıdır xərclədiyin xatirəm,
Könlümdə bir güman yeri saxla, get.
Aramızda baxışını çırraq qoy,
Gözlərimi baxışınla bağla, get.

Bu qürbətdə hər ağacın barı yox,
Qirov tutan gül üstündə arı yox.
Dumanı yox, çovğunu yox, qarı yox,
Yaxşı olar, sinəmdəki dağla get.

Eşələmə, o qaralan külümdür,
Kül altında köz olmaq da zülümdür.
Bundan belə ayrılıqdır, ölümdür,
Ürəyini boşalt bir az ağla, get.

EŞQ PAYI

Ayrı məhbəbtələ, özgə baxışla, -
Gəldim hüzuruna, məni bağışla.
Buluda çevrilib, döñər yağışla,
Qəfil şimşek kimi çaxıb gedənlər.

Bahar çıçayıdır, yaz ayıdır eşq,
Ahımdan tanıyıb, tez qayıdır eşq.
Elə ayrılıq da eşq payıdır, eşq! -
Çəkir adımızı baxıb gedənlər.

Ocağı bilinməz, piri bilinməz,
 Biri bilinəndə, biri bilinməz.
 Düşər gözlərimdən, yeri bilinməz,
 Mənim ürəyimdən çıxıb gedənlər.

OCAQ

İsindi ahına xatirələrim,
 Ay mənim anamın gəlini ocaq.
 Tüstü tellərini dola boynuma,
 Ver mənə o kösöv əlini, ocaq.

Nə varaq götürüb, nə qələm çəkib,
 Ciynimin ağrısın bu şələm çəkib.
 Qərib baxışından gözüm nəm çəkib,
 Qoy basım bağrıma külünü, ocaq.

Noğulum deyimmi, ya qəndim sənə?
 Nə gözəl yaraşır gör kəndim sənə.
 Tüstünü dağ bilib, söykəndim sənə, -
 Öyrəndim sənin də dilini, ocaq.

ÇÖRƏK ƏTRİ

Könül məlhəmidir bu nübar elə,
 Belə gözəllikdən harda var elə?
 Anamı dövrəyə alanlar elə, -
 Təndir çörəyinin ətrinə gəlib.

Zirvələr dumana yolun göstərir,
 Boynuma salmağa qolun göstərir.
 Lalə yaxasında xalın göstərir,
 Bahar da bu gülün xətrinə gəlib.

Bu bayram tək yandı şamı süfrəmin,
 Bəs hanı ləzzəti, tamı süfrəmin?
 Bu zalim qürbətdə hamı süfrəmin, -
 Boyat lavaşına, fətrinə gəlib.

LALƏNİN

Min gülün içindən keçib bu sevda,-
 Saldı ayağına bizi lalənin.
 İstədim qoxlayıb basım bağrıma,
 Həyadan qızardı üzü lalənin.

O kimdir, əlləri qoynunda durub?
 Ayrılıq rəsmidir gözündə qürub.
 Çoban tütəyinin havası vurub, -
 Yanında otlayır quzu lalənin.

Elə bəzəyib ki yamacı, yalı,
 Aşıq yarasına məlhəmdir xalı.
 Bizim tərəflərdə halı-əhvalı, -
 Başqadır ilk bahar qızı lalənin.

TAY-TUŞLARIM SEYRƏLIB

Son nəğməylə nazın çəkdi Qu eşqin,
 Yol ayrıca heykəlidir bu eşqin.
 Qanıma tut, günahını yu eşqin,
 Qoy görsünlər göz yaşları seyrəlib.

Şax dayanmış o sünbüldə bir dəndim,
 Qollarını sal boynuma, a kəndim.
 Yaman yerdə qəribədim, təkləndim,
 Yaman yerdə tay-tuşlarım seyrəlib.

Fatma nənə, buludlardan hana qur,
 Naxışları ilmə-ilmə sana, dur.
 Bülbül susub, şanapipik oxumur,
 Hara köcüb gör, quşları seyrəlib?

Cəlilabad

OXULARIN NƏZƏRİNƏ!

2020-ci İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı davam edir.

“AZƏRBAYCAN”

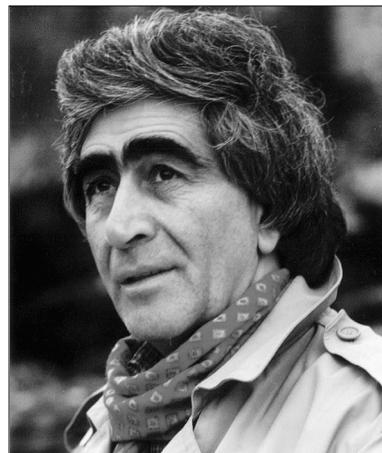
jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,

illik abunə qiyməti 18 manatdır.

İNDEKS: 76300

◆ E s s e

TANRILAŞMAQ QƏDƏRİNÇƏ BİRLİKDƏ SUSMAQ

Şair, əslində, Tanrı görən işi görür: Tanrı insanlar içindən Şairi seçir. Şair sözlər içindən Sözü seçir. Tanrıının yanına qaytarır.

Vaqif Bayatlı Odər

Psixologiyada “dalğın professor” ifadəsi var. Xarakterin introvert-mütəfekkir tipinə uyğun gələn bu obraz, adətən, şablonları sevmir, ideyalardan, ənənələrdən asılı olmur. Bir az sadəlövh, hamiya tez inanan olsa da, öz ölüçülərini, yanaşmalarını qətiyyətlə müdafiə edir.

*Canın oxla çitənincə,
eşqlə, sevgiylə dolunca,
oxlar lələyə dönünçə,
qalxarsan uça-uça
Allahdan da ucaya
Oxu lələk edən Allah
Sənin üstündə olunca.*

Bu nə özünüqoruma instinktidir, nə təhrik, nə də təlqin. Vaqif Bayatlının şeirinin təlqin gücünü

Şair olanları yox, olacaqları yazır –
misrasında da aramağa dəyməz.

*Bu min il də
tənhalıq min illiyi
Bu əsr də tənhalıq əsridi.
Hamı onun əsiridi.*

Vaqif Bayatlının bu fikri də, yaradıcılığının səciyyəsi kimi, həm də kölgə-instalyasiyaları xatırladır. Onun “instalyasiyaları”nın fərqi budur ki, burada təkcə işığın yox, kölgələrin də rəngi var. Kölgənin rəngləri gerçəkliliyi təsvir etmir, təcrid olunmuş, uzaq düşmüş (ayrı salınmış) nəsnələrin, hərəkət və hadisələrin mahiyyətini və qohumluğunu təfsir edir.

*Bir kölgə ver mənə, tanrım,
sözün kölgəsini ver.
Söz dönyanın şəklidi,
hansısa sözün şəkliyəm mən də.*

Bir az diqqətlə baxanda üçüncü, dördüncü... qatların da olduğunu fəhmlə duyursan, adını bilmədiyin bu triptix-rənglərdə xronotopun əridiyini, yoxa çıxdığını hiss edirsən. Və inanırsan ki, yaradanın zamandan xəbəri yoxdur, zaman şeytan işidir. Yalnız an varmış – keçdiyin hər min ilin əvvəlində gələn bu bircə anda... bir damla göz yaşının dibsiz dərinliyində tənhalığın qəm çiçəyitək üzdüyünü, kəpənəktək gəzışdığını, dərdin darıldığını, yurdun uladığını... qəlbinlə görür, ruhunla dinləyirsən...

*Bu dünyadaki bütün dəndlər sənin dərdində,
Başqa dəndlər yoxdu,
Ancaq bir böyük Dərd var, sənin Dərdin,
Çünkü ən azad, ən böyük Tənha sənsən.*

Vaqif Bayatlının yaradıcılığı konkret ədəbiyyat faktından daha çox, incəsənət hadisəsi kimi dərk olunur. Amma hansı prizmadan yanaşılır-yanaşılsın, Vaqif Bayatlı yaradıcılığının sırrı və gücü bir məqamı nişan verir: Vaqif Bayatlı təxəyyülünün üslubunu!

Məhz təxəyyülün üslubu Şairin Tanrıya qaytardığı Sözü – sözlərin ən gözəlini nişan verir:

*Əriyəcək dönyanın
Sonuncu şeirinin sonuncu sözü də
dünyanın sonuncu gor evinin
sonuncu baş daşıtək,
əriyib axacaq Allahın yanağından
dünyanın son,
Allahın ilk gözyaşıtək.*

Və o zaman – dərin... dərin... eşqlə dolu səssizlik anında tənhalığın lal səsindən damla-damla piçiltilar sözülür ruhun ürəyinin başına: ən gözəl söz – susdura bilən sözdür.

Susdura bilən söz – yazılan söz deyil, yazdırılan sözdür. Və bu sözün “hüsn-əsması” sükutdur. Şair fərdiyyəti, poetik özünəməxsusluq hələ bu sükutu ifadə etmək gücündə deyil. Hamiya çox asanlıqla şamil edilə bilən bu “növbətçi” təyinlər deyil ideallı gücün, hakimiyətin fövqündə saxlayan. Kimsə inkar da edə bilməz ki, janrin məntiqinə cavab verən nizamlı-ahəngli söz düzümü yaxşı poeziya nümunəsi ola bilər. Olar və nə qədər desən, sözə qüvvət yaradıcılıq nümunələri sadalamaq mümkündür. Amma poeziyanın qüdrəti deyilən nə isə bir özgə nəsnədir, janrin məntiqi yetmir onu açmağa, izah etməyə, nəinki yetmir, hərdən bu məntiqi, klişeni elə dağdır ki, şeirin ruhu da incimir... Əvəzində insan ruhunun ölçüyəsiğala gəlməyən müxtəlif və saysız-hesabsız vəcd halının şəklini – havasını alır: hər yer və hər şey əbədiyyət qədər uzaq, Tanrı qədər yaxın, ölüm qədər tanış... və bir uşaq təbəssümündən saçan işq kimi dopdolu eşq havasında.

*Yadındamı, Tanrı,
Sən ucsuz-bucaqsız kədərdin,
Biz də kədərin balalı...*

Bu nə vaxt olmuşdu? Min il sonra, bir gün əvvəl, yoxsa sabah?

Vaqif cavab almaqçın vermir suali, eşidəcəyi cavab maraqlı deyil, maraqlı olan – sualın açdığı yolların, cığırların şaxələnməsi, uzanması, çarpez-dolaşlıq keçilməzliyin naməlum cazibəsidir.

*Bir yaniq kamançada
Çalına bilər ancaq
bu sevdanın havası,
daha diz üstə oxunulmaz,
diz üstə oynanılar
bu sevdanın duası.*

Bu yola hər bələdçi yaramaz, bu yolun bələdçisi Vaqif Bayatlı təxəyyülü-nün üslubu olar, o da, Allah insaf versin... hələm-hələm üz göstərməz.

*Üz tutub yüyürməyin mənə sarı,
Bağlıdır canımın daş qapıları.*

Özü də çox təhlükəlidir, çox da zalimdır, üstəlik.

*Mən söz balasıyam, zalım tifili,
Sürüşüb alnimdan Allahın əli.
Daha heç bir an da, heç bir anca da
Sən də, sən də aqladammazsan məni,
Mən zalım adamam, kamança.*

Nələr, nələr yaşamalı olmalıdır ki, kamança zalimliğinə belə meydan oxuya biləsən?!

Onun şeirinin “üstünə yüyürənlərin” çox olduğunu demək olmur; oxucusu kütləvi deyil. Onu birmənalı olaraq rahat qəbul etmək, başa düşmək asan deyil.

*Gül kimi qoxlamaq istəyirəm adamları,
Gül düzəldirəm admlardan
Gül olmaq istəmirlər ancaq,
deyirlər, güldən adam olmaz,
Allah gildən düzəldib hər şeyi
sən də gildən düzəlt bizi,
deyirəm, dayanın, heç olmasa son dəfə
gil olmamış, gül kimi qoxlayım sizi,
bu dünyada son dəfə qoxlayıram gulləri,
Tanrım, neyləmisi sən bunlara
Gil iyi gəlir gullərindən də?!..*

Ancaq Oxucu Vaqif Bayatlı Odər şeirində sözün sakral gücünün mövcudluğuna inanır, ona anlaşılmaz, laübəli görünən şeirlərində də bilmədiyini başa düşür.

Azərbaycan ədəbiyyatında onun kimi sözsüz şeir yazan ikinci bir şair yoxdur. Bu sözsüz şeirlərin poetik obrazlarının, metaforalarının havası baş-qadır (Cavanların boy-buxunu anaların “can” kəlməsinin, Günəş, ulduzlar Tanrılarının bir anlıq kölgəsiyim). Bənzətmələri qəfil döngədən üstünə şığıyan

kölgə kimi diksindirir. "...ancaq yalandan sevənlər hamidan çox sevirlər", unutduğun bir söz, bir çöhrə kimi işıqlanır yaddaşında:

*Mən səni sakitcə, yavaşca,
sevmək istəyirəm.
sevmək istəyirəm tanrıdan yazılıntək,
bir balaca quş
öz balaca yuvasının
küncünə qışılantək.*

Vaqifin Sözü – insan qəlbini tutulmuş güzgü kimidir; kimi bu güzgündə ancaq özünü görür, kimi də... dünyani.

---

*Sən də, sən də görürsənmi, qanad
uçmağa, nəfəs sevməyə, səs oxumağa,
söz yazmağa, insanın özüycün duası
Allaha mane olur dəha?*

Bütövlükdə Vaqif Bayatlıının poetik sintaksisinin məna tutumu bəzən elə müdhiş və qorxunc bir gücsüzlük təlqin edir ki, nəfəs kimi içində çəkməkdən saxlaya bilmirsən acizliyini, dua kimi səssiz, yuxu kimi dərin boşluqda bir əl çəkib çıxarıır ürəyini ...

*səni xilas etməyə,
daha heç kəs gəlməyəcək,
göyzünün bu başından o başına
ayaqlarımдан, dizlərimdən
əllərimdən, gözlərimdən
mismarla məni göyüzünə,
bərk-bərk yapış məndən, Tanrı.*

Nəzəriyyələr və yozumlar bu şeirlərin üz-gözünü sıyırib-sivirir, qəmin üzündən qəmin dibinə düşməyin yolunu-yolağasını, idrakını, üfüqlərini tutamaz.

*Danışmamaq heç nə!
Heç gözlərlə də danışmamaq!*

Divin canı şüşədə olan kimi, Vaqif Bayatlıının gücü də təxəyyülünün üslubundadır. Bu, onun yaradıcılığını idealizə etmək, yaradıcılıqların fəvqünə qoymaq deyil, qətiyyən belə deyil. Vaqif Bayatlıının hər şairə nəsib olmayan poetik nəfəsinin səsidir, rəngidir.

Dünyanı bir uzun şeirə bənzədən Vaqifə görə şeir necə yazılsın görəsən?

*...düşünür, düşünür tanrı
Qoyur əlini şeir yazan bir şairin
əlinin üstünə
beləcə köhnə dönyanın son şeirini
yeni dönyanın ilk şeirini
yazırlar şairlə Tanrı.*

Məsələ də bundadır, təəccüblü olan da budur ki, elə bilirsən hər şeyi, hər kəsi anlaysan, “oxuyursan” necə deyərlər, “gözüyumu oxuyursan”, hamı da, hər kəs də səni, sənin anladığın həqiqətləri elə sənin kimi, sənin qədər anlayır... Bir gün, bir an aydın olur ki, heç də belə deyilmiş... və sənin müstəsnalıqlarını “cəzalandırırlar”. Ağlatmağın, incitməyin yolu də əl altında: anlamamaq, eşitməmək, görməmək... Qorxuların qisası... qorunmaq instinkti...

Varlığını da əmtəəyə çevirməyi ar bilməyən insanın “bazar xarakterinə” satılmış qəlbində nə nifrət-nifrət mərtəbəsində dura bilir, nə də sevgi-sevgi ucalığında. Onun hesab-kitabında

Azadlıqdı azadlıqçın ağlamaq

duygusuna yer olmaz, alış-veriş xisletinə susamış qəlb, olsa-olsa, faydasına Sabirdə təsəlli-dayaq görər. Və, əlbəttə ki, fəhmin baş-ayağında: “tək mən salim olum...”. Bu “bazar tipini” yalnız fərdin mənəviyyatının deqradasiyası kimi səciyyələndirmək də doğru olmaz. Aşınmaları cəmiyyətin sosial xarakteri yetişdirir; anonim subyektlərin yiğnağı olan aqressiv cəmiyyət ideal, mənəviyyat, dəyər anlayışlarına “destruktiv” don geydirir, məcazına-mənfəetinə çəpər bilər, yaxıb-yıxıb keçməyə, ondan qurtulmağa çalışar.

*Hər biri özü öz dəminin üstdə
Adamlar dalaşır dəstəbədəstə
Özünü həm şam,
Həm də ki, şah sayan bir dilənçinin
Ovcundan dağılan qəminin üstdə.*

Özgələşmiş sosiallıq xüsusiilə keçid dövrü yaşayan cəmiyyət insanının təcridini, tənhalığını həyat tərzinə çevirər və sonra da başlayar az qala təyinatına çevrilən, ruhunu saran yad “ekzistensializm”in depressiya saçan kürlüyünü oxşaya-əziziləyə çıxış yolu aramağa.

*Bir An gələr, o bir Anda
Allahın da, şeytanın da
gücü keçər bir insana.
Allahlığa, şeytanlığa
bir an dözer insan ancaq
çox dayana bilməz daha
o bir Ana
insana keçib qayıdar
dupduru Allahlıq Allaha
dipdiri şeytanlıq şeytana.*

Belə davranışın nəsibi insana dəyər yükleyən bir xitabda şifrələnib: “Allah dəyərləri yerindən etmiş toplumu doğruya yönəltməz”. Səhv etmirəmsə, Qur'anın Tövbə surəsindədir bu xəbərdarlıq. Yolundan azmişa, Günaha batmışa qorxu-qadağa kar eləməz ki... Amma həmişə bir ipucu var yanlışlardan dönməyə.

*Vallah, yazıqsan,
Yazıqsan, sevməyən insan,
Bir yol dünyaya gələsən,
onda da sevməyəsən...*

*Səni də sevmirsə,
Rəhm elə yenə,
Sən sev onu, Allahım,
Sən sevmək öyrət ona...*

Vaqifin dumduru aydınlığını anlamamaq, başa düşülməmək ağrısını Vaqif *məndən qəmlı məktub yoxdu dünyada* təsəllisiylə əzizləyib.

Vaqifi göyüzüne çəkmək cəhdləri... Vaqifin Göyüzüne çəkmək cəhdlərin-dən fərqlidir.

Vaqif Xilas olmaq haqqında düşünmür, Xilas etmək haqqında düşünür:

İnan mənə! İnan!

Bizim sevgimizdən keçib gedəcək bütün sevgilər!

Vaqif Tanrıdan diləmir, Tanrı üçün dileyir; bağışlanmayı da, bağışlamağı da.

Təqdimatlarda onun yaradıcı amplitudu “yerüzü-göyü” arasında cızılırlı, “səma şairi” Cavidin xələfi kimi təqdim olunur. Olsun. Bununla belə,

*Xocalı — tanrının balasıdır... Xocalıda,
ondan əvvəl, ondan sonra əsir düşən qadınlar,
qızlar... həm də Allahın anasıdır. On körpə
qız usağı da Allahın anasıdır.*

Vaqif Bayatlının ruhubirlər arasında qan qardaşı, əkiztayı İsgəndərdi, zənnimizcə – dünyanın ən ağlamalı dirilərinin gözündə “ən gülməli ölü” qiymətində olan Kefli İsgəndər. Biri arağın xumarında, biri eşqin qanadında.

*Böyük ağrılardan
ağarır dan.
Böyük ağrıların
ağaran dan yerindən
böyük oğullar doğulur.
doğulan kimi də
bələyini dolayar biləyinə
kəfənini dolayar boynuna.*

Vaqif Bayatlı da ölümlərin ən gözəlini Ana yanında ölmək bilir.

Vaqif Bayatlı da hər sevgidən, sözdən nəsə gözəl bir şey qaldığına inanır.

Vaqif Bayatlı da bu yalancı dünyada gerçek ölümün hamı səni unudanda gəldiyini bilir.

Vaqif Bayatlı da dünyanın qiymətini “əksliklərin vəhdətində” görür : sevinci-kədəri, dərdi, xatası, qara daşınan da xoşdu bu dünya.

Vaqif Bayatlı da

*Bəlkə biz başa düşmürük
ən böyük bədbəxtlik –
ən böyük xoşbəxtlikdi*

– tərəddüdünü yaşayır.

Vaqif Bayatlı şeirindəki insan Zərdüştün “Mən sevirəm o kəsləri ki, nifrət etməyi bacarırlar” söyləyən fövqəlinsanına bənzəyir, bircə fərqlə: O, nifrət etməyi yox, sevməyi bacarıır. Burdan başlayır şairin millilikdən bəşəriliyə yüksəlişi.

Bu dünyada hər şair bir söz öyrədir, bir səs qoyur.

Vaqif Bayatlığının kədəri də, nikbin olan sözü, səsi mavi sükut dilində susmaq öyrədir. Sükut – anlamاق fürsətidir; deyilənləri yox, deyilməyənləri anlamاق, yazılılanları yox, yazılmayanları oxumaq fürsəti. Mahiyyətin və məzmunun tərəddüb anıdır bu an.

Vaqif Bayatlığının şeiri mikrofona oxunmaz, tribunalardan səslənməz; dua anının səssizliyinə, Tanrı kimi tənhalığa, ilgim kimi sirrə sarı çəkilmək, insan qəlbini enmək üçündür onun şeiri. Tənhalığın ağrısını yox, Tənhalığın fəlsəfəsini yaşıdan bu şeirlər həm də susmaq üçündür, deməli. Yerlə, Göylə, Dərdlə, Tanrıyla, Sözlə, Ölümə, Sevgiyle susmaq öyrədən poeziyanın sehri də oxucunu buna səsləyir: Tanrılaşmaq qədərincə birlikdə susmaq...

*Toxunmayın,
Böyük məclislərdə oxumayıñ şeirlərimi,
Mən tənhalarçın, yalqızlarçın
Yazdım onları.*

Min il əvvəl də şeir vardi, min il əvvəl də yaşardı. Min il sonra da şeir yazılacaq, min il sonra da şairlər əbədi heçlik və ülviyət haqqında şeir yaza-caqlar. Görəsən, min ildən sonra biləcəklərmi ki, yupyumru bir eşqin ən gözəl sözünü insan düşüncəsinin, zamanın ayağı dəyməyən yerində min il əvvəl yazış Vaqif Bayatlı?

*Bəlkə sən də yoxsan,
Tanrı deyilən ancaq bir böyük
Dərd var bu dünyada,
Şairlər tanrılaşa-tanrılaşa
Söz-söz, misra-misra sökür o dərdi,
Beləcə bir gün də dönyanın son şairi
dönyanın son dərdini söküb gedəcək
dönyanın son tanrısı tək.*

Südabə AĞABALAYEVA

◆ Dünya, səndən kimlər keçdi...

**“ÜRƏYİN DÖYÜNTÜSÜ,
ƏFSUS, ƏBƏDİ DEYİL”***

*Həyat - bir axtarışdı
Ömür boyu seçirən...
Yaxına, uzaqlara...
Baxıb, baxıb... keçirən...
Mənsur Vəkilov*

Heç özüm də bilmirəm, qismən tanıdığım insan haqqında bu qeydləri dərc etdirməkdə nə dərəcədə haqlıyam. Axi, belə bir yazını üzə çıxarmaq üçün, ürəyində illerin xatiratı yatmalıdır. Mənim bu xatirə ümmanımda çox olmasada, yadda qalan məqamlar, görüşlər var. Və şübhəsiz ki, bu məqamlar, bu görüşlər həyatımın bəzəyi - unudulmaz anlarıdı.

Hərdən yaddaşımı oyadanda və orda zərrə-zərrə toplanmış zarafatlar, təbəssümlər, atmacalar, bir zaman, bəlkə də, heç bir dəyər kəsb etməyən məqamlar ruhumu saranda içimdən bir nida qopur - “heyif ondan”. Və təbi ki, belə anlarda, hərdən kirpiklərimi göz yaşları da isladır.

Yazıcılar Birliyinə, onun yanına birinci dəfə gəlməyim yadına düşür. Elə bil, dərhal diqqət çəkən bu insan iş yerində yox, öz evində oturmuşdu, hara baxırdın kağızdı - qəzet, jurnalı. Hətta ilk baxışda mənə elə gəldi ki, gözümü bu dünyaya açandan onu tanıyıram. Xeyirxahlıq və dərin zəkadan xəbər vərən gözlərindəki ince təbəssüm, bir sözlə, onun bütün zahiri görkəmi məni ünsiyyətə sövq etsə də, ölçü-biçini nəzərə alıb özümü topardım və Qara Qarayevin 85 illiyinə həsr etdiyim essənin əlyazmasını ona uzatdım. Soruşturdum: “Sən kimsən?” “Heç kim. Küçədən keçən. Əlyazmasının altında hər şey yazılıb, lazımla olarsa...” Və mən onun kabinetini tərk elədim.

Demək olar ki, evə çatmamış, daha doğrusu, mənzilin qapısına açar salanda eşitdiyim telefon zəngi məni vadar etdi ki, bir qədər də becid tərpenim.

Mən dərhal kompliment leysanına düşdüm və hiss elədim ki, bu leysan-daldalanmaq istəmirəm. Daha doğrusu, o, buna macal vermir.

* - İxtisarla

"Bura bax, sən belə yazmağı hardan öyrənmisən? Bu söz duyumu, bu üslub, forma hardandır?"

"Yəqin ki, atamdan keçib" - dedim, jurnalist Faiq Mustafayevin qızı olduğumu ona bildirdim. Bir müddət dəstəkdən səs gəlmədi - o, yəqin ki, nəyi isə ölçüb-biçir, xatırlamağa çalışırı. Nəhayət ki, dilləndi: "Sən bunu mənə dərhal niyə söyləmədin ki? Mən onu çox yaxşı tanıyıram". Münasibətimi dərhal bildirdim: "Nə mənası? Əgər mən yaxşı yazıramsa, "tanışlışa" nə lüzum, yox, əgər pis yazıramsa, dədəmin ruhunu nəyə səksəndirim?" "Bilirsən, əgər bu keyfiyyətləri sənə aşılıaya bilibsə, demək, o, xoşbəxt insandi, xoşbəxt".

Və o, yenə də mənim ünvanıma, bizim reallıqlarda xoş gələn xoş sözlər söyləməyə başlayanda, telefon söhbətinə bir də müdaxilə etdim: "Mənsur müəllim, bir də məni tərifləsəniz, ulduz xəstəliyinə tutula bilərəm, bir redaktor olaraq sizin tənqid etməyiniz daha müqabildir, sizin vezifəniz tənqid etməkdir". "Tənqid edə bilmərəm, yazı bütünlükə xoşuma gəldi. O ki qaldı ulduz xəstəliyinə, sən o azardan qorxma. O mərəz sənin genində yoxdur". Sözünə ara verəndən sonra bir də dilləndi: "Nə yazın varsa, gətir, hamisini dərc edəcəyik". "Gətirərəm" dedim, amma həya elədim söyləməyə ki, sizə təqdim etdiyim əlyazması mənim ilk yazımıdır və mənim nəinki yaradıcılıq portfeli, heç çap olunmamış beş sətir yazım da yoxdur.

Həm ziyanlı, həm yaxşı insan - bu iki məziyyət hər deyəndə uyğun gəlmir. Yeri gəlmışkən, bunu məndən qabaq Stravinski söyləyib. O ki qaldı ziyanları, ümumiyyətlə, digər insanlardan mənəvi cəhətdən qəlbidə durması haqqında söhbətlərə - onlar özlərinə vurulanda və şöhrət azarına tutulanda, hətta digər insanlardan ləyaqətsiz olurlar - əlahiddə olmaları haqqında yaranan düşüncə tərzi, nəinki insan münasibətlərini, sadəcə, bütün insanlığı axtaları.

Mənsur öz siması ilə bu "təhlükədən" çox uzaqdı. Onda hər şey əksinə idi, mənəviyyatında xeyirxahlıq hər şeyi üstələyirdi. Sonsuz xeyirxahlıq onun qanında idi. O, nəinki xeyirxahlıq etməkdən qaçmirdi, əksinə, yaxşılıq etməyə imkan axtarırdı və tapırdı. Özü də bizim günlərdə; yalnız yaxınlar yox, hətta doğmalar arasında da münasibətlərin hərraca qoyulduğu, bazar iqtisadiyyatı ilə tənzimləndiyi bir zamanda.

Bir zaman ağlıma da gəlməzdi ki, onun haqqında nə isə yazacağam. Sadəcə, ölümdən sonra çox şəylər başqa-başqa mənalar kəsb eləyir. Bir telefon söhbətinin bir məqamı kimi. Belə məqamlar da nə qədər istəsən...

Onlardan biri:

"Çin violençelisti haqqında məqaləni oxudum... Adı nədir onun?.. Marazm..." Bu anda gülmeyimi saxlaya bilmədim. Çünkü dahi musiqicinin soyadı Mənsur müəllimin yaddaşında marazm - yəni, düşgün kimi qalmışdı və bura-da fonetik "interpretasiya" da uyğun gəlmirdi. Mən dedim: "Marazm yox, Mənsur müəllim, siz praktik olaraq onun adını çəkdiniz, onun adı Yo-Yo-Madir. Yo-Yo-Ma" O, xeyli güldü və deyəsən, bu da ara verməyən öskürəyinə səbəb oldu. Mən biliirdim ki, bu nəfeskəsən, üzücü öskürək son zamanlar onu tez-tez tutur. Ona artıq əzab verməmək üçün mən tələsik vidalaşmaq qərarına gəldim. Amma o, öskürəkdən boğula-boğula "dəstəyi yerə qoyma" - dedi, "öz "Mumu"nu gətir qoyaq nömrəyə". Cavab verdim: "O yazı çox iri alınıb" - dedim, "qəzetdə də bir parçası çap olunub". Yenə sözünü axıra kimi dedi: "Mən səni tanıyıram, sənin balaca yazın olmur, hamisini getir".

Daha bir məqam; növbəti yazını göndərəndə isə zəng vurub dedim: "Yazınızı göndərirəm, Mənsur müəllim, yenə uzun çıxbı, məndə yazmaq sindromu

var, ölçüyəgəlməz dərəcədə çərənçiyyəm. Nə xoşunuza gəlməsə, heyifsilənmədən kəsib atın”.

Amma təəccübü burasıdır ki, o, həmin yazışdan bir kəlmə də ixtisar etmədi. Və bu da məni ruhların doğmalilığı haqqında düşünməyə, şərt, səbəb ax-tarmağa vadər elədi. O, yeganə redaktor idi ki, ixtisar etmirdi və mən də onun jurnalında çap olunmaq istəyirdim. Başqa redaktorlar, sənki əlimdən yanıqlı idilər - poz ki pozasan. Bəziləri də materialı qaytarırdı ki, ixtisar eləyim. İşgəncə verən xahişdi - öz yazını öz əlinlə kəsib-doğramaq kimə xoş olar, axı... Amma o, deyirdi: “Yazdığınız kimi gətir, ixtisar edib korlayarsan”.

Mənsur son dərəcə savadlı, ciddi, indiki insanı psixofizikaya yabançı idi. Müləyimlik indi o qədər defisitdi ki, gərək gündüz də çırqla axtarasan. Nə qədər ciddidirsə, o qədər də aydınlaşı? Şübhəsiz, amma...

Müləyim, hay-küylü... Diskussiya tələb eləyən bir sualdı. Ölüm onu da aparacaq, o birisini də. Bəs maraqlı cəhət nədi: bu dünyada mövcud olmayıanda, onların fərgi olmur. Çünkü ikisinin də o dünyadan gələn səsi eynidir. Məsələn, məşhur insanlardan Napoleonla Diogen kimi. Ona görə onların adlarını çəkdim ki, yadına birinci düşdülər.

Artıq eşitməyənləri komplimentlə duzlamağı bizdə sevirlər. Əminəm ki, Mənsur sağlığında layiq olduğu təriflərin yüzdən birini eşitməyib. Mənim dilimdən də həmçininin.

Mənsur, necə deyərlər, qatqısız, natural, həmişə gündəmdə olan bir insan idi. Daha doğrusu, varlığı kimi ruhən də azad idi, “nə olar, nə olmaz” çərcivəsinə o özü müyyənləşdirərdi və kimsəni nəzərə almazdı. Mən yalnız deyilənlərə əsasən bu nəticəyə gəlməmişəm.

Məlum olduğu kimi o, ədəbi jurnalala rəhbərlik edirdi, mən isə, əsasən, musiqi aləmindən yazırdım. O, nə üçünsə bunun fərqində deyildi, amma bir dəfə qəfildən soruşdu:

-Bura bax, sən musiqi haqqında yazmaya bilərsən?

-Yox, Mənsur müəllim, musiqidən yazmaq mənim konservatoriya təhsilimlə bağlıdır, bələd olduğum sahədir. Burda xoşa gəlməyən nə var ki? Bu mənim özümə qayıdışımıdı, retsidiyimdi.

-Necə deyərlər, sənin retsidiyilərin mənə baha gəlir, əgər belə davam etsə, mən gərək jurnalın adını dəyişib “Muzikalny Azerbaydjan” qoyam. Bilir-sən, səndən sonra musiqiçilər redaksiyaya ziyarət kimi gəlirlər. Hansısa bir simfonikanın təhlili haqqında məqalə gətirən də var. Biri də dünən gəlmişdi. Əlində də lya bemol major sonatası haqqında məqalə. Yazını geri qaytaranda dedi: “Bəs niyə Faiqqızını çap eləyirsiniz?” Mən onu başa sala bilmədim ki, Faiqqızı bu yazıları kürəsəl, bəşəri-insani səviyyədə qələmə alır. Anlamadı. İncik getdi. Bura bax, bəlkə teatrla bağlı bir şey yazasan? Ya da kino haqqında... Nə isə, özün bil, ya da musiqi haqqında yazılarına davam elə, mənim xoşuma gəlir...

Və bu sözün həqiqi mənasında mənim yazılarını axıracan çap elədi. Ölümü ərefəsində mənim görkəmli dirijor Rauf Abdullayevlə söhbətimi də çapa imzaladı.

Vəkilovsayağı “cızıqdançıxma” barəsində daha bir örnek; o, məxsusi olaraq mənim üçün Rusiya Federasiyası səfirliyi və “Sodrujestvo” təşkilatının keçirdiyi “Şairanə Bakı” müsabiqəsində mənim iştirak edə bilməyim üçün nominasiya təşkil elədi; halbuki, adından da göründüyü kimi, “Şairanə Bakı” müsabiqəsində publisistikaya yer yoxdu. Sadəcə olaraq, mənim Vaqif Mustafazadə haqqında essem Mənsurun çox xoşuna gəlmüşdi və o da... Bəli, onun belə gözlənilməz əməlləri də olurdu.

Mənsurun özünəməxsus sıfəti vardi... Şair sıfəti. Axı, sözün, sənətin nuru özünü zahirdə də biruze verir. İzlər qoyur.

Bir dəfə mən ona telefon açdım.

-Necəsiniz, Mənsur müəllim?

-Heç bilmirəm sənə nə deyim.

-Şeirlə deyin, əlbəttə.

-Serroz, artroz, skleroz, nevroz...

Ürək deyir yenə döz

Buketdə də gül və söz...

O, "gül və söz" deyəndə nəyə işarə vurduğunu anladım və onu da anladım ki, o, nəyə görə ölümün astanasında da zarafatından qalmır.

Sözün bu yerində ədalətsizcəsinə tanınmayan, ölen kimi də unudulan, bizim müasirimiz, başqa bir dahi - istedadlı publisist, Mənsurun böyük dostu İbrahim Şükürov yada düşür. Ağilliların ağillısı idi. 50 yaşına yenice adlamışdı ki, dünyasını dəyişdi. O, özünü elə bir vəziyyətə salmışdı ki, yaşamaq üçün imkanları qalmamışdı. Ona baş çəkmək istədiyimi bildirəndə isə utandığından razılıq vermədi. Sonuncu dəfə eyni təmənna ilə zəng vuranda isə dedi: "Lazım deyil, mənə baxanda qorxacaqsan. Heç bilirsən, mən nəyə bənzəyirəm? Necə deyim, hamilə tarakana". Gülüştük. Sən demə, son anlarını yaşayırımsı, səhər eşitdim ki, keçinib. Mənsur o zaman İbrahimin vəziyyətini biliirdi və necə deyərlər, iki daşın arasında kövrək yazılarla dolu şeirlər kitabını çap elətdirdi. Yadimdadır, Mənsur tələsirdi, qorxurdu ki, İbrahim kitabını görməyə. İbrahim o kitabını mənə avtoqrafla göndərən kimi zəng vurdum. Minnətdarlığımı bildirəndə isə dedi: "Sağ ol" mənə yox, Mənsura düşür. O - insandı..."

"Söyləyirlər ki, insanlıq öz keçmişindən gülə-gülə ayrılır. Yumoristlərin və satiriklərin bütün yeni əsərləri göstərir ki, bu ayrılmə sonsuza qədər davam edə bilər. Çox pakız! Bu o deməkdir ki, həyat davam edir. O, heç bir vəchlə qüssəli, acı və gülməli olmayıb". Bu sitat M.Vəkilovun, dəqiq yadimdə deyil, hansısa kitaba yazdığı resenziyadan parçadı. Sona yaxınlaşdırıqla hadisələr işiqlə dolur.

Bir daha o azacıq xırıltılı səsi eşitməyəcəyəm: "Hə, Natul, xoş gördük!"

O, telefon "resenziyalarını" həmişə dövtələb istehza ilə yükleyirdi.

Alim Qasımov haqqında essemi oxuyandan dərhal sonra zəng vurmuşdu:

- Bilirsən, səndən yaxşı vəkil çıxarmış - mən bilmirdim ki, mənim içimdə muğama qarşı məhəbbət var. Onun diskini mənə gətir, qulaq asmaq istəyirəm".

Və ya başqa bir telefon zəngi:

- Sənin Rostropoviçini ləzzətlə oxudum, xüsusilə məşqlə bağlı hissəni.

Hətta heyifsiləndim ki, mən niyə orkestrin oturduğu cuxurda deyiləm".

Bir dəfə isə belə dedi:

"Kabaljenin ustad dərsi haqqındaki yazın xoşuma gəldi. Axı, həm də biz onunla, demək olar ki, adaşıq, Dağıstan manerasıyla ona Mansurrat da demək olar".

...O, heç nəyi itirməkdən qorxmurdu... Çünkü onda OLANI itirmək mümkün deyildi.

Bir dəfə mənim məqaləmə münasibətini gözlənilməz tərzdə bildirdi:

-Bura bax, sənin bu yazında elə sözlər var ki, birinci dəfədir eşidirəm, bəzilərini qeyd etmişəm özümçün. Belə sözləri heç Mayakovski də işlətməyib.

-Mən sizdən ibrət götürürəm, Mənsur müəllim, "prosverknula leqkaya poxodka". Təbiətdə belə söz yoxdu, "prosverknula"nı nəzərdə tuturam. Maya-

kovskini nə üçün yada salmağınız da mənə bəlli - o, sizin sevimli şairinizdi.

-Sən bunu hardan bilirsən?

-Anam danışıb. Ad gününüzdə sizin ilhamaya gələrək onun ilkin yaradıcılığından söhbət açmağınızı, onun şeirlərini necə bəlağtılə oxumağınızı və o zaman sizin necə yaraşıqlı bir cavan olmağınızı hərdən xatırlayırdı. O axşam size dəvət olunanlar arasında mənim atamla anam da varmış. Anamın dediyinə görə, siz aşiq olubmuşsuz və bütün axşamı şeir oxumusuz... O zaman siz sahildə - "Russkiy les" dükanının üstündə yaşayırımsız. Hə, bir də söyleyirdi ki, sizin son dərəcə gözəl ananız var. Sizin atanız, Fəxri müəllim isə evə gec gəlib və o, masa arxasına keçəndən sonra məclis yenidən qızışıb.

O, mənə dəxli olmayan bu "memuara" son dərəcə sevindi və doluxsunmuş halda:

-Bilirsən nə var, - dedi, - nə yazmışansa, hamısını gətir, hamısını...

"Şairanə Baki" təntənələrinin sonunda - mükafatlandırma mərasimində çəkilmiş fotoya baxıram... O, bu şəkli sevirdi, "biz orda çox yaxşı düşmüşük" deyirdi. Bir dəfə isə zəng vurub xahiş elədi: "O fotonun elektron versiyasını mənə göndər". "Neyinizə lazımdı?" "Sənəd üçün gərekdi. Mən ordan kəsib götürəcəyəm..." Yadımdadır, bir neçə dəfə göndərdim, hamısında da itirdi.

Amma o portreti onun kitabının üz qabığında görəndə çox sevindim. Söhbət sonuncu kitabından gedir.

Zaman keçmişə məhv eləyir. Yaddaş xatirələrdən yalnız fragmentlər saxlayır.

Ona sadəcə, elə-bele də zəng vurmaq olardı, nə isə məsləhət almaq üçün də.

Amma elə anlar da olurdu ki, sadəcə, acıları bölüşmək üçün ona telefon açırdım, çünkü onunla məsləhətləşəndən sonra yüngülləşirdim.

Onun zəngləri isə, zarafatla zəngindi. Soruşurdu: "gül kimi oturmuşdu" cüməsini necə tərcümə eləyim? Cavabını da məndən qabaq özü dilinə gətirirdi, "sidel kak tcevetok?" Bir dəfə isə soruşdu "özünü yaxşı tutmusan" kəlməsini belə çevirsəm necə olar: "ti sebe xoroşo poymal".

Amma aydındı, o, darıxdırdı və bütün bunlar zəngləşmək - ünsiyyət üçün bəhanələr idi.

Ruhun hərarəti - onu necə ölçü bilərsən? Hələ belə bir hərarət cihazı ağa gəlmir. Açı təəssüflə nə qədər gözəl misralar həsr eləyib sevdiyinə;

**Günəş doğacaq, batacaq... ancaq
Sevimli simaların sırası
Təkrar olunmayacaq...**

O, haqlıdır. Təkrar olunmayacaq.

Sağlığında ona sonetlər həsr etmiş bir çox bakılı cavan şairlər və nasirlər onu "xaç atası" adlandırdılar.

Şair və redaktor. Bu - hər deyəndə qarşılaşan hal deyil. Amma bu faktın özü də çox şeyi eks etdirir. Redaktor səriştəsi və mənətiqi ilə rəssamın xəyalı ucuşlarını özündə birləşdirmişdi. Adətən, insanda bu keyfiyyətlərdən biri olur, hər ikisi yox... O, heç zaman özünə qarşı addım atmadı, özünü günün tələblərinə uyğun xirdalanmağa qoymadı. Daxilindəki müxalifət onu yenilməz elədi.

-Jurnal xoşuna gəlir?

-Yaxşıdır. Amma üz qabığı çox sadədir. Dəftər üzlüyünə oxşayır.

-Bəsdi sən də... kimə bahalı üzlük lazımdırsa, qoy oxumasın. Belədə 100 nəfər oxusa, mənə bəsdi - artıq lazım deyil.

“Jurnal yaratmaq - şəhər salmaq kimiidir” - Voznesenskinin sözüdür. Mənə elə gəlir ki, o, bu jurnalın yaradıcısı, qurucusu olmasa da, “Literaturniy Azerbaydjana” deyəndə həmişə Mənsur yada düşəcək. Necə ki Konservatoriya söyləyəndə Üzeyir Hacıbəyovu xatırlayıraq.

Onun redaktorluq istədədi da mən deyərdim ki, anadangəlmə idi. Belə bir təhsil ocağı yoxdur, axı...

“Qapıları taybatay açmaq lazımdır...” - klassik deyib.

Mənsur da aćmışdı. Öz ədəbi düşüncəsindən uzaqlaşmadan, öz zövqünə uyğun tərzdə jurnalda materiallar toplayırdı. Zövq isə məlumdu ki, estetik vicdandır. Bu minvalla 90-inci illərin amansız dalğalarına da tab gətirdi, dərginin qapısını bağlamadı, özünün redaktorluq missiyasına axıracan sadıq qaldı. Bu elə bir zamandı ki, ölkədə həqiqətən də jurnal yada düşmürdü. Köhnə dayaqlar çökmüşdü, yeniləri isə hələ qurulmamışdı. Belə bir şəraitdə Mənsur yenə də öz işini gördü, öz jurnalını buraxdı. Redaksiyanın heç bir vəsaiti qalmasa da, jurnalın nəşrinə fasılə vermədi. Çünkü öz borcunu dərk eləyirdi. Bizim əyalət prinsiplərindən uzaq ziyyəli borcunu. Bu mərhələni aşmaq, yaradıcı qüruru saxlamaq coxlarına müyəssər olmadı.

Belə bir kəlam yadına düşür: “Əgər işi qarışdırmaq istəyirsənə, cəhd elə ki, ona başçılıq eləyəsən”. Necə deyərlər, yerinə düşən sözdür. Mənə son dərəcə vacib idi ki, ondan sonra kim gələcək, onun təxminən yarım əsr apardığı işi kim davam etdirəcək? Əlbəttə, peşəkar ambisiyalılar çoxdu və bu məni (və bir coxlarını) həyəcanlandıırırdı. Amma mən eşidəndə ki, Mənsur Vəkilovun işini ziyyəli bir nəslin nümayəndəsi, onillər boyu Mənsurla ciyin-ciyinə işləmiş Solmaz xanım İbrahimova davam etdirəcək, təbii ki, həyəcanə son qoyuldu. Və zaman göstərdi ki, Mənsur Solmaz xanımı etibar etməkdə əsla yanılmayıb. Demək, Baş redaktor hər şeyi görmüş və dəyərləndirmiş...

Onunla az ünsiyyət saxladıǵıma təəssüflənirəm. Və bu qeydlərim də üzrxahlıq - özümə haqq qazandırmaq üçün deyil.

Yalnız bir kərə onun sözündən çıxmışam. Və bu gün bu - mənim aləmimdə ehtiramızlıqdı.

Zəng vurub xahiş elədi ki, Tofiq Quliyev haqqında yazım - “Başa düşürsən, onun yubileyidi. Yazarsan da bir həftəyə?” “Bacarmaram, Mənsur müəllim, mən onunla görüşməmişəm; siz də mənim xasiyyətimi bilirsiniz; görüşmədiyim insanlar haqqında yazmırıam”. “Onu bilirəm, amma o, gözəl mahnilər bəstələyib, yubileyində haqqında material verməməyim yaxşı alınmır, sanki günah mənim boynunda qalır”.

“Mənsur müəllim, üstəlik mənim gözlərimin də emması çıxb, kompüterin arxasında oturan kimi gözlərim bulağa dönür”. “Sən qələmlə yaz” - məsləhət verdi. “Bunu da bacarmaram, “Mersedes”dən düşəndən sonra ulağa necə minim? Gözlərim sağalsın, Tofiq Quliyev haqqında da nə isə fikirləşərəm. Amma yenə də inanmırıam ki, ona layiq bir yazı alınsın”.

Nə isə... Mən onun xahişinə əməl etmədim. Üzülürəm buna görə.

“Sanki nə isə, günah mənim boynumda qaldı”.

O, ilk dəfə idi ki, məndən nə isə xahiş edirdi. Mən də rədd etdim.

Amma o, heç vaxt rədd etmirdi. Müftə servis xidməti kimi yaşayırıdı - hamiya əl tuturdu. Bir dəfə isə mənə bir təklif elədi:

-Sənin nə problemi varsa, mənə de, əlimdən gələni əsirgəmərəm.

-Oğlumu işə düzəltmək istəyirəm. Bir idarədə maraqlandıq, dedilər ki, rəy - nüfuzlu bir adamın zəmanəti lazımdı.

-Mən verim də...
 -Axı, o şair deyil.
 -Bəs nəçidi?
 - 3D Maksla məşğul olur.
 -Nə ilə?
 -Qrafika növüdü, kompüterə aiddi.
 -İlahi, axı, görəsən, niyə normal insanlardan anormal insanlar gəlir dünyaya?

Məni küçədə oğlumla görəndə nə desə yaxşıdır. "Bu kimdi?". "Oğlumu". "Ola bilməz, bunun saqqalı da ağarıb ki... həqiqətən, sənin oğlunu?" "Hə, mənim oğlumu, birdən boy atdi". Bir xeyli mənə və oğluma baxdı, sanki inanmaq istəyirdi və birdən dilləndi: "Bura bax, bəlkə mənə də analıq eləyəsən, axı, mən ondan o qədər də yaşılı görünmürəm".

Dünya nə qədər əndazədən çıxsa da, Mənsur kimi insanlar çoxlarını məcbur edəcəklər ki, dünya ilə ilişgilərinə yenidən nəzər salsınlar. Gələcək nəsillər onun şəxsiyyətinə, yaradıcılığına və tərcüməyi-halına güzgü kimi baxacaqlar və özlərini yiğisdiracaqlar. Çünkü bütün zamanlarda nizam-intizama, müdrikliyə, istedada və həssaslığa ehtiyac olacaq. Ola bilsin ki, bu, subyektiv nəzərdi, bundan artıq iddiası olmayan subyektiv düşüncə tərzidi, nə deyim...

-Məni bezdiriblər, Mənsur müəllim, zəng vurub xahiş edirlər ki, özləri haqqında kitab yazdırınsınlar. Yeri gəlmışkən, siz yeganə adamsınız ki, bunu məndən rica etməmisiniz, yəqin inanmayacaqsınız - hətta nekroloq da sifariş ediblər... Başa sala bilmirəm ki, mən yalnız sevdiyim insanlardan yaza bilirəm.

-Nekroloq da sifariş veriblər?

-Hə, gələcək nekroloq "qəhremanları" növbəyə dayanıblar. Aradabir də zəng vurub soruşurlar: "Yazacaqsan da, Natacan?" Klassikin kəlamı yadınızda olar - "Ölümsüzlüyün birinci şərti ölümdü"...

-Amma mənim haqqımda nekroloqu çatdırı bilməyəcəksən, çünkü çox ləng yazırsan.

Təbii ki, gülüsdük.

-Yazmaqdan çox düşünmək vaxt aparır, Mənsur müəllim.

-Mən bunu sezmişəm, bilirəm ki, çox düşünürsən...

Deyirlər qocalıq - məşrutluq sistemi səmimiyyətin yerini tutanda başlayır.

Bəlkə də elə buna görə mən onu qoca kimi təsəvvürümə getirə bilmirəm.

"Ən çətin poza təbiilikdir".

Dəqiq yadımda deyil, hardasa oxumuşam ki, insan gerçək olaraq iki ipostasi - ya - yaltaqlıq, ya da müstəbidlik arasında yaşayır. Belə bir nəzəriyyə var; cəmiyyətdə yerdə qalan formalar sui-qəsdə aparır. Mənsur bu sınaqdan da çıxmışdı, kölə doğulanlar var. Tiran doğulanlar kimi. Üçüncü zümrə yoxdur. Daha doğrusu, nadir hallarda doğulur. Bizim Mənsur kimi.

Onun haçansa dostluq etdiyi Rafiq Quliyevin xatirəsinə həsr etdiyim oçerk- nekroloq çox xoşuna gəlmışdı.

-Təbrik edirəm. Mənə çoxlu zənglər gəlib o oçerkə görə. Səmimi alınıb. Yaxşı detallar vurğulamısan.

-Mən vurğulamamışam. Mənim adətim belədir - kimlərləsə yollarım "qeyri-müəyyən" məqamlarda kəsişirə, qeyd eləyirəm, daha doğrusu, o görüşləri yazıya alıram, surətini çıxdırb saxlayıram.

-Yoxsa, mənimlə görüşlərini də yazıya alırsan? Ya mən "qeyri-müəyyən" deyiləm?

-Yazıram.

-Maraqlıdır, Rafiq haqqında materialın sonunda mən özümü də gördüm, - bilirsən, səninlə danışmaq hardasa təhlükəlidir həm də, gərək sözə sərhəd qoyaq, düşünüb-daşınaq...

O ocerkin son sətirləri belədir: "Telefon yenə səslənəndə dəstəyi qaldırdım. Mənim köhnə xeyirxahım, "Literaturnaya Azerbaydjana" jurnalının Baş redaktoru Mənsur Vəkilovdu: "Necəsən? Nə yazırsan təzə, niyə gətirmir-sən?" "Rafiq Quliyev haqqında məqaləni indicə bitirmişəm - heyif ondan, yaziq..." "O, yazıq deyil. Yazıq bizik! Biz hamımız".

"Onsuz qaldıq"...

İnanmiram ki, bu sözləri söyləyəndə Mənsur müəllim özünü nəzərdə tutsun. Amma keçən sənələr göstərdi ki, biz sənsiz qaldıq, Mənsur müəllim.

O, inanclı insan idimi? Yəqin ki... Amma bu sözün ilkin anlamında yox, Hər dövranın öz Allahı var. Nələr onu əvəz etməyib?! Komintern, inqilab, internasional, demokratik mərkəzləşmə, inkişaf etmiş sosializm. Hələ ayrı-ayrı personallardan danışmiram.

Mənsur ömrü boyu o bir olan Allahına sadıq qaldı. Onun şeirləri də elə bil Yaradanın qüdrətindən nazil olub - sabah duası kimidi.

Yaxşı insanlar çoxdu, müqəddəslər azdı. Sən demə, müqəddəsliyə müxtəlif interpretasiyadan da yanaşmaq olar - içib, hə, gəzib, hə - və eyni zamanda müqəddəs olub. Günahların pərdəsi - qüdsiyəti, olsa-olsa artırı bilər.

Hamının yaxşı dediyi insanlar o qədər də çox deyil. İncəsənət aləmində mən bu qəbildən iki sima tanıyıram - Üzeyir və Səttar. Onlar müqəddəslərdir. Mənsur mənim aləmimdə üçüncüdür, üçüncü müqəddəsdi.

Geri çəkilib öz yerini başqasına vermək insana məxsus məziyyətdir və təbii ki, bunu insanların çox az bir qismi bacarırlar.

Yəqin ki, heç zaman unutmayacağam - "Yazıcılar Birliyinin "Yurd" nəşriyatında, ilkin korrekturadan sonra operatorla birlikdə düzəlişləri qurtarmağa çalışırdıq, bərk isti idi, necə deyərlər, alnímızın təri gözümüzü kor eləmişdi. Qəfildən öz işıqlı təbəssümü ilə astanada, əlində kitabının əlyazmasını tutmuş Mənsur göründü. "Yəqin siz də düzəliş etməyə gəlmisiniz?" Mən bilgisayarın arxasından qalxdım və yerimi ona təklif etdim. "Yox, yox, əyləş, işini gör, mən qonşu otaqda gözləyəcəm". "Mənsur müəllim, hələ mənim işim çoxdur, xeyli gözləməli olacaqsınız". "Eybi yox, eybi yox, onda mən sabah gələrəm". Və getdi.

Nə az, nə çox, saat yarımla sonra mən onu nəşriyyatın həyətində görəndə heyrətə geldim... Sən demə, o, heç getməyibmiş, bayırda gözləyirmiş ki, mən işimi qurtarmış. Və həm də həyətdə oynasan pişik balalarına tamaşa eləyirmiş. Məni görəndə bu körpəciyəzləri nişan verdi: "Onlara yaxşıca tamaşa elədim" - sanki özünə haqq qazandırmaq istəyirdi. - "Hələ onları yedirtmək də lazımdı, acdlar". Məni bir neçə dəqiqə gözləməsini xahiş eləyib marketə qaçdım. Sonra o, haçandan bəri məni düşündürən suala aydınlıq gətirdi: "Bilirsən bizim oxşar cəhətimiz nədir? Sən də mənim kimi nəcabətli insanları və nəcabətsiz pişikləri sevirsən".

Onun şeirləri mahiyyətcə millidi və bundan önce quru şərdən, saxtakarlıqlıdan - sağalmaz bir naxoşluq olan regionçuluqdan uzaqdı və o, belə şeylərdən əziyyət çəkməyib. Ümumiyyətlə, sənətdə demoqoqluq (əsassızlığın qədim çıçırdası kimi) ona yaddı. Bu niyyətlə sinəsini qabağa vermək ona lazım da deyildi - çünki onun yaradıcılığı hər şeydən xəbər verir, öz yurduna - yuvasına bağlı olduğunu göstərir.

"Mənim balaca vətənim, sən mənim venamda, damarlarımdasən".

*Azərbaycan!
Alov teşti
Qalaların silsiləsi yenilməzdi.
Mən səninəm
Gecə, gündüz, səhər, axşam
Mən sənin külənlə mayalanmışam.
İcimdəsən ağız büzən şərab kimi...
Yeri gəlib, gərək vurum sarı simə;
İstərsən as, istərsən kəs, fərqi yoxdu
Təki məni ayrılıqla edam etmə...*

Çılpaq professionallıq burda gücsüzdü - bunu avtomatla tərpətmək olmaz. Sadəcə, onun patriotluğu da özünəməxsusdu.

Bu da Mənsurun sözüdür:

“Mən - azərbaycanlıyam, rus dilində danışan azərbaycanlı, sizə bütün dillərdə danışan bir insan kimi müraciət edirəm”.

“Payız, ana...” - onun şeirlərindən biri belə adlanır. Necə də müəllifə ünvanlanıb. “Təntənənin” səbəbkarına.

*Payızın qopartlığı
qayın yarpağı kimi
uçub toxundum sənə.
payızın ətri gəldi,
hardasa söndü bir şam...
mən Allah qarşısında
sizin şəfqətinizlə -
bulaq suyundan safam.*

Daha bir peyğəmbərlik, başqa ad verməyə dəyməz.

“sakit bir qızdı - payız - plası xışıldayı”.

Və bir payız günü də onu bizdən alıb apardı. SONUNCU ƏLYAZMASINI HƏYAT ÖZÜ PARÇALADI. Onun bu fəslə bağlılığını açar salmağa dəyərmi, görəsən?

Səadətin zirvəsi - qəlbin fəthi! Ələlxüsüs ətrafindakılar üçün. Bu da bu sınağın bir təzahürü.

-Gəl yanımı, Natəvan, mənim kitabım çıxb, sənə bağışlamaq isteyirəm.

-Gələ bilmərəm, Mənsur müəllim, özümü yaxşı hiss eləmirəm, evdəyəm.

-Necə yəni yaxşı hiss eləmirsən? Təsəvvür edə bilmirəm: sən olasan, evdə oturasan? Sən ki, həmişə qaçıhaqaçdasan, salamlaşmağa da macal tapmırsan, özündən muğayat ol.

Beş dəqiqə sonra - təkrar zəng:

- Eşit gör nə deyirəm, mən bacım Nailə ilə danışdım, o, kardioloqdu.

- Tanıyıram, Bakıda ən yaxşı ürək həkimidi.

- Orasını bilmirəm, həqiqət budur ki, o, məni bir neçə dəfə ölməyə qoymayıb. Belə danışaq, ona zəng elə, o, sabah səni gözləyəcək - növbəsiz qəbul edəcək. Qələm götür, yaz... - Və o, bacısının həm iş, həm də ev telefonunun nömrələrini diktə elədi.

Sağ olsun Nailə xanımı, məni elə hərarətlə qəbul elədi ki, xəstə olduğumu elə oradaca unutdum. Və axşam zəng eləyib ona öz minnətdarlığını bildirəndə:

- Bu nə söhbətdi, - məni sözümü bitirməyə qoymadı, - səni ki mən müalicə etməmişəm.

O, yanılırdı. Yادında dörd diplomlu məşhur "ırsiyəti" ilə Lixaçov düşür. Çünkü ırsiyət - yaddaşdı, hər toxunuşda şəbəkəyə qoşulan yaddaş. Qəlb titreyirse, onun qoşulmaması mümkünüszdür. Bəli, o, təbib olmadı, amma təbiblik onun canında-qanında idi. İnsana yaxınlaşan kimi, o dəqiqə hiss olunurdu; gözlərindəki işqdan, mərhəmət duyğusundan hiss olunurdu. Belə ehtiramla qanı axan yaraya toxunurlar. Bu ırsiyət zaman-zaman oyana-oyana Azərbaycana təbiblər səfi bəxş edib. Amma təbibin nəvəsi - əsil, vergili bir təbibin nəvəsi həkim ola bilməyib. Və küçədən kecən birinin yazısını çap eləyib. Babasının küçədən kecənləri müalicə etdiyi kimi. Müalicəyə görə nəinki xəstələrindən pul almayıb, hətta hərdən onların cibinə dərman pulu da qoyub.

Şeirlə müalicə... Mən onun kitablarını bu niyyətlə oxuyuram. Ömrünü insanlıq yolunda şam kimi əritmiş, amma bağbanı olduğu bu bağın barını dərə bilməmiş bir insanın etirafı... kimi.

O, çoxdan xəstə idi. Hələ ölümündən bir il əvvəl rəfiqələrlə getdim onu yoluxmağa. Qarşımıza uzun, zolaqlı ev xalatı ilə çıxdı. Ev sahibinin dəmlədiyi çay isti deyildi. Söhbət də demək olar ki, alınmadı - onu tez-tez öskürək tuturdu və o, çətinliklə nəfəs alırıldı. Biz evdən çıxmaga ona görə tələsirdik ki, o, rahatlıq tapsın. Qapının kandarında, yeldöyündə o, xəifcə gülümsədi. Dözə bilmədim, qəhər məni boğdu və rəfiqələrlə pillələri enəndə göz yaşlarını saxlaya bilmədim.

Onun yaşadığı mikrorayondakı həyatından gecəyə qovuşan yarpaqların qoxusu gəldi.

Rekviyem yazmaq yalnız bəstəkarlara aid iş deyil. M.Vekilovun "Əlvida, sevimli şəhərim" i rekviyem kimi səslənir və təəccüblüdür ki, duyğuların düzümü maqomayevsayağıdır. Mən onun dünyani titrədən son mahnısını - Yesenin ruhlu son mahnısını -- "Əlvida, Baki" ni nəzərdə tuturam.

Ölüm hər birimizin həyatında qaçılmasız hadisədir. Hec kimə qurtuluş yoxdur - nə birinci, nə də axırıcısı sırada durana, nə möminə, nə qatılıə. Kimi əsla itirmək istəmirsən, bir də görürsən, o, yoxdu.

*Mənim qardaşım!
Mənim əziz qardaşım
Firavan həyatımız
Əgər alt-üst olarsa
Mən də kədərlənərdim -
Baxıb solan bahara.
Yeni yol aramazdım
Son mənzildə - məzara...
Sən mənə ciğir açdın,
Orda eycahanlıqdı
Baba, nənə uyuyur.
Yaxın qohumlar orda
Hamısı müntəzirdi
Müqəddəsin yoluna
Hə, bu da iki dünya:
Burada xəstəliklər
Orda yoxdur belə şey*

*Orda heç kim bilmir ki,
Nədən eləsin giley.
Elə sən də susursan.
Belə cavan yaşında.
Tənha ulduz bərq vurur,
Mərmər sinə daşında...*

Mənə elə gəlir, Mənsur bu şeiri mənim haqqımda yazıb - qardaşım Rövşən Mənsurdan üç ay sonra dünyasını dəyişdi. O, Mənsurdan xeyli cavandı. Yadimdadır, mənə zəng elədi və mütəəssir haldə dedi: "Mənsur rəhmətə gedib. Mütləq getmək lazımdı. Mən sistem altındayam, gedə bilmərəm... Alınsa, qırxında gedərəm". Alınmadı.

Uzun ilin ölüm biçini amansızcasına öz təntənəli yürütüşünü davam etdirir. Bir-birinin ardınca qapımızı acı xəbərlər döyür. Daha nə etməli? Ölüm biçincisi üçün növbə yoxdur.

Bu yazını da gecikdirirdim. Gözlədim ki, yaralar qaysaq bağlaşın.

Mənim üçün dəhşətli idi: Mənsuru, Müslümü, əkiztayı qardaşımı apardı. Hələ Neftçilər xəstəxanasının baş həkimi Fəxrəddin Cavadova da qıldı... Gör bir necə kişiler itirdik! Yaradıcılıq sferaları nə qədər fərqli olsa da, - şair, müğənni, həkim, alim - onları başlıca bir amil birləşdirirdi ki, adına KİŞİLİK deyirlər. Bu adı çoxlarının yaraşdırmaq olar?

AYB-nin Xaqqani küçəsindəki binasında əsaslı təmir başlandı və təmir olunmuş kabinetində oturmaq ona qismət olmadı.

Pilləkənlərlə onun yanına qalxıram, aha, bir döngə, daha bir keçid və nəhayət, Mənsurun "mansarda"Kİ otağı. Sözlərin sinxron kəsişməsi məni hey-rətə gətirib: "Mənsurun mansardı". İstəyirəm bu barədə ona çaparaq nə isə söyləyim. Və birdən həqiqətin zərbəsinə tuş gəlirəm. Onun, artıq bu dünyada olmadığına inanmaq istəmirəm. Bir anlığa ayaq saxlayandan sonra pillələrə ağır-ağır ayaq basıram.

Hə, bu da onun kabineti. Qapıya toxunmağa qolum qalxmır. Hər şey mənə yad görünür. Xüsusən də təmirdən sonrakı cah-cəlal. Nə isə bu yeniliklərə sevinməyə mane olur. Amma nə? Onun yoxluğu... Təmir divarlardakı əski boyaları silib aparıb, ətraf inanılmaz dərəcədə dəyişib. Dərhal başa düşmədim ki, bu təmir mənim həyatımdakı izləri də silib, bu dəhlizlə bağlı izləri; gəlişimi, gedişimi, qarşılanmalarımı. Və o ucuq-sökük kabinet üçün qəribədim. O kabinet ki, orda Mənsur müəllifləri - o cümlədən məni öz evindəki kimi qarşılıyırıdı. Qonağına qarşı qəlbən sevinirdi: "Gətir, Natul, nə yazmışansa, həmisiన gətir".

Aydın düşüncədən sonra qapı önünde məni saran üzütmə, bu sözü bütöv insanı bir daha eşitməyəcəyim - onun yoxluğunu dərk etməyimlə bağlı idi.

O, bir daha məni bu qapıda qarşılıyıb kabinetə dəvət etməyəcək. O - o böyük insan, Mənsur Vəkilov adlı-soyadlı o şəxsiyyət.

"Lit.Az"da nəşr olunmuş yazılarını saymağa tənbəllik etmirəm. Bu - on üçündür. Mən rəqəmlərin "düşər-düşməz"liyinə inanıram, amma onun yoxluğuna yox.

... İlk dəfə nömrəyə gedən bir yazını oxumayacaq. Mənim gətirdiyim yazını.

Mənə bağışladığı kitabların birində beş dildə şeirləri toplanıb və elə buna görə də onu təbrik etdim. "Bu nə böyük qəhrəmanlıqdır ki?" - dedi, - mən eşitmişəm sən öz "Alim Qasımov"unu yeddi dilə çevirdirmisən".

Kitab sevdası ilə bağlı daha bir haşıyə:

- Gəl redaksiyaya, sənə kitab bağışlamaq isteyirəm, sonuncu kitabı (həqiqətən, sonuncu kitabı oldu). Sənə yaxşı bir avtoqraf, qəlbimdən gələn sözləri yazmaq isteyirəm, bunun üçün də mən gərək səni görəm...

- Mənsur müəllim, hər şeyi nəzərə alın, diqqətli olun, "mələyim, tərlanım, tüləyim" yeri deyil, mənim ərim var.

- Onu mən bilirom, bilirom var, hər halda, gəl...

...Getməməyimə peşmanam. Biz həmişə öz şıltaqlığımızın təsiri altında olmurraq - daha vacib, təxirəsalınmaz işlər çıxır və s. Avtoqraflı kitabı götürməyə isə, başqa bir həftədə də getmək olardı, kitab qaçmayacaqdı ki... Bax, belə, tələskənlilikdən sabahın, gələcəyin çağırışını nəzərə almayıb günaha batırıq. Cinayətkarcasına günah törədirik. Bu da nəticəsi - onun son kitabı məndə yoxdur.

Mən çox istərdim ki, o, mənim bu sözlərimi mənim dilimdən eşitsin:

*O neçə
Səslənir
ünsüz,
Səssiz gecədə...*

Deyəsən, tamamilə həmin epizoddu, bizim "görüş zəncirimizin" finalı, sonu olan epizod.

"Kapital bank"da soyad uyğunsuzluğuna görə mənə qonorar vermedilər: şəxsiyyət vəsiqəsindəki soyadımla, jurnalda gedən soyadım üst-üstə düşmürdü. İl ərzində beş dəfə banka ayaq döydüm - heç bir faydası olmadı. Ona zəng vurdum. Məsələni anlatdım. "Allah onlara insaf versin" dedi, onlar hamısı hərgüdən, pedantdılardı. "Gəl sabah birlikdə gedək banka, mən onlara deyim ki, Natəvan Faiqqızı da, Natəvan Mustafayeva da bu xanımdı". Dərhal cavab verdim: "Xeyri olmayacaq, Mənsur müəllim, tanınma üçün, hətta anamı da apardım banka, nəzərə almadılar".

Ölümündən bir neçə gün qabaq ondan zəng gəldi: "Eşit, gör nə deyirəm, Natul, sənin haqqında mən möhürlü arayış hazırlayıb verdim Yeganəyə - o, bizim əməkdaşdı, gəlib ondan götürərsən, gedib qonorarını alarsan".

Onun imzaladığı həmin arayış mənim üçün avtoqrafdı. Həm də tarixdi. Bizim sonuncu tariximiz.

Nekroloq yazmağa yubandım. Qırxına da gedə bilmədim, ilinə də.

Öz astagəlliymə qol çekirem.

"Sən həddindən artıq ləng yazırsan".

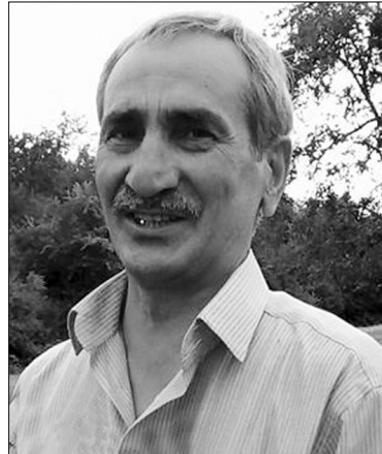
O, öz təxminində yanılmadı və heç vaxt da yanılmırıdı...

Bax, Mənsur, budur!

Natəvan FAİQQIZI

***Rus dilindən çevirən:
Məmməd ORUC.***

◆ P o e z i y a

Sabir YUSIFOĞLU

YANAĞININ QIRIŞ TUTAN YERLƏRİ

Ömrüm boyu yer elədim könlümə,
Külək vuran, yağış tutan yerləri.
Neynəsəm də ucuq qaldı, çat qaldı
Taleyimin qarğış tutan yerləri.

Ətəyində arzu, ümid bitirdik...
O dağları hardan hara gətirdik.
Ovuc-ovuc, qarış-qarış itirdik,
Boyumuza qamış tutan yerləri.

Son nəfəsim-
dimdiyimdə dən, qaldı,
Sinəm dağ-dağ,
bulud-bulud,
çən qaldı.
Kürəyimə dəyən daşdan rəng aldı
Ürəyimin naxış tutan yerləri...

Yada düşdü,
yadın oldu, qız, nələr!..
Açıb desəm, dağ kışnəyər, düz mələr.
Dodağının ürək sözün gizlədər,
Yanağının qırış tutan yerləri...

MƏN SEVƏNLƏR DƏBDƏN DÜŞÜB

Çox yaşamaq istəmirəm,
Cavan ölmək istəmirəm.
Mən sevənlər dəbdən düşüb-
Cavan olmaq istəmirəm.

Cavan olmaq istəmirəm,
O dağ yoxdu, dərə yoxdu.
O dərənin gəndalaşı biçilib,
kölgəsində mərə yoxdu.

Kəpənəkdən gün dilənib,
qarışqadan dən dilənib,
qırış-qırış kündələnib
çox yaşamaq istəmirəm.

Çox yaşamaq istəmirəm,
Şəhidlər yatan torpaqda.
Cavan ölmək istəmirəm
Hər daşı Vətən Torpaqda.

BİRDƏN...

Birdən heç nə olmur,
heç nə olmur birdən,
heç sərçə balası da...

Birdən heç kim dəli olmur,
heç kim ölmür birdən,
nə kəpənək, nə vicdan...

Birdən atmır özünü adam,
qalxıb beşdən, ondan atılır
ölümün sıfır nöqtəsinə...

Birdən başlamır
hamı birnən bitir.
Birdən-birə
göynən getdiyi yerdə
Yernən bitir...

BOĞULURUQ BATAN QANDA

Dur, əl uzat, çək, İlahi.
Bu qansız dərdin əlində
tək qalmışlıq, TƏK İlahi!

O qız top şəklini çəkib,
lüləyə gül taxacaqdı.
Bəlkə də çəkdiyi rəsmə
Dünya dönüb baxacaqdı!...

Səbrin böyükdü, bilirəm,
nə ilə ölçək, İlahi?-
Qanına batmış balanın
şəklin sən də çək, İlahi.

Adlayıb keçə bilmədi
ikicə yaşın üstündən.
O qızçıgazın şəklini
böyük,
as basın üstündən...

GÜLÜŞÜM QALDI ŞƏHƏRDƏ

Bəxtim çəkdi, ya...
hər nəysə,
ilişib qaldım şəhərdə.
Bircə ömrü dörd divarla
bölüşüb qaldım şəhərdə.

Hər bərkin, boşun sınadım,
sındı cavanlıq inadım,
ütüldü min yol qanadım,-
alışib qaldım şəhərdə.

Ölüncən mənim bildiyim,
ölümə qənim bildiyim,
kənddən götürüb gəldiyim
gülüşüm qaldı şəhərdə...

QALAN GÜNLƏRİMİ DE

Təzyiqimi ölç,
nəbzimi say,
qalan günlərimi de.

Oğurlanan illərimi,
doğru saatlarını
yalan günlərimi de.

Nəvələrimə ağrılarından
heç nə demə, danışma!
filan vaxtlarımı,
filan günlərimi de...

QARA ZOLAQ

Dualarım yan keçir,
məni hər qarğış tutur.
Hər dediyim baş tutmur,
hər atılan daş tutur.

Hər tələyə düşürəm,
tilov atsam boş gəlir.
Harda axmaq dərd varsa,
qaçıb mənə tuş gəlir.

Yollar hörümçək toru-
ilişib ayaqlarım.
Arzular göynən gedir,
ümidlər ayaqyalın.

Hansı tərəfə getsəm,
yel tutur, yağış tutur.
Dualarım yan keçir,
məni hər qarğış tutur.

PALATA ŞEİRİ

Mən ürəyi geniş xalqın
küncə sıxılan oğluyam.
Ümidi göydən üzülüb,
Yerə yixilan oğluyam.

Ayağım yerə dəyəndən
qurulub tələm- düşmürəm.
Əzrayıl çoxdan axtarır-,
Hələ ki ələ düşmürəm.

Sağımda əvvəlki sevgi,
solumda - sağlıq qalmayıb.
Bu dünyani qucaqlayan
qollarımın arasında
bircə qucaqlıq qalmayıb.

Əlimi göyə qaldırıb,
hansı tərəfimə keçim?

Həkim, bəlkə sən bilərsən,
bu dünyanın o üzünə
hansi tərəfindən keçim?..

ANAM, DİZLƏRİM BÜKÜLÜR

Sinəm, kürəyim dağılır
Şah İsmayıл qılinc çekən
Ölkənin sərhəddi kimi.
Anam, dizlərim bükülür
Xocalıdan əsir düşən
O gəlinin qəddi kimi.
Kitaba, dərsliyə salın
Mənim də çəkdiyim dərdi
Sonsuzluğun həddi kimi...

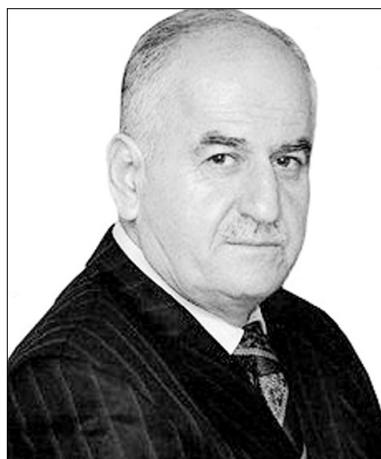
NAĞILDI NAĞIL

Bir gün bu dənizə qoşulub getsəm,
Bir gün çəkib məni aparsa dəniz,
Cəhənnəm,
lap belə ətdən dırnaqtək,
Yaxından, uzaqdan qoparsa dəniz...

Gedərəm,
dost-qardaş ipimi kəsib
Atlığı quyudan dönəmərəm bir də.
Nə ağa-qara qoça, nə o ağa ata,
Nə də ki Qırata minmərəm bir də.

Gedib özümə dost bir div taparam,
Ordakı o divnən bir dil taparam.
Saçından asılan o qızdan, bəlkə,
Hələ ağarmayan saçları qalıb?!
Hələ divin canı o şüşə qabda,
O qabın dibində,
divin cibində
Qırxinci otağın açarı qalıb...

Fəxrəddin TEYYUB**YADIMA GƏLMİR**

Görən harda qaldı çinar duruşum?
Qalmayıb kəsəri daha sözümüz.
Mən kimdən soruşum, necə soruşum,
Niyə təbəssümü qaçıb üzümüz?

Çətin bir də oxum dəyə hədəfə,
Mürgülü ümidim dadıma gəlmir.
Nə vaxt sevinmişəm sonuncu dəfə?
Ürəkdən gülməyim yadıma gəlmir.

Qəlbimdə sevinc yox, kədərdi daşan,
Üzümə baxmayın, ağrım dərində.
Bir vaxt bu dünyani gəzən-dolaşan,
Gəzir xəstəxana dəhlizlərində.

ÖMRÜN AYAZI

Gəzmışəm bəxtimi axşam, səhər də,
Qarşıma çıxaydın baharda, gözəl.
Biz ki yaşamışıq eyni şəhərdə,
Mən harda olmuşam, sən harda, gözəl.

De, hansı bulağın suyun içmisən?
Gülübdür üzünə hansı göy çəmən?
Bəlkə də yanımdan ötüb keçmisən,
Baxmışam dalınca yana-yana mən.

Nə deyim, heç kəsi qınamaq olmur,
Bu da bir taledi, bu da bir yazı.

Sevgi havasına oynamaq olmur,
Üşüdür adamı ömrün ayazı.

MƏN HƏLƏ BİLMİRƏM...

Dostlarım axtarar məni hər səhər,
Boş qalan gəzdiyim küçə olacaq.
Yiyəsiz qalacaq bağda bar-bəhər,
Yarımçıq işlərim necə olacaq?

Mən hələ bilmirəm bu yol nə yoldur,
Tanrıdır atanın hər an dayağı.
Oğlum, boş saxlama, hovuzu doldur,
Quşlar səhər-axşam su içir axı...

Bir də muğayat ol tut ağaçından,
Kölgəsi mənimçün qoyma darıxsın.
Sula ağacları söküldəndə dan,
Əl uzat, budaqlar əlini sıxsın.

QƏNİMƏT

Üşüdür canımı payız küləyi,
Daha ilim, ayım, günüm qənimət.
Ömrün qürubuna yol gedirəm mən,
Kimsəyə yetirsə ünüm, qənimət.

Şübhələr şimşəktək gözümdə çaxsa,
Ötəri duyğular qəlbimə axsa,
Qələmim, varığım utanacaqsa,
Sənən ocaq kimi sönüm, qənimət.

Mən aşıb daşmışam dilimdən qabaq,
Ürəyim açılıb əlimdən qabaq.
Tanrim, mənə güc ver, ölümdən qabaq
Yurdumun başına dönüm, qənimət.

VƏSİYYƏTVARI

Çop də ağır gəldi mənə bu dəfə,
Əllərim keyidi, qolum olmadı.
Hələ ki gedirəm işiq tərəfə,
Bəlkə heç geriyə yolum olmadı.

Kim bilir, bu da bir sınaqdı bəlkə
Taleyi, baxtıyla barışan kəsə.
İstəmirəm kimsə əziyyət çəkə,
Deməyin hardayam, soruşan kəsə.

Görəndə bəd üzün dostun, sirdaşın,
 Dəyib ürəyimə ox, ağlamışam.
 Qoymayın bir kimsə töksün göz yaşın,
 Mən özüm-özümü çox ağlamışam.

Bitişməz bir daha qırılan qanad,
 Yaralı qəlbimi oy, görməsinlər.
 Yanıma gəlməsin nə doğma, nə yad,
 Saralmış üzümü qoy görməsinlər.

ÜRƏK HƏKİMİ

Yadıma salmayın gənclik çağını,
 Məni anam kimi əzizləyər kim?
 Görürəm ekranda çırpınmağını,
 Mənə ürəyimdən xəbər ver, həkim.

İllər yorğun salıb, kəsib heyini,
 Dilə tut, bir dindir gör nə deyəcək.
 Mənə ömr boyu demədiyini
 Kim bilir, bəlkə də sənə deyəcək.

İynə də vurdular ac damarıma,
 Bir anlıq bilmədim hardayam, harda.
 Sən Allah, yaxşı bax tac damarıma,
 Anamın həsrəti axırmı orda?

Salıb itirmişəm bəzən arımı,
 Əyrini doğruyla göz-gözə qoyma.
 Sayma səhvərimi, günahlarımı,
 Məni ürəyimlə üz-üzə qoyma.

BƏS KİM UÇACAQ

Vermişəm qəlbimi yelə, bilişəm,
 Ürəyim başımla cəngdə, savaşda.
 Hamı mənə baxır, elə bilişəm,
 Adam da görüşə gedər bu yaşıda?!

Mən səni hardasa görüşəm, gözəl,
 Elə bil nə vaxtsa biz görüşmüşük.
 Mən də bir xəzələm, sən də bir xəzəl,
 Ömrün payız çağrı yerə düşmüşük.

Bir sevgi ocağı qalamaq çətin,
 Necə pərvazlanıb eşqim uçacaq?

Hani qanadları bu məhəbbətin,
Bizim yerimizə bəs kim uçacaq?

YARALI QUŞA

Ümid işığıdı gözündə sönən,
Demə halın məni yandırıb-yaxmir.
Budaqdan-budağa qonurdun dünən,
Bu gün qanadların sözünə baxmir.

Sirrini kim bilər gülən səhərin,
Ömrün gah qarası, gah da ağı var.
Ayağı torpaqdan üzülənlərin
Nə vaxtsa torpağa qayıtmağı var.

BİR TƏQAÜDÇÜYƏ

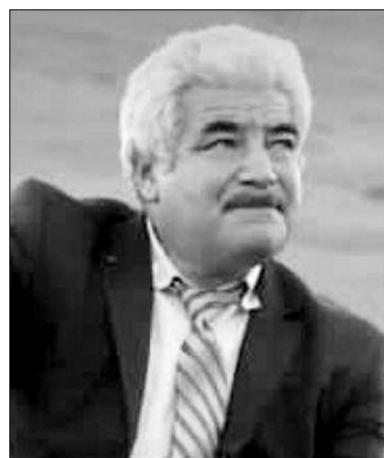
Qəm qəmin üstünə gəlir elə bil,
Görürəm sevincin azaldığını.
Ürəyə yox demək yaşamaq deyil,
Mənə deməyəydin kaş aldığıni.

Qalmayıb əvvəlki daha qol-qanad,
Hamı elə bilir cibin doludu.
Harana çatacaq iki yüz manat,
Bu, suyun, işığın, qazın puludu.

Ümidsiz olanda əsir dizlərin,
Neçə-neçə arzun havada qalır.
Bazara çıxanda hərdən, gözlərin
Gah narda, gah da ki, heyvada qalır.

Ehtiyac içində gözün yol çəkər,
Ruzu bəxş eleməz hər öyündən sənə.
Əlimdə imkanım olsaydı əgər,
Özümdən verərdim təqaüd sənə.

Sahib CAMAL

* * *

Göyün, sarın, qırmızın,
Ağın qarana batıb!
Aranın dağı görmür,
Dağın arana batıb!

Nə göyünsən, nə yerin,
Qəmlərin dayaz, dərin...
Tökülür irin-irin,
Qanın yarana batıb!

Damının barısı yox,
Qocası, qarısı yox...
Yarının yarısı yox,
Yarın İrana batıb!

Süfrən xamralı, cadlı,
Yeyirəm dərdin dadlı.
Kür, Araz, Arpa adlı,
Çayın Sarana batıb!

Axır suyun, axsın də...
Baxır gözün, baxsın də...
Çıxar indi çıxsın də...
Dilin harana batıb?

* * *

Çatdırın o şəhərə,
Deyin o kəndə, türkəm!
Türkün Tanrısı olur,
Tanrıma bəndə türkəm!

Qalmayıb bir günü də...
Heç yoxdur yör-yönü də...
Irəvan ermənidə,
Deyirəm, mən də türkəm!

Günlərim qara-qara,
Ürəyim yara-yara...
Torpağım para-para,
Bir gör nə gündə türkəm!

* * *

Gəlib qayasında, daşında durub
Allah özü sevib, vallah, bu kəndi.
Götürüb dağların başında qurub,
Görkəminə görə Allah bu kəndi.

Bir ayaq altında, bir baş üstündə,
Mən elə bu kənddə yaşayacağam!
Oturub bu kənddə bir daş üstündə,
Dünyanın dərdini daşıyacağam!

Açılib yönündə sinə bu kəndin,
Bu ki öz suyumdan, havamdan qalıb.
Başına dolanım yenə bu kəndin,
Çünki bu kənd mənə babamdan qalıb!

* * *

Oxuyandan oxuyanam,
Biləndən bilən Sahibəm!
Mən də o dağa o dumam,
Gələndən gələn Sahibəm!

Gözümdən göz baxıb çoxdan,
Sözümdən söz axıb çoxdan,
Ağlamaqdan çıxıb, çoxdan,
Güləndən gülən Sahibəm!

Köpmə, köpsən, dərdim, az köp,
Sevinc verim al onu öp...
Yurdun çəpərindən bir çöp,
Öləndən ölən Sahibəm!

* * *

Ey dağ, soyumağım soyuğundandır,
Olsun, qışın boyda sən azadlıqsan!
Mənim azadlığım ayağındandır,
Qarlı başın boyda sən azadlıqsan!

Dar dərə boyunca suların cəngdə,
Saxlayır səsini eyni ahəngdə...
Ağappaq çiçəyin, göy otun rəngdə,
Qara daşın boyda sən azadlıqsan!

Daşdan, qayadandır qolun, budağın,
Dumduru sudandır dilin, dodağın.
Güldən, çiçəkdəndir üzün, yanağın,
Gözün, qaşın boyda sən azadlıqsan!

* * *

Bəlkə, ayağım yol azdı,
Qərib küçəyə gedirəm!
Cibimdəki pul da azdır,
Görüm neçəyə gedirəm!

İsti-isti iyələməyə,
Yavaş, asta iyələməyə,
Kökü üstə iyələməyə,
Bağda çiçəyə gedirəm!

Dərdi özünə sıxmışam,
Azar-bezarı yıxmışam...
Gecədən təzə çıxmışam,
Yenə gecəyə gedirəm!

* * *

Çayimdə su bircə içim,
Gölüm oldu oyunçağım!
Atılıb-düşdükçə içim,
Çölüm oldu oyunçağım!

Könlüm yolçu, sinəm küçə,
Yeridim ki, dərdim keçə...
Parçalanıb görün neçə,
Bölüm oldu oyunçağım!

Oynuma dolub oynadım,
Ömrümü yoluñ oynadım,
Bir uşaq olub oynadım,
Ölüm oldu oyunçağım!

* * *

Yanan od, qara tüstünə
Gözümü sıxmağım gəlib!
Sonra külünüñ üstünə
Özümü yıxmağım gəlib!

Bir ağ yolun boz daşıtək,
Toz ayağı, toz başıtək...
Sutək deyil, göz yaşıtək,
Axdıqca axmağım gəlib!

İsteyirəm göyə çıxım,
Çıxım göyü yerə yıxım.
Harda durum, hardan baxım,
Allaha baxmağım gəlib!

* * *

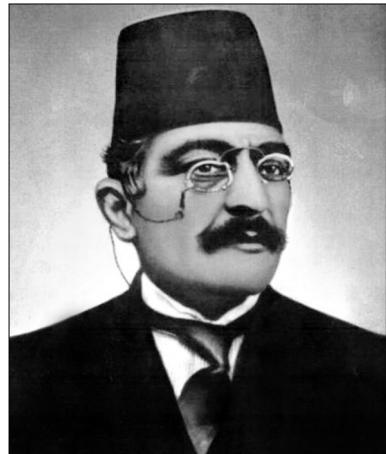
Bağım artır bağı bağla,
Bağlamağın sağlığına!
Dağım artır dağı dağla,
Dağlamağın sağlığına!

Bu baş yatır, o baş durur,
Göz üstündə o qaş durur,
Bu bulaqda o daş durur,
Çağlamağın sağlığına!

Ölçdüm-biçdim göz yaşımı,
Gözdən seçdim göz yaşımı,
Tökdüm, içdim göz yaşımı,
Ağlamağın sağlığına!

Gədəbəy

Şuşadan Ankaraya...

XX əsr tariximizin ədəbi, ictimai düşüncəsində və siyasi həyatında böyük fikir adamı Ə. Ağaoğlunun (1869-1939) yaradıcılığı yalnız Azərbaycan arealında deyil, həm də Türkiyədə, türk dünyasında, eləcə də Avropada geniş yayılmış, onun fəaliyyətinin, əsərlərinin ictimai proseslərə böyük təsir gücü olmuşdur. Yaşadığı və yazış yaratdığı hər mühitdə (Fransa, Azərbaycan, Türkiyə, Malta) özü də dövrünün zəngin siyasi, ictimai hadisələri ilə doludur. XIX əsrin sonlarında Fransa və Azərbaycanda, XX əsrin 1909-cu ilindən sonra isə Türkiyədə yazış-yaradan böyük ictimai fikir adamı olaraq, onun siyasi, ictimai, ədəbi-bədii yaradıcılığı mövzu və problematika baxımından son dərəcə zəngin olduğu kimi, həm də xalqının ictimai-siyasi həyatı ilə birbaşa bağlıdır. Yaradıcılığının ilk illəri çarlıq üsuli-idarəsinə düşən Ə. Ağaoğlu ali təhsil dalınca getdiyi Fransada yüksək təhsil almaqla yanaşı, Avropa mühitini dərindən öyrənmiş, təhsillə kifayətlənməyərək bu ölkənin ziyanlı mühiti ilə yaxından tanış olmuş, Qərb dəyərlərini dərindən mənimşəmiş və burada bir şərqşünas kimi tanınmışdır. Londonda şərqşünasların X Beynəlxalq konfransında (1892) etdiyi "Şiə məzhəbinin mənbələri" mövzusu ilə konfrans iştirakçılarının marağını cəlb etmişdir.

Ə. Ağaoğlu altı illik Paris həyatında yalnız təhsil almamış, həm də fransız alımları və Fransada yaşayan gənc türklərə sıx əlaqə quraraq gündəmi məşğul edən müzakirələr aparmışdır. Dövrün böyük Şərq mütəfəkkiri, filosofu və islahatçısı Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə tanışlığı onun fikirləri, ideyalarında mütərəqqi və islahatçı meyilləri gücləndirir. Fransa alımlarının ona burada qalib elmi işlə məşğul olmasına dair təkliflərinə baxmayaraq, ölkəsinə dönüb xalqına xeyir verməyi düşünən Ə. Ağaoğlunun həyatı və yaradıcılığının ən zəngin və çətin bir mərhələsi başlayır.

Yazdığı "İslam və axund", "İslama görə və islamda qadın" əsərləri ilə yeni cəmiyyətin problemlərini önə çəkməyə çalışan Ağaoğlu 1905-ci ildə Qafqazda çar Rusiyası siyasətinin davamı olaraq baş verən erməni terrorizminə görə fəaliyyət sferasının yönünü və istiqamətini dəyişməli oldu. Ə. Ağaoğlu bu fəaliyyəti ilə milli kimliyi tanıtdığı kimi, çar Rusyasının Qafqazda erməniləri müdafiə etdiyini, terrora dəstək verməsini də açır. "Difai" təşkilatının yaradılması da məhz xalqın milli müqavimət hissini qaldırmaqdan irəli gəlmışdır. "Həyat", "Irşad" qəzetlərindəki məqalələrində xalqın ictimai-siyasi təfəkkürün formalaşması istiqamətində yeni ideyalar verir. "Difai" təşkilatının

hərəkətverici qüvvələrindən biri olması ilə milli mücadilə yolunda yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyur. Lakin Qafqaz canışını Vorontsov-Daşkovun onu həbs etdirərək sürgünə göndərmək istəməsi və həyatı üçün təhlükənin yarandığı vaxt Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə mühacirət etmək məcburiyyətində qalır.

Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığının və ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyətinin otuz ili Türkiyədə keçmişdir. Bu müddətdə o, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə cəmiyyəti üçün ölçüyəgelməz dərəcədə işlər görmüşdür. Bu işlərdən biri Azərbaycan və Türkiyə, eləcə də türk dünyası siyasi tarixində xalqın şüurunda milli düşüncəni inkişaf etdirmək idi.

Yaradıcılığının və fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də Türk-müsəlman dünyasında qərbləşmə, modernləşmə idi. Bu istiqamət onu uzun müddət türk dünyasında türkçü kəsim olaraq tanıtmış, sovet elmi tərefindən isə pantürkist kimi damğalanmışdır. Ə.Ağaoğlu sovet rejimi tərefindən həm də bir islamçı, panislamist kimi qələmə verilmişdir. Bu da onun islamın dünəni, bugünü və problemlərlə bağlı elmi yazılarının dərc olunmasından, yeni fikir və ideya müəllifi olmasından irəli gelirdi. Görkəmli fikir adamının Türkiyədəki dərnəkçilik və mətbuat fəaliyyəti sistemliliyi, yenilikçiliyi ilə yeni bir yolu, ictimai-siyasi tendensiyənin əsasını qoyur. Türkiyədə müxalifət institutunun yaradılmasında, liberalizm, demokratiya, idarəetmədə yenilikçilik görüşlərinin formallaşmasında da müəyyən rol olsmuşdur.

Zəngin bir yaradıcılıq yolu keçən Əhməd bəyin yaradıcılığı ilə fəaliyyəti bir-biriylə qırılmaz şəkildə bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Onlarla ədəbi, elmi, al-eqorik, didaktik əsərlərində yeni cəmiyyət, dövlət, din, islam, hökumət, əxlaq və fərd, demokratiya, cəmiyyət və s. anlayışlarına yeni düşüncə stereotipləri nöqtəyi-nəzərində yanaşmışdır. "Türk təşkilatı əsasiyyəsi", "İngiltərə və Hindistan", "Dövlət və fərd", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "1500 ilə 1900 arasında İran", "İran və inqilabi", "Üç mədəniyyət", "Mən nəyəm", "İxtilalmı, inqilabmı", "Könülsüz olmaz", "Sərbəst fırqə xatirələri", "Etrusk mədəniyyəti və bunların Roma mədəniyyətinə təsiri", "Peyami Səfaya axirətdən məktublar", "Türk tarixinin ana xətləri" və s. onlarla fundamental ədəbi, bədii, didaktik əsərləri Türkiyə və Azərbaycan bədii düşüncəsini zənginləşdirən əsərlərdəndir.

Yaradıcılığının ilk illərində İran və Şərqlə, din, islam aləmi ilə daha çox maraqlanırdısa da, bir müddət keçmiş Türkiyə və türkçülük mövzusuna marağrı artır. Əslində, Ə.Ağaoğlunun Azərbaycandaki publisistik fəaliyyətində milli məsələyə diqqət daha da artmışdı. Başqa sözle, Türkiyəyə getməzdən əvvəl artıq o, burada gedən proseslərlə yaxından maraqlanır, müsəlman, Şərqi aləmi və türkçülük mövzusunda silsilə yazılar yazırı. XX əsrin əvvəllerində onun Türkiyə və burada baş verən proseslərlə bağlı məqalələri daha geniş yer tuturdu. Bu məqalələrdə hadisələr əsasən Şərqi-Qərb kontekstində təhlil edilir, müqayisələr aparılırdı.

Ə.Ağaoğlunun özünün bir tərcüməyi-halında Türkiyəyə getmə səbəbinin məhz təqib və irticə olduğunu aydın göstərir. Ədib nəşr olunmamış tərcüməyi-halında Türkiyəyə getməsini izah edərək yazırı ki, "Şiddətlə təqib edilənlər arasında idim. İş o dərəcəyə gəldi ki, artıq yalnız özümüz deyil, ailəmin də rahatlıq və sakitliyi qaçırlımağa başlandı. 1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olmuşdu. İş başına tanıldığım bəzi şəxslər gəlmışdı. Eyni zamanda, Qafqaz ümumi valisi Vorontsov-Daşkov mütləq məni tutmağa və sürgün etməyə qərar vermiş görünürdü. Bunu öyrənər-öyrənməz dərhal mən də qaçmağa qərar verdim və 1908-ci ilin sonuna doğru İstanbula qaçdım". Bütün bunlar, Ə.Ağaoğlunu Türkiyəyə mühacirətə getməyə məcbur edən səbəblərdən idi.

Ə.Ağaoğlunun Türkiyə yolunu tutmasında başqa iki amil də başlıca rol oynamışdır. Bunlardan birincisi, onun türkçülük görüşlərinin getdikcə dərinləşməsi və Türkiyəni türk dünyasının xilaskarı kimi görməsi; ikincisi, Fransada olarkən tanıdığı Əhməd Rza və iki türk öyrəncilərinin (Bahəddin

Şakir və Nazim bəy) Türkiyədəki siyasi proseslərdə "İttihad və Tərəqqi" partiyasının hakimiyyətə gəlməsi və onu Türkiyəyə dəvət etmələri olmuşdu. Əhməd Rza yaşlı, o birilər isə onun yaşıydı. Xüsusilə, Əhməd Rza ilə ilk görüşməsi onun üzərində ölenə qədər unutmadığı bir təsir buraxmışdı. Bunu Ə.Ağaoğlunun oğlu S.Ağaoğlu da təsdiq edir və atasının Kafkasiyadan Türkiyəyə gəlmə hekayəsini Parisdə oxuduğu illərdə, o zaman Fransada olan Əhməd Rza və iki türk tələbə gənci tanımı, daha sonra Məşrutiyət dönmində Osmanlı İmperatorluğunun son idarəçiləri arasında yer alacaq bu adamlarla bağlayır. Ə.Ağaoğlu çətin vaxtlarında onların təklifini qəbul edərək Türkiyəyə gedir. S.Ağaoğlu yazırkı ki, "Parisdə tanıldığı bu üç insan atama Türkiyəyə gələrək bərabər işləməyi təklif edirlər. Aradan zaman keçir, təhsilini bitirərək Kafkasiyaya dönen atam orada bir yandan qəzet çıxararaq, bir yandan da açıq-gizli dərnəklər quraraq Türk və İslamların inkişafı hərəkatının öndərlərindən biri olur..."

Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə gəldikdən dərhal sonra yeni cəmiyyətə tez uyğunlaşır, Dr.Nazim və Ahmet Rza Beyin yardımçılarıyla özünə ev və iş axtaran Ağaoğlu məşrutiyətin həyatı içərisində istəklərinə asanlıqla çata bilir. Buna baxmayaraq, Osmanlının mürekkeb, ziddiyətli və hərəkətli ictimai-siyasi mühit olduğunu da qəbul etmək lazımdır. Bu zaman Osmanlıda böyük tarixi proseslər baş verirdi. Bir-birini əvəz edən siyasi proseslərdə türkçülük fəaliyyətini daha da genişləndirir. Əvvəlcə "İslam məcmuəsi", "Sirati-müstəqim", "Hikmət", "Haqqqa doğru", "Türk yurdu" qəzet və dərgilərində məqalələrlə çıxış edir. İstanbulda fransızca nəşr edilən "Le Jeune Turk" qəzeti də yazılar yanan Ə.Ağaoğlu özünün qəzətini açmaq haqqında düşünür və ilk mətbuat orqanını - "Tərcümani-həqiqət"i nəşr edir. Tezliklə azərbaycanlı mühacir burada baş verən ictimai-siyasi proseslərin mərkəzinə düşür. Onun evinə Türkiyənin gələcəyi üçün çalışan insanlar gəlirdi. Türkçülüyün elmi-nəzəri əsaslarını hazırlayan, Türkiyənin gələcəyini düşünən insanlar bu evə toplaşırırdı. Qızı Sürəyya Ağaoğlu yazırkı ki, "Türk ocağı"nın, "Türk yurdu"nun çalışmaları, dövrün siyasi və fikir inkişafı bizim evimizdə yaşanırdı. Bir yandan Ziya Göyalp, Hüseynzadə Əli bəy, Cəlal Sahir, Həmdullah Sübhi, Yusif Akçura, Fuad Köprülü, Abdullah Cövdət, göz həkimi Əsəd Paşa, Həlim Sabit, Ömər Naci bəy kimi yazılıçı və türkçülər, Ənvər və Tələt paşalar, digər tərəfdən Seyid Tahir Əfəndi, Əbdürəşid Əfəndi kimi din adamları tez-tez evimizə gəlirdilər. Bunların çoxu ilə də aramızda demək olar ki, ailəvi yaxınlıq vardi". Səməd Ağaoğlu da onların evinə gedib-gələn insanlar arasında Xalidə Ədib Adıvar, Həmdullah Sübhi Tanrıver, Ziya Göyalp, Mezihe Muhiddin, Ömər Naci, Şeyxüislam Xeyri Əfəndi, Yusuf Akçura, şair Məmməd Əmin Yurdaqul, Cəlal Sahir Erozan, Ömər Seyfəddin, Əli bəy Hüseynzadə, göz həkimi Əsəd Paşa, Halim Sabit, Abdullah Cövdət və başqalarının adını çəkir.

1911-ci ildə türkçülük ideyalarını yayan təşkilatlardan birini "Türk yurdu cəmiyyəti", "Türk yurdu" dərgisi, "Türk ocağı"nın quranlardan biri də Ə.Ağaoğlu idi. "Türk ocağı"nın qurucuları sırasında Ə.Ağaoğlu ile birgə Məmməd Əmin Yurdaqul, Əhməd Fərid bəy, doktor Suat Sabit bəy də təmsil olunurdu. İlk toplantıda təşkilatın nizamnaməsi də qəbul edilmişdi. Hətta Türk ocaqları ilk quruluş toplantısını onun evində keçirmişdir.

"Türk ocağı"nın toplantıları çox canlı keçirdi. Sürəyya Ağaoğlunun yazdığını görə gecə toplantılarına ailəlikcə gedər, ateşin və yüksək mədəniyyətli natiqləri" diniyərdilər. Ə.Ağaoğlunun ilk dəfə Bəkirağa bölüyündə üç ay boyunca həbsi də məhz bu qızığın ictimai-siyasi fəaliyyəti dövrünə düşür. Onun həbsi ilə bağlı qızı S. Ağaoğlu atasının Türkiyəyə gəldiyimizin ikinci ili ilk dəfə həbs olunduğunu qeyd edir və bu həbsin bir həftə-on gün çəkdiyini yazar.

Zaman keçdikcə Ə.Ağaoğlunun mövzuları da dəyişir, yavaş-yavaş yön dəyişdirərək milliyyətçi və türkçülük istiqamətinə meyillənir. Bu da başadüşü-

lən idi; ona görə ki, Ə.Ağaoğlu Osmanlıda olarkən siyasi, hərbi hadisələrin tez-tez dəyişməsi, Osmanlının düsdüyü vəziyyət və s. bu proseslərə və cəmiyyətdə gedən tendensiyalara münasibət bildirməyi tələb edirdi. Əgər, ilk getdiyində o, Orta Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən Rusiyalı müsəlman türk-tatarların haqlarını müdafiə Komitəsinin üzvü idisə, bir qədər sonra İttihad və Tərəqqinin sıralarında yer alaraq partiya adından çıxış etmiş və fəaliyyət göstərmişdir. İstanbul Darülfünunun ədəbiyyat fakültəsində yeni açılan Türk mədəniyyəti tarixi kafedrasının müdürü olması və burada türk-moğol tarixindən dərs verməsi onun fəaliyyət istiqamətinin dəyişməsində önemli rol oynayır. Bu dönəmdə artıq o, "Sıratı müstəqim" və "Sebilürreşad" kimi dərgilərdən daha çox, diplomatik çevrələrə yönəlik çalışma sferasına daxil olur və bu çevrələrə yaxın fransızca "Hilal" və "Le Jeune Turk" qəzetlərində məqalələrlə çıxış edir. Bundan sonra Ə.Ağaoğlunun yazdığı məqalələr daha çox partianın xətti ilə uzlaşırdı. Bu məqalələrində Ə.Ağaoğlu siyasi düşüncəsini ortaya qoymaqla yanaşı, ittihadçılıq adından çıxış edir və fransız mətbuatına, eləcə də Fransanın siyasi təzyiqlərinə, hücumlarına cavab verirdi.

Ə.Ağaoğlunun Türkiyə siyasi həyatında son dərəcə yaxından iştirakı və proseslərin içində olması onun Malta sürgünü ilə nəticələnir. O, İstanbulda həbs edilmiş və ittihadçılarla birlikdə Malta göndərilmişdi. Onun ingilislər tərəfindən Malta sürgün edilməsinə səbəb kimi Alman dəstəkli "Tercümani həqiqət" qəzetində "Erməni qırğını təşviqedici yazılar yazması" kimi absurd səbəb göstərilirdi. Halbuki onun yazılarında erməni qırğınına təşviqdən söhbət gedə bilməzdi. Bunun başqa bir səbəbi də Ə.Ağaoğlunun Paris Sülh konfransında Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq istəyinin ermənilərin işinə yaramaması ola bilərdi.

Ə.Ağaoğlu fəaliyyətinin bütün mərhələlərində olduğu kimi, Malta da mübarizəsində qalmır, siyasi düşüncələrini, etirazlarını davam etdirirdi. O, burada ingilis yaşam tərzini və cəmiyyət modelini müdafiə etməklə yanaşı, onları tənqid etməkdən də çəkinmirdi. Tədqiqatçı Bilal Şimşir onun ingilislər qarşı bu cür kəskin hərəkətlərini nəzərdə tutaraq yazdı ki, Ağaoğlu lütf deyil, haqq arayır və ingilislərin ikiüzlülüyünü irəli sürürdü. Ingilislər açıqdan-açıga bu sərt adamlı mübahisəyə girişmişdilər və haqqında gizlindən-gizlinə saxta qovluq hazırlamağa başlamışdılар.

Ə.Ağaoğlu Malta sürgünündən döndükdən az müddət sonra Ankara hökumət rəsmilərinə yeni idarəetmədə yer almaq istəyilə bağlı müraciət etmiş və müsbət cavab almışdı. Bu vaxtlar Ankara xalq arasında təbliğat aparmaq məqsədilə Anadoluya qruplar göndərməyi qərara almışdı. Ə.Ağaoğlu Qara dəniz sahilində Qarsa qədər gəzərək Milli mücadilə və kamalist hərəkatın lehinə təbliğat aparmağa başlayır. Bu yönələ ilk işi Qarsda bir gündəlik qəzet qurmaq və bir məktəb açmaq olur. Onun bu yönələ çalışmalarını hökumət tərəfindən yaxşı qarşılıarı. 1921-ci ildə Mətbuat və İstihbarat ümum müdirliliyinə getirilir. Bu zaman Ankaraya gələn bolşevik diplomat Aralovu müşayiət edir. Bu illərdə Ə.Ağaoğlu üç döñəm Qarsdan millət vəkili seçilir. Eyni zamanda, Ankara Hüquq fakultəsində Anayasa hüququ dərsləri verməklə yanaşı, Anayasa Komisyonunun üzvü olur. Cümhuriyyət Xalq Partiyasının Nizamnaməsinin yazılışında yaxından iştirak edir. Xüsusi həkumətin rəsmi yayın orqanı olan "Hakimiyyəti Milliyyə"nin baş redaktoru olur.

Bu mərhələdə Ə.Ağaoğlunun siyasi düşüncələrində də müəyyən yenileşmə olmuşdur. Ə.Ağaoğlunun əvvəlki yazılarına xas türkçülük və islamçılıq kimi mövzulara rast gəlinmir. Əgər bu mövzuda yazıları olurdusa, daha çox cəmiyyətə yönəlik problemlər qaldırılır, toplumun təməl prinsipləri onə çəkilirdi. Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin yaxınlaşması Orta Asiya türkülüyü, Turançılıq ideyalarını arxa plana keçirmişdi. Yeni siyasetdə

Türkiyə-Sovet əlaqələrində problemlərə yanaşmada korrekt münasibət özünü göstərdiyindən Ə.Ağaoğlunun yazılarında da bu siyaset gözlənilirdi. Rusiyadan getmiş (Azərbaycan da daxil olmaqla) mühacirlərin Türkiyədə siyasi fəaliyyətlərinə son verilməsi də məhz bu dövrə düşürdü. Hərcənd Ə.Ağaoğlu xarakterinə müvafiq olaraq, yeri gəldikcə, özünün doğru bildiyi fikirlərini də yazmaqdan çəkinmirdi. O, Lozanna anlaşmasını dörd yüz ildən bəri Türkiyənin əleyhinə olaraq bir-biri üzərinə yiğilan hesabların sonuclandırılması kimi dəyərləndirmişdir. Lozan anlaşmasının gətirdiyi problemləri aydın göründü, ancaq onu da göründü ki, bu problemlər qısa bir zamanda ötüb keçəcəkdir, o zaman Qərb dünyası ilə uyumlu bir mərhələnin başlanması təqdirdir edirdi.

Ə. Ağaoğlunun Türkiyə fəaliyyətində müəllimlik etməsi də onun həyatında mühüm iz qoymuşdur. Azərbaycandan Türkiyəyə köçərkən o, ilk vaxtlar məhz müəllimlik etmişdir. Tədqiqatçı E. Kayabaş onun ilk fəaliyyət dövrü ilə bağlı yazdı ki, 1909-cu ilin oktyabrından etibarən İstanbul Darülfünununda Türk-moğol tarixi və rus dili müəllimliyi etmişdir. Darülfünundakı vəzifəsi tarix və dil öyrətmək ilə məhdudlaşmamış, bunlarla yanaşı, Ədəbiyyat fakültəsi öyrətim üzvləri məclisinin və fakültə islahat komissiyasının başçılığını da etmişdir. Ayrıca bu dönəmdə Əbdürrəhman Şərif bəydən sonra boşalan Ədəbiyyat fakültəsi dekanlığına da atanmışdır. Holly Şüsslerin "İki imperatorluq arasında Əhməd Ağaoğlu və yeni Türkiyə" adlı tədqiqatında yazdığını görə Ə.Ağaoğlunun tədris etdiyi bu Türk-moğol dərsi Türk tarixinin önəmli hissəsi olaraq Darülfünun tarixində ilk dəfə Ağaoğlu ilə tədrisə girmiştir. Ədibin əsas tədqiqatçılarından biri olan Özcan Ufuk "Əhməd Ağaoğlu və rol dəyişikliyi" monoqrafiyasında onun Darülfünundakı fəaliyyətini yalnız müəllimliklə məhdudlaşdırımayıb, həm də onun qurulmasındaki rolunu yüksək qiymətləndirərək yazdı ki, "Universitetin laik və daxili işlərində müstəqil bir yapıya qovuşdurularaq Avropayönü bir quruma çevrilməsinin başında duranlardan biri də Ə.Ağaoğlundur. Nə var ki, bu xidmətləri 1933 Universitet islahatında (İstanbul Darülfünunu, Hüquq fakültəsində) ilk tasviyə edilənlərdən biri olmasına əngel olmayıacaqdır".

Dərs deməklə yanaşı, Ə.Ağaoğlunun "Sirati-müstəqim", "Hikmət" kimi jurnal və qəzetlərdə məqalələri çap olunurdu, bir müddət Maarif müfəttişliyi və Süleymaniyyə kitabxanasının müdürü vəzifəsində işləyir. Gülsərən Akalın Ə.Ağaoğlunun ittihadçı təməyüllərin hakim olduğu vaxtlarda rus dili və türk tarixi fənlərindən dərs dediyini də qeyd edir. Rusiya türklərinin yaşadığı yerlərə Türkiyədən müəllimlər göndərilməsi işinə rəhbərlik edənlərdən biri də Ə.Ağaoğlu idi. Bu fikir son dərəcə qiymətlidir, ona görə ki, 20-ci illərdə Türkiyədən Azərbaycana bir çox görkəmli ziyalılar gələrək burada universitet və institutlarda müəllim işləmişdir. Mühiddin Birgenin, İsmayııl Hikmətin və b. Türkiyədən gələrək Bakıda çalışmaları kadr qitliğini nisbətən aradan qaldırırdı.

Ə.Ağaoğlu həm də "Türk yurdu" (1911) cəmiyyətinin qurucularından olub. Türk dünyası, Osmanlı inqilabının Şerqdəki əks-sədasi, İslamda davayı-milliyət kimi mövzularda "Türk yurdu" dərgisində silsile məqalələri çap olunub. Türkiyəli tədqiqatçı onun burada çap olunan məqalələrini təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, Əhməd Naim Babanzadə və Süleyman Nazif kimi yazarlarla girişdiyi mübarizədə türkçülükə islamın bir-birinə zidd olmadığını sübut etməyə çalışmışdır. Ə.Ağaoğlunun Türkiyədə ictimai-siyasi cəbhədə yorulmaz fəaliyyəti cəmiyyətin gözündən qaçmır və tezliklə öz bəhrəsini verir. Artıq o, Türkiyə həyatının üçüncü ilində, 1912-ci ildə tutduğu məmər vəzifələrində istəfa edərək Afyon-Qarahisardan Osmanlı Məclisi Məbusanına (parlamentinə) vəkil (deputat) seçilir. Çar Rusiyasında yaşayan qeyri-rus xalqların Lozannada 1915-ci ildə keçirilən konfransında Azərbaycanı təmsil edir. Rusiya imperiyasında yaşayan türk-müsəlman xalqların hüquqlarının

tapdanması, dini, milli zəmində təzyiqlərə məruz qalması ilə bağlı Y. Akçura, Ə. Hüseynzadə və Ə. İbrahimovla birgə Amerika Birleşmiş Ştatlarının prezidenti Vudro Vilsona kollektiv müraciətə imza atanlardan biri olur.

Türkiyədə yaşamasına baxmayaraq, Ə. Ağaoğlu Azərbaycanı heç zaman yaddan çıxarmırı. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra onu alqışlayanlardan biri də Ə. Ağaoğlu olur. Ancaq o, Cümhuriyyəti yalnızca təqdir etmir, onun işində yaxından iştirak etməyə çalışırı. O, Qafqaz İslam ordusunun komandanı Nuru Paşanın müşaviri olaraq Azərbaycana gəlmiş, bir müddət burada qalaraq Cümhuriyyətin ilk parlament seçkilərində iştirak etmiş və parlamentə üzv seçilmişdir. Beləliklə, Ə. Ağaoğlu iki ölkənin parlament üzvü kimi fəaliyyət göstərən ilk azərbaycanlı millət vəkili olmuşdur.

Ə. Ağaoğlu siyasetdən çəkildikdən sonra İstanbul Universitetində hüquq tarixindən dərs demiş, bir çox tələbələr yetişdirmişdir. Burada işləyərkən onun ən mühüm fəaliyyəti olaraq tədrisə "Sərbəst Ali dərsləri" programını getirməsi olur. 1922-1923-cü illərdə özü də bu program üzrə bazar ertəsi günləri "Sərbəst Ali Dərsləri Müəssisə-i İlmiyəsi" adıyla Mədəniyyət tarixi dərslərini keçmişdir. 1923-cü ildə Qarsdan Türkiye Büyük Millət Məclisinə millət vəkili seçildikdən sonra Məclisdə Xarici, Ana Yasa qanunu, Kitabxana və Daimi Nizamnamə komisiyonlarında üzv olmaqla qalmayıb, bu komissiyaların işində, yeni qanunların qəbulunda önəmli rollar oynayıb. 1925-ci ildə isə Qarsdan millət vəkili olmaqla yanaşı, Ankara Hüquq məktəbində müəllimlik edirdi. Oya Fisekçinin yazdığını görə, Ankara Hüquq məktəbində müəllimliyə 1925-ci ildə başlamış və 1931-ci ilə qədər professor vəzifəsində olmuşdur. O. Fisekçi onu yalnız məktəbin professoru hesab etmir, həm də məktəbin səkkiz nəfərlik qurucu heyətlərindən biri kimi göstərir. Ahmet Mumcu ilə Hüquq məktəbinin qurucuları modern bir məktəb qurmaq haqqında düşünmüş və bir araya gelmişlər. Onlar bu məktəbdə yetişəcək hüquqçuların, yeni hüququn çərçivələri daxilində dar bir sahədə qalmalarını lazımlılaşdırıb və türk hüquq ilə yanaşı, əsas hüququn da məcburi dərs olaraq keçilməsini məqsədə uyğun bilsinlər.

Ebru Kayabaşı da məktəbin ilk tədris ilinin açılması ilə bağlı maraqlı məlumat verir. Bu məlumatə görə, 1925-1926-ci tədris ilinin açılışı zamanı Cümhuriyyətin qurucusu Atatürk və Mahmud Əsəd Bozqurdun açılış nitqindən sonra ilk dərsi Ə. Ağaoğlu vermişdir. Əsas Təşkilat Hüququ mövzusunda verdiyi dərsi o, 1930-cu ilə qədər davam etmişdir. Bu dərsləri keçərkən qadınlar mövzusuna və onların hüquqlarına ağırlıq verdiyini və bu üzdən tələbələrin təpkisi ilə qarşılaşlığı bildirilir. Onun yazdığını görə, professor bu dərslərdə ilk dəfə olaraq qadınların da kişilər kimi eyni hüquqa malik olduğunu, seçmələri və seçilmələrini məmurluqda da eyni hüquqa malik olduğunu daim müdafiə etmişdir. Bu faktə həm də ona görə inanmaq olar ki, ədibin qızı Sürəyya Ağaoğlu Türkiyənin ilk qadın vəkillərindən biri olmuşdur.

20-ci illər Ə. Ağaoğlunun Türkiyə fəaliyyətinin zirvəsi hesab edilə bilər; belə ki, bu illər Hüquq məktəbində professor kimi çalışmaqla yanaşı, həm də iki dönmə Qars millət vəkilliyyini etmişdir. Bu illər, eyni zamanda, Cümhuriyyət Xalq Partiyasının idarə heyətinin üzvü kimi fəaliyyət göstərmiş, 1924-cü ildə Atatürk istəyi üzərinə Anadolu Xəber Agentliyini quraraq bir dönmə əsas müdirliliyini və Yönetim Kuruluna başçılıq etmişdir. Bundan başqa, 1921-1924-cü illər Büyük Millət Məclisində Anayasa dəyişikliyi Komisiyonunun üzvü kimi də müəyyən işlər görmüş və Türkiyə Cümhuriyyətinin Anayasasının yazılımasında böyük xidmətləri olmuşdur. 20-ci illərin sonuna doğru Ə. Ağaoğlu liberal görüşləri müdafiə etdiyindən üzvü olduğu Cümhuriyyət Xalq Partiyasından ayrılır. Lakin Atatürk təkidi ilə könülsüz olaraq Sərbəst

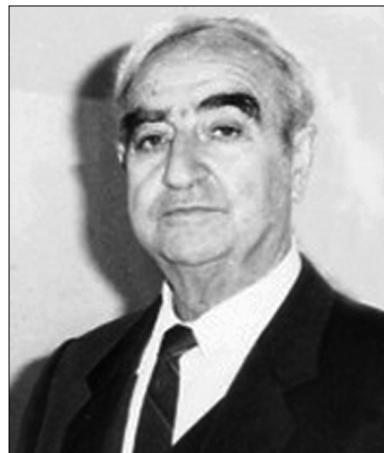
Firqəyə qoşulur. Bu zaman Ə. Ağaoğlu iqtisadiyyatda liberal görüşləri müdafiə edərək İsmət İnönü hökumətini tənqid etməkdən belə çəkinmir. Yuxarıdan yarandığı kimi, yuxarının bir əmri ilə də bağlanan Sərbəst Firqənin ömrü o qədər də uzun olmur. Partiya qapandıqdan sonra isə yenidən CHP-yə girməmiş, liberal görüşlərini mətbuatda davam etdirir. Bundan sonra Ə. Ağaoğlu parlamentdən kənarda qaldığından İstanbulla köçür və hüquq professoru olaraq burada çalışır. 1931-1933-cü illərdə İstanbul Dürülfünun Hüquq fakültəsində dərs deyir. Eyni zamanda "Axın" qəzetini nəşr edir və məqalələrində hökuməti tənqid edirdi. 1933-cü ildə baş redaktoru olduğu "Axın" qəzeti bağlanmaqla yanaşı, professor kimi çalışdığı İstanbul Universitetindən də islahat adı ilə təqəüdə göndərilir. Bundan sonra o, qəzetçi həyatından, eləcə də, demək olar ki, fəaliyyətdən uzaqlaşdırı.

Ə. Ağaoğlu idarədən, məmurluqdan və millət vəkilliyindən çıxdığı bir dönmədə özünü daha çox əməyə, torpağa vermiş, Keçiörəndəki bağında əkinçilik etmişdir. O, bir müddət burada bağçılıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur. Burada hər cür meyvə yetişdirərək siyasi çətinliklərini bu yolla həll etməyə çalışmışdır. Bu zaman Ankara kəndlilərini də özü ilə bərabər işlətmış, onlara modern əkinçilik üsullarını öyrətmiş və əməkləri üçün yaxşı pul vermişdir. Çox qısa bir zamanda bu işlərinə və camaata münasibətinə görə Keçiörəndə məşhurlaşır və camaat onu Keçiörən muxtarlığına seçir.

Ömrünün sonları təlatümlü keçir; redaktoru olduğu "Axın" qəzeti bağlanır, professor işlədiyi İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsindən çıxarılır. Ankarada tələbələri ilə vidalaşması çox həyecanlı olur. Bir müddət heç nə yazmir, daha sonra isə gündəmi məşğul edən problemlər əvəzinə, ikinci, üçüncü dərəcəli məsələlərdən yazar. Bu isə bütün həyatı boyu siyasi-ictimai hadisələrin mərkəzində olan və bunu əsərlərində ifadə edən bir fikir adamı üçün çox çətin və ağır idi. Lakin bu, onun öz seçimi idi. Onun yeganə vəzifəsi yazmaq idi ki, indi onu da əlindən almışdır. Ə. Ağaoğlu mövcud vəziyyətini anladaraq yazırkı ki, "Bu səfəl dünyada təkbaşına qalmaq! Altmış yaşından sonra ticarətlə məşğul ola bilmərəm. Məni özümə yeni peşə tapmaq məcburiyyəti qarşısında qoyular. Artıq çox gecdir. Yazmaq və danışmaq - həyatımın mənası bu idi. Indi mənəsiz bir həyat yaşayıram". Həyatında dördüncü dəfə İstanbulda ev tikir. Onu İstanbulla köçməyə vadar edən əsas səbəb həyat yoldaşı Sitarə xanımın xəstəliyi olur. Bir müddət sonra Sitarə xanım vəfat edir. Onun vəfatı Ə. Ağaoğluna çox təsir edir. Daha sonra dostları Abdulla Cövdət, Samih Rifat, Yusif Akçurəni itirir. Yusif Akçura öldüyü zaman dostlarının onu bir-bir atıb getməsindən və hamisinin arxasında mərsiyə yazmaq vəzifəsinin onun üzərinə düşməsindən gileylənir, öz sırasını gözlədiyini deyirdi.

Mədinə KARAHAN

Nəsiminin böyük tədqiqatçısı

Filologiya elmləri doktoru, professor Cahangir Qəhrəmanov 1955-ci ildə "Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdiqdən, bir sıra yazılı abidələrimizin tədqiqi ilə məşğul olduqdan sonra bütün qüvvəsini böyük Azərbaycan şairi Nəsiminin ədəbi irsinin araşdırılmasına həsr etmişdir. O, elm aləmində ədəbiyyat tarixçiliyimizdə, türkologiyada şairin anadilli irsinin mətnşünaslıq və dilçilik baxımından tədqiqatçısı, onun lirik şeirlər toplusu - divanının elmi-tənqid mətninin tərtibçisi kimi tanınır. Nəsimi əsərlərinin mətnşünaslıq baxımından araşdırarkən dilçilik elminin, dil tarixinin imkanlarından istifadə edən alim respublikamızda linqvistik mətnşünaslığın əsasını qoymuş, bu vacib sahədə çalışan bir sıra araşdırıcılar yetişdirmiştir. Filologiya elmləri doktoru Məmməd Adilov haqlı olaraq yazırıdı: "Cahangir Qəhrəmanov Nəsimi irsi üzərində işləyərkən, bir tərəfdən mətnşunas və ədəbiyyatşunas kimi çıxış etmişsə də, əsas etibarilə abidələrin linqvistik, qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinə daha geniş diqqət yetirmiş, beşəliklə, azərbaycanşunaslıq elmində linqvistik mətnşünaslığın əsasını qoymuşdur".

C.Qəhrəmanov 1969-cu ildə "İmadəddin Nəsimi əsərlərinin tənqid mətni və leksikası" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, linqvistik mətnşünaslığın əsas prinsipləri, onun yazılı abidələrimizin tədqiqində rolü barədə əsas fikirlərini bu tədqiqat işində şərh etmişdir.

Alim "Nəsimi əsərlərinin tənqid mətninin tərtibi haqqında" adlı məqaləsində ədəbiyyat tariximizin, yazılı abidələrimizin tədqiqində mətnşünaslığın rolü, bu istiqamətdə aparılan araşdırımaların müxtəlif sahələri əhatə etməsi, mətnşünaslığın əsas təməl kimi tarixilik prinsiplərinə dayanması barədə yazır: "Əsasən filoloji elmlər silsiləsinə daxil olan tənqid mətnlərin bir tərəfdən ədəbiyyat və dil tarixi, digər tərəfdən də ictimai fikir və mədəniyyət tarixi baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Klassik mətnlərin nəşri mətnşünaslıq elminin əldə etdiyi nailiyyətlərə, onun zəruri saylığı müddəalara əsaslanaraq hazırlanır. Mətnşünaslıq tarixilik prinsipindən çıxış edərək klassik sənətkarların yaşayıb-yaratdığı ictimai-siyasi şəraitin, ədəbi mühitin başlıca xüsusiyyətlərini nəzərə alır".

Professor C.Qəhrəmanov bir sıra məqalələrində, 1973-cü ildə, böyük şairin 600 illik yubileyinin keçirildiyi zaman çap etdirdiyi Nəsiminin anadilli üç cildlik divanının elmi-tənqidi mətninin müqəddiməsində bu mətnin əsas tərtib prinsipləri, bu zaman qarşıya çıxan əsas çətinliklər barədə məlumatlar vermişdir. Qeyd edək ki, alim şairin divanının elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən aşağıdakı əlyazma və çap nüsxələrindən istifadə etmişdir: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstитutunda saxlanan XVI əsrə aid M-227 şifrlı əlyazma; Əlyzamlar İnstитutunda M-188 şifri altında saxlanan, 1700-cü ildə Mirzəxan Vələdi-Məlik Şeyx Bünyad Salbanının köçürüyü əlyazma nüsxəsi; İrəvanın Matenadaran Qədim Əlyazmalar İnstитетunda 517-ci nömrə altında saxlanan, 1661-ci ildə Hüseyinli ibn Səfərəli tərəfindən köçürülmüş əlyazma; Rusiya EA Sankt-Peterburq Bölməsinin kitabxanasında B-4019 şifri altında saxlanan, 1793-cü ildə Buxarada köçürülmüş əlyazma nüsxəsi; Özbəkistan EA Şərqşünaslıq İnstитетunda mühafizə edilən, 1877-ci ildə Buxarada Mir Həsibullah Buxari tərəfindən köçürülmüş əlyazma; Nəsimi əsərlərinin 1880-ci ildə İstanbulda "Əxtər" mətbəəsində, 1926-ci ildə Bakıda "Kommunist" mətbəəsində çap edilmiş nüsxələri.

Elmi-tənqidi mətnin tərtibində çap nüsxələrindən istifadə edilməsinin əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, bu nüsxələr əlyazmalara əsasən hazırlanmışdır. Nəsimi divanı Türkiyədə XIX əsrə 1844, 1871, 1880-ci illərdə çap edilmiş, sonuncu nəşrdə əvvəller yol verilmiş bir sıra mətbəə xətəları düzəlmüş, divana daxil edilən əsərlər dəyişdirilməmişdir. 1880-ci il nəşrinə şairin məsnəvi, qəside və qəzəlleri (ümumi sayı 265), 167 rübai və tuyuğu, ərəbcə iki qəzəli, farsca 25 qəzəl və qəsidəsi, bir tərkibəndi daxil edilib. Həmin kitaba şairin ardıcılı Rəfiinin "Gəncnamə" məsnəvisi, Nəsiminin "Haşimi" təxəllüslü farsca iki tərcibəndi, kitabın nəşri münasibətilə XIX əsr türk şairlerinin yazdıqları şeir parçaları daxil edilmişdir.

Salman Mümtaz öz nəşrində İstanbul çaplarında gedən bir sıra nöqsanları aradan qaldırmış, şairin həmin nəşrlərə düşməyen Azərbaycan türkcəsindəki bir qəzəlini, 40-a yaxın farsca şeirini, ayrı-ayrı beytləri kitaba daxil etmişdir. S.Mümtaz nəşrində Nəsimi şeirlərini ilk hərflər əsasında sıralamışdır.

Qeyd edək ki, C.Qəhrəmanovun elmi-tənqidi mətni tərtib edilənə qədər Mirzəağa Quluzadə 1962-ci ildə divanının Əlyazmalar İnstитетunda saxlanan 2 əlyazması əsasında Nəsiminin seçilmiş şeirlərini müasir əlifbada çap etdirmişdi.

Professor C.Qəhrəmanov şairin əsərlərinin nəşrlərində gedən dörd əsas təhrifi xüsusi olaraq vurğulayır:

- 1) Türkmenşəli əski Azərbaycan sözlərinin əvəz edilməsi; 2) Azərbaycan türkcəsində olan sözlərin əcnəbi sözləri ilə əvəz edilməsi; 3) Misra və beytlərin təhrif olunması; 4) Beyt və misraların düşməsi, müxtəlif məzmunlu misraların birləşdirilməsi nəticəsində suni surətdə yeni beytlərin yaradılması.

C.Qəhrəmanov 1973-cü ildə üç cildlik kitab halında nəşr etdirdiyi Nəsimi divanının elmi-tənqidi mətninin müqəddiməsində yazılı abidələrimizin tədqiqində qarşıya çıxan ən böyük çətinliklərdən biri barədə yazır: "Orta əsr Şərq klassiklərinin, o cümlədən, Azərbaycan klassiklərinin avtoqrafları - əsərlərinin öz əlləri ilə yazdıqları nüsxələri əksər hallarda əlimizə çatmamışdır. Şərqi klassik sənətkarlarının

əsərləri onların üzünü köçürən nasir və katiblərin əlyazma nüsxələrində müxtəlif xarakterli təhriflərə uğramışdır. Təhriflərin müxtəlif səbəbləri vardır. Fərqlər dini, məzhəbi, ictimai mahiyət daşıya bilər, müxtəlif ədəbi cəreyanlarla bağlı ola bilər. Nəhayət, katib diqqətsizliyi, savadsızlığının, katibin öz “yaradıcılıq fəaliyyətinin” nəticəsi ola bilər”.

Şairin ədəbi irsini, ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqeyi, dilini, fərdi üslub xüsusiyyətlərini, dünyagörüşünü, fəlsəfi ideallarını qiymətləndirmək üçün əsərlərinin tənqidini mətninin tərtibi zəruriliyindən danışan tədqiqatçı qətiyyətlə bildirir ki, Nəsimi divanının ərəb əlifbası ilə nəşrlərinin heç birini elmi nəşr hesab etmək olmaz. Çünkü nüsxələrin hər biri natamam, qüsurlu əlyazmalara əsaslanmış, naşirlərin müdaxiləsinə məruz qalmışdır.

Nəsimi divanının elmi-tənqidini mətninə daxil olan nüsxələri bir-bir təsvir edən, onların orfoqrafik xüsusiyyətlərini ətraflı nəzərdən keçirən tədqiqatçı Nəsimi şeirlərini tekstoloji baxımdan araşdırarkən, ona aid olmayan, “Nəsimi” təxəllüslü başqa şairlərin əsərlərinin fərqləndirilməsinə xüsusi fikir vermişdir.

Tədqiqatçı Nəsimi divanının mətni üzərində apardığı araşdırma işinin nəticəsi olaraq bu şeirlər toplusuna daxil olan əsərlərin sayında aşağıdakı dəqiqləşdirmələr apardığını bildirir: “Tənqidini mətnin tərtibi nəticəsində Nəsiminin 2176 beytlik yeni əsərləri meydana çıxmışdır (Əlavələrə daxil olunmuş 1021 beyt hesaba alınmır)”.

Alim Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidini mətninin tərtibini nəticəsində bir sıra mübahisəli məqamlar, şaire məxsusluğu dəqiqləşdirmə tələb edən şeirlər aşkar etmiş, qeyd etmişdir ki, bu şeirlərin müəyyən hissəsinin Nəsimiyə aid olması ehtimalı çoxdur. Lakin yalnız bir nüsxədə verilmiş bu şeirlərdə yarımcıq beylər, dil və üslub xətaları vardır. Başqa nüsxələrlə müqayisə edib şeirlərin əsl mətnini dürüstləşdirmək mümkün olmadığı üçün onlar “Əlavələr” hissəsində verilmişdir. “Əlavələr” hissəsinə eyni zamanda ayrı-ayrı cüng və məcmuələrdən toplanmış şeirlər də daxil edilmişdir. Bu şeirlərin çoxunda təxəllüs göstərilirse də, bəziləri təxəllüssüz verilmiş, Nəsimiyə aid olması başlıqda qeyd edilmişdir. Tədqiqatçı göstərir ki, Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidini mətninin “Əlavələr” hissəsində verilmiş şeirlər gələcəkdə şairin başqa əlyazmaları aşkar edildikdən sonra dürüstləşdirile bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, C.Qəhrəmanov Nəsimi divanının elmi-tənqidini mətnini tərtib edərkən yalnız şairin şeiriyyətinə, əsərlərinin bədii xüsusiyyətlərinə, ideya və məzmununa fikir verməmiş, şairin Azərbaycan ədəbi dilindəki rolunu, dilimizin inkişafındakı mövqeyini, şeirlərindəki dil vahidlərini, onların müxtəlif dövrlərdə işlənmə xüsusiyyətlərini də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Təsadüfi deyildir ki, alim 1970-ci ildə “Elm” nəşriyyatında 568 səhifə həcmində “Nəsimi divanının leksikası” adlı sanballı bir monoqrafiya çap etdirmişdir. Qeyd edək ki, həmin kitaba qədər filologiya elmimizdə dilimizin tarixi leksikasına dair ayrı-ayrı əsərlər meydana çıxsa da, ayrılıqda götürülmüş heç bir yazılı abidənin tam sözlüyü tərtib edilməmişdi. Kitabın əvvəlində müəllif göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili leksikasını dərindən araşdırmaq üçün, ilk növbədə, dilimizdə işlənən, qədim dövrlərdən zəmanəmizə qədər gələn, müəyyən təsir nəticəsində dəyişikliyə məruz qalan, tarixi şəraitdə və ictimai amillər nəticəsində lügətin passiv ehtiyat fonduna keçib arxaikləşən sözləri qeydə almaq, dil faktlarının təsvirini vermək lazımdır. Göründüyü kimi, dilimizin əsrlər

boyu inkişafını araşdırmaq üçün alim Nəsimi divanının dil vahidlərinin lügətini tərtib etməklə buradakı sözlərdən tarixi bir sənəd kimi istifadə etmək qərarına gəlmişdir. Nəsimi divanındaki ayrı-ayrı dil vahidləri şairdən əvvəl, şairin əsərlərində və ondan sonra fərqli mənalar kəsb edə bilər. Bəzi sözlər sonradan ədəbi dildən çıxaraq dialektlərə keçə bilər. C.Qəhrəmanovun giriş və əsas hissə - sözlükdən ibarət "Nəsimi divanının leksikası" adlı monoqrafiyاسında şairin divanında yer alan bütün dil vahidləri əlifba sırası ilə, ərəb və kiril qrafikası ilə əksini tapmış, müxtəlif lügətlərdən istifadə edilməklə hər bir sözün mənaları verilmişdir. Bu sözlük Azərbaycan türkçəsinin yüz illər ərzində inkişafını bir güzgü kimi göstərməyə yardım edən ilk nümunə, tarixi leksika elminin həmin dövrdə ən böyük nailiyyətidir.

Müəllif Nəsimi əsərləri əsasında göstərir ki, XIV əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dili bir tərəfdən, Azərbaycan canlı xalq dilinə, digər tərəfdən, klassik türk ədəbi abidələrinin dilinə əsaslanaraq inkişaf etmişdir. Burada klassik Şərq, xüsusən İran poeziyasının təsirini də qeyd etmək lazımdır. Alim bildirir ki, Nəsimi dilinin söz ehtiyatı, əsərlərində işlətdiyi sözlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti, zəngin lügət xəzinəsi XIV-XV əsrlər Azərbaycan türkçəsinin səviyyəsini, ədəbi-bədii dilin imkanlarını, onun yayılma dairəsini, təsir qüvvəsini, orijinallığını və milli xüsusiyyətlərini, türkmənşəli sözlərin klassik üslubda yazılmış şeirdə tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün əsaslı mənbələrdəndir. C.Qəhrəmanov kitabının giriş hissəsində yazır: "Azərbaycan ictimai fikir tarixində görkəmli yer tutan, onun inkişafında böyük rol oynayan Nəsimi öz əsərlərində işlətdiyi sözlərlə dilin zənginliyinin əsas meyari olan fikir zənginliyinə xüsusi diqqət yetirmiş, sadə sözlə böyük bir ideyanı tərənnüm etmiş, sözlər vasitəsilə fikir incəliyini, məna çalarlığını, məzmun dərinliyini göstərə bilmüşdir. Nəsiminin dili, eləcə də onun leksikası Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusiylə onun bədii qolunun keçmiş olduğu altı əsrrlik tarixi izləmək üçün zəngin material verir". Alimin tərtib etdiyi, Nəsiminin işlətdiyi iri həcmli leksik vahidlər sözlüyü bu deyilənləri əyani surətdə sübut etməkdədir.

Görkəmli tədqiqatçı Nəsimi əsərlərini müasir əlifbada da tərtib edərək geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdir.

Nəsiminin anadilli divanının elmi-tənqidi mətnini, leksik vahidlər sözlüyünü irihəcmli monoqrafiyalarda elm aləminə təqdim edən professor Cahangir Qəhrəmanovun nəsimişunaslıq fəaliyyəti, qeyd etdiyimiz kimi, mətnşunaslıq və dilçilik elmlərinin qovşağında həyata keçirilmişdir. Alim bu əsərləri ilə ölkəmizdə linqvistik mətnşunaslığın inkişafına təkan vermiş, sonralar bu sahədə çalışın gənc tədqiqatçılara istiqamət vermişdir.

Paşa ƏLİOĞLU

◆ Θ d e b i k a l e y d o s k o p ◆

Federiko Qarsiya Lorka

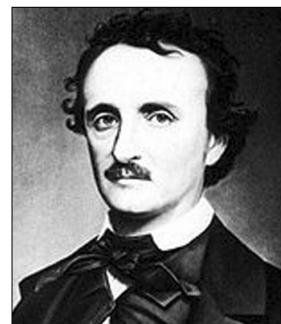
Federiko Qarsiya Lorka - XX əsrin ən məşhur ispan şairlərindən biridir. Onun yaradıcılığı ispan folkloru ilə surrealistizmin sintezindən ibarətdir.

- ◆ Şair İspaniya imperiyasının süquta uğradığı ildə - 1898-ci ildə anadan olmuşdur. Bu il İspaniyanın Kubanı itirdiyi və müharibə zamanı 2000 insanın həlak olması ilə yadda qalmış, bir sözlə, 1898-ci il ispan xalqına bədbəxtlik gətirən il kimi yadda qalmışdır. Elə bu səbəbdən Lorka təvəllüd tarixini bəzən 1899 və ya 1900-cu il kimi qeyd edirmiş.
- ◆ Lorka ədəbiyyat və fəlsəfə ilə yanaşı, hüququ da çox sevirdi.
- ◆ 1919-cu ildə onun Luis Bunuel və Salvador Dali ilə tanışlığı onun bütün həyatını dəyişir. İşləmək üçün teatra dəvət alan şair tez bir zamanda məşhurlaşır.
- ◆ Şairin bir ayağı digərindən qısa olduğuna görə vaxtının çox hissəsini evdə xəyal quraraq keçirmiş.
- ◆ Lorka şeirlərində qaraçı obrazına çox yer verib.
- ◆ Q.Lorka 1931-ci ildə "La Bakkara" adlı əsas tələbə teatrının rəhbəri olur. Ən məşhur pyeslərini də məhz bu dövrde yazır.
- ◆ Şairin ölümü sırlı olaraq qalır. O, 1936-ci il avqustun 16-da həbs edilmiş və növbəti gün də güllələnmişdir. Belə bir versiya da var ki, şəhərin qubernatoru onun respublikaçılara olan rəğbətindən narahat imiş. Bütün bunlara baxmayaraq, şairin öldürüldüyü yeri və nəşri heç kim görməyib. Ona görə də bəziləri şairin daha sonra vətəndaş müharibəsində həlak olduğunu deyir.
- ◆ Bir qrup tədqiqatçı isə vətəndaş müharibəsində yaralanan, yaddasını itirən Lorkanın Argentinaya gətirildiyini iddia edirlər.

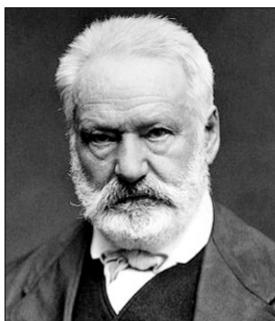

♦ Çarlz Dikkensin uşaqlığı ağır keçib. Borca görə həbs olunan atasının əvəzinə ailəni balaca Çarlz dolandırılmış. Zavodda bütün günü qutulara yarlıq yapışdırıran gələcək yazarının əsərlərindəki uşaq obrazlarının hardan gəldiyi məlum olur.

♦ Hamımız Edqar Alan Ponun yaradıcılığı ilə tanışiq. Onun qaranlıq qorxusu olub. Buna səbəb isə yazarının qəbiristanlıqda yerləşən məktəbdə oxuması olub. Məktəbin vəsait çatışmazlığından dolayı, riyaziyyat müəllimi şagirdləri qəbiristanlığa aparıb qəbir seçdirəmiş ki, uşaqlar mərhumların nə qədər yaşadıqlarını hesablaya bilsinlər.

♦ Viktor Hüqo o qədər populyar imiş ki, oxucuları ona məktub göndərərkən ünvan kimi, sadəcə "avenyu V.Hüqo" yazarmışlar. Yazarının yaşadığı küçənin konkret adı olmasına baxmayaraq, göndərilən məktublar daim ünvanına yetişərmiş.

♦ Mark Tven dövrünün ən qapalı şəxslərindən biri Nikola Tesla ilə dostluq edirmiş. Hətta Tvenin də bir neçə kəşfi vardır.

♦ Rus ədəbiyyatının ən tanınmış şairi A.S.Puşkinin boyu həyat yoldaşı Nataliya Qonçarovadan 10 sm qısa imiş. Məhz buna görə də şair bal gecələrində həyat yoldaşından uzaq dayanmaq məcburiyyətində qalılmış.

♦ 1941-ci ildə İkinci Dünya müharibəsi ilə əlaqədar yazıçı və şairləri təxliyə edirlər. Bu vaxt əşyalarını yığmaq üçün Marina Svetayevaya Boris Pasternak kömək edir. O, yük çantasını iplə bağlayır və zarafatla deyir ki, “bu iplə hətta özünü də asa bilərsən.” Daha sonra şairə elə bu iplə də intihar edir.

♦ Qoqolun tikiş işinə böyük marağı olub. O, hətta çox sevdiyi boyunluqları özü tikərmış. N.V.Qoqol ölümündən bir neçə il əvvəl vəsiyyət etmişdi ki, əgər dünyasını dəyişərsə, yalnız bədəni çürüməyə başladığı halda onu dəfn etsinlər. Qəribədir ki, yazıçı diri-diri basdırılacağından qorxurmuş. Yaxınları isə onun bu vəsiyyətinə əməl etməmişdilər. Daha sonra məzarı yenidən qazılan yazıçının kəlləsinin çevrildiyi, bəzi versiyalarda isə ümumilikdə yerində olmadığı iddia olunur.

♦ A.Kuprinin qoxulara qarşı çox həssas imiş. O, hətta ətirləri inqridiyentlərə ayırmağı bacarırmış.

Hazırladı:
ZÜMRÜD

◆ Kitab rəfəi

İBRAHİM TAHİR QARABAĞI

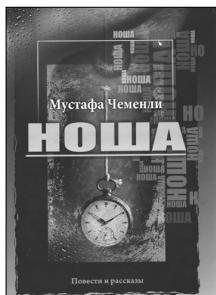
Ömər Xəyyam (rəhbərlərdən tərcümələr)

Bakı, "Elm və təhsil", 2019

AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu XIX əsrin sonları - XX əsrin I yarısında yaşamış şair, Qarabağ ədəbi mühitinin yetirməsi İbrahim Tahir Musayevin (1869-1943) Ömər Xəyyam rəhbərlərdən tərcümələrini təqdim edir.

Kitabın tərtibçisi şairin nəticəsi Akif Quliyev, nəşrə hazırlayanlar - filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov və filologiya üzrə felsəfə doktoru Sevər Cabbarlıdır.

Kitab İbrahim Tahirin 150 illik yubileyinə həsr edilib.

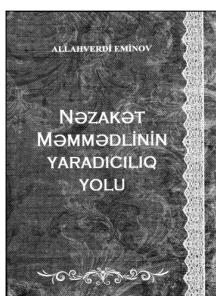
MUSTAFA ÇƏMƏNLİ

Noşa (rus dilində)

Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2019

Tanınmış yazıçı-publisist Mustafa Çəmənlinin yeni kitabı rusdilli oxucular üçün nəzərdə tutulub. Kitabda müəllifin hekayələri, povestləri, aforizmləri və esseləri toplanıb.

Tərcüməçi və redaktor Elşad Əzizovdur.

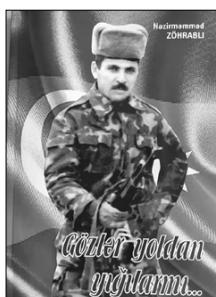
ALLAHVERDİ EMİNOV

Nəzakət Məmmədlinin yaradıcılıq yolу

Bakı, "Araz" nəşriyyatı, 2019

Monoqrafiyada istedadlı şair və publisist Nəzakət Məmmədlinin ədəbi fəaliyyəti müəyyən asprklərdə təhlil olunmuş, habelə jurnalistika sahəsində əməli və nəzəri işi kənarda qalmamışdır. Nəzakət Məmmədlili yaradıcılığı geniş diapazonda araşdırılmışdır.

Monoqrafiya filoloqlar, tələbələr və geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

NƏZİRMƏMMƏD ZÖHRABLı

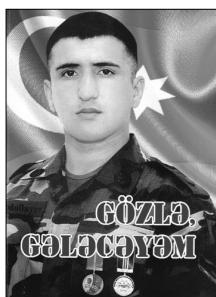
Gözlər yoldan yığıldı... (sənədli povest)

Bakı, Respublika Xatire Kitabı Redaksiyası, 2019

Kitab Respublika Xatire Kitabı redaksiyasının "Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz" layihə-silsiləsindən növbəti nəşridir.

Jurnalist-publisist Nəzirməmməd Zöhrablinin konkret faktlar, sənədlər və şəxsi axtarışları əsasında qələmə aldığı kitabda Qarabağ savaşında itkin düşmüş Xəqani Eyvaz oğlu Əkbərovun həyat və döyüş yolundan bəhs olunur.

Layihənin rəhbəri Nəzakət Məmmədova, redaktoru Zülfüqar Şahsevəlidir.

İRADƏ SARIYEVA

Gözlə, gələcəyəm (sənədli povest)

Bakı, Respublika Xatirə Kitabı Redaksiyası, 2019

İradə Sariyevanın sənədli povestində 23 yaşında Vətən uğrunda şəhid olmuş xalqımızın cəsur oğlu, kəşfiyyat snayperi gizir Aydın Əmirsołtan oğlu Abdullayevin keçdiyi şərəfli ömür yolundan söhbət açılır.

Son dərəcə təsirlili səhnələrlə zəngin olan bu kitab şəhidlərimizin müqəddəs ruhlarına yazılmış elegiyadır.

Layihənin rəhbəri Nəzakət Məmmədova, redaktoru Zülfüqar Şahsevənlidir.

KƏRAMƏTİN KİTABI

Xatirə muzeyi (adam) şeirlər

Bakı, "OI" nəşriyyatı, 2019

Kitabda şair Kəramətin (Şükürov) müxtəlif illərdə yazdığı şeirlər toplanmışdır. Ktabın ikinci hissəsində şairin "Cəzb və Kütə hökmü" poeması oxuculara təqdim olunur. Poema zamanın ruhunu və mənzərəsini ifadə edir.

HƏYAT ŞAMIYEVA

Azərbaycanda dini-siyasi hərəkatlar (VIII-IX əsrlər)

Bakı, "XAN" nəşriyyatı, 2019

Kitabda VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş dini-siyasi hərəkatlar orta əsr mənbələri, eləcə də müvafiq elmi ədəbiyyat əsasında tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat VIII əsrde baş vermiş və ərəb ağılığına qarşı yönəlmış Beyləqan üsyənləri, VII əsrde meydana gəlmiş sosial bidətçi hərəkatlarından biri olan Pavlikianlar hərəkəti, VIII əsrin sonu-IX əsrin əvvələrində Azərbaycan ərazi-sində başlamış, tədricən böyük bir ərazidə yayılaraq istiqlaliyyət hərəkatına çevrilmiş Xürrəmilər - Babekilər hərəkatına və onun ideologiyasının tədqiqi-nə həsr olunmuşdur

Elmi redaktor: Tarix elmləri doktoru T.H.Nəcəfli, rəyçilər AMEA-nın həqiqi üzvü N.Ç.Axundova, tarix üzrə fəlsəfə doktoru R.Ə. Ağayev.

210

mm
